

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ХОМЕНКО ВІТАЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 930:[329.14(477)+929Грушевський] «1917/1924»

ДИСЕРТАЦІЯ

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ
СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: ТЕКСТ І КОНТЕКСТ ДЖЕРЕЛ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. О. Хоменко

Науковий керівник: Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, старший
науковий співробітник

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Хоменко В. О. Михайло Грушевський у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів: текст і контекст джерел. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2018.

Дисертація присвячена комплексному джерелознавчому дослідженню історичних джерел, які висвітлюють політичну діяльність М. Грушевського в УПСР. Встановлено, що питання тісної співпраці історика з есерівською партією належить до малодосліджених тем грушевськознавства. М. Грушевський ніколи фактично не був членом УПСР, але в певний період історії його вплив на її ідеологію, програмні засади та політичну діяльність був надзвичайно суттєвим.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було здійснено комплексне дослідження інформаційного потенціалу документів УПСР, КП(б)У, органів радянської влади, публіцистики, епістолярію та мемуарної літератури для з'ясування ролі М. Грушевського в діяльності УПСР. Дослідження репрезентованої джерельної бази дало змогу виділити етапи співпраці М. Грушевського з есерівською партією, прослідкувати еволюцію політичних поглядів історика за кордоном, дослідити причини відходу від активної діяльності в УПСР, причини повернення до України.

Ретельне опрацювання наукової літератури дозволило констатувати відсутність спеціальних праць, які б безпосередньо висвітлювали співпрацю М. Грушевського з УПСР. Партійна активність видатного українця, як у добу Української революції 1917 – 1923 рр., так і в інші періоди його життя, невинувато мало цікавила істориків. І якщо в працях загальнобіографічного характеру співробітництво М. Грушевського з українськими партіями коротко

згадувалось, то окремих досліджень із цієї проблеми все таки написано не було. Крім того, слабо вивчалась джерельна база співробітництва політика з есерами.

У роботі використано джерела, які зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАЗУ, ЦДІАК України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ІР НБУВ, а також вже актуалізовані джерела. Після ретельного джерелознавчого аналізу встановлено, що співпраця М. Грушевського з УПСР тривала з моменту повернення історика до України у березні 1917 р. і, фактично, по березень 1924 р., коли він повернувся на Батьківщину.

Відзначаємо, що до Києва у березні 1917 р. М. Грушевський повертався членом ТУПу. Головним чином інформацію про цей період зв'язку М. Грушевського та есерівської партії знаходимо у щоденниках та спогадах. Деякі факти знаходимо і в листах. Доведено, що ще в березні 1917 р. політик належав до ТУПу, але потім, врахувавши реалії революційної боротьби і зрозумівши, що політичні ідеї тупівців не відповідають вимогам часу, переорієнтувався на підтримку УПСР, партійна програма якої багато в чому відповідала його власному баченню майбутнього України. Підкреслюємо, що ставши одним з лідерів есерів, історик не поспішав офіційно оформляти своє членство в партії, бажаючи залишатися загальнонаціональним лідером і, крім того, надавати підтримку есерам, адже на посаді безпартійного голови УЦР це було набагато легше зробити. При цьому він брав участь у партійних нарадах, обговорював важливі питання з лідерами партії, друкував свої праці у есерівських газетах. Протягом усього 1917 р. М. Грушевський підтримував політичні кроки есерівської партії, члени якої, у свою чергу, завжди погоджувалися з діями голови УЦР.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. М. Грушевський був змушений відійти в тінь і перестати займатися політикою, зосередившись, фактично, лише на науковій роботі. У добу Директорії УНР М. Грушевський зробив спробу повернутися у велику українську політику, причому, він уже відкрито виступав, як один із лідерів УПСР, хоча й не був її офіційним членом.

Відзначаємо, що інформацію про цей період його життя знаходимо в матеріалах есерівської преси, публіцистиці, автобіографіях, щоденниках і спогадах. Головним чином у них йдеться про участь М. Грушевського у виборах до Трудового конгресу Директорії та, власне, засіданнях конгресу. Вагомою була роль політика в партійній конференції УПСР 28 січня 1919 р. та подіях березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському.

Зрештою, у березні 1919 р. М. Грушевський під тиском як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників змушений був виїхати за кордон, щоб саме там продовжувати свою політичну діяльність. В еміграції політик сподівався поставити «українське питання» перед широкими колами міжнародного співтовариства і владними верхівками держав Антанти.

Встановлено, що саме еміграційний період партійної діяльності М. Грушевського в УПСР найбільш широко висвітлений у джерелах. Відомості про це знаходимо у всіх без винятку проаналізованих нами групах джерел. Із них дізнаємося інформацію з таких проблем: міжнародна політична активність М. Грушевського; діяльність політика на чолі ЗД УПСР та його політична ідеологія; партійні конфлікти між різними групами есерів за кордоном; контакти відомого історика з представниками Радянської України; його повернення на Батьківщину тощо. Відзначаємо, що саме М. Грушевський був незмінним головою ЗД УПСР, протягом усіх років її існування.

Аналіз джерел дозволив зробити висновок про еволюцію політичних поглядів М. Грушевського. Спочатку він намагався поставити «українське питання» перед владними колами Антанти. Зазнавши невдачі, політик сподівався на допомогу міжнародного соціалістичного руху. Значною мірою саме завдяки зусиллям М. Грушевського УПСР прийняли до II Інтернаціоналу, а, крім того, визнали право України на незалежність. Згодом, усвідомивши слабкість соціалістичних партій та втративши надію на дієвість Ліги Націй, лідер ЗД УПСР вирішив змінити вектор своєї політики. Так виникла ідея про використання революційного потенціалу більшовиків. Фактично, з кінця 1919 – початку

1920 рр. М. Грушевський намагався домовитися з комуністами. Основною його метою була легалізація УПСР в Україні.

Вважаємо, що проблему повернення М. Грушевського не можна відривати від його політичної активності в УПСР, адже саме невдачі у намаганні домовитись з більшовиками про легалізацію есерівської партії в УСРР зумовили той остаточний компроміс з комуністами, на який пішов лідер ЗД УПСР. Джерела дозволяють досить чітко виділити ті внутрішні причини, які спонукали М. Грушевського до рееміграції: величезне бажання займатись науковою працею у сфері української історії, літератури, культури; прагнення приносити користь Україні та її народові; загальна втома та розчарування від еміграційного життя, внаслідок болючих невдач, а саме, втрати лідерства ЗД УПСР, припинення через недостатнє фінансування діяльності Українського Соціологічного Інституту, проблеми з публікацією та продажем своїх книг, як за кордоном, так і в УСРР; тяжке матеріальне становище вченого та його сім'ї тощо. Зовнішніми мотивами було байдуже ставлення Антанти до української незалежності; розуміння М. Грушевським того, що власними силами українці її не здобудуть, адже фактично війна за незалежність вже програна комуністам; політика українізації в УСРР, яка попервах була досить таки успішною.

Метою М. Грушевського після повернення була, на нашу думку, не тільки наукова праця, якою, в принципі, він міг займатись і за кордоном, до того ж були достатньо гарні варіанти продовження наукової кар'єри. Історик жив ідеєю української окремішності, самостійності, яка в той час могла здійснитись, на його думку, навіть, у вигляді соціалістичної республіки. Він прагнув продовжувати політичну боротьбу на Батьківщині, використавши для цього, як це не парадоксально звучить, більшовицький режим. А наука бачилась для нього не тільки способом професійної самореалізації, але і засобом політичної боротьби.

Ключові слова: М. Грушевський, Українська революція, Українська партія соціалістів-революціонерів, Закордонна делегація, політична діяльність, джерелознавство, грушевськознавство.

SUMMARY

Khomenko V. O. Mykhailo Hrushevsky in the activity of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party: text and context of sources. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

A thesis submitted to M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine for a degree of Candidate of Historical Sciences on speciality 07.00.06 «Historiography, sources, and special historical disciplines». Kyiv, 2018.

The thesis addresses the issue of the complex source study research of the historical sources, which highlight the political activities of M. Hrushevsky in the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party. The study establishes that the issue of historian's close collaboration with the Party of SRs remains scarcely researched among the subjects of Hrushevsky study. In fact, M. Hrushevsky never was a member of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, although, in a specific period of history, his influence on the ideology of the party, its policy and political activities was extremely significant.

The scientific novelty of the study consists of the first attempt for the complex research of informational potential of the documents of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine, bodies of the Soviet authority, journalism, epistolary literature and memoirs to identify the role of M. Hrushevsky in the activities of the Ukrainian Party of SRs. The study of the represented source base enables to identify the stages of M. Hrushevsky's collaboration with the party of SRs, follow the evolution of historian's political views abroad, study the reasons for his withdrawal from massive activities in the Ukrainian Party of SRs, the reasons to return to Ukraine.

The thorough scientific literature study makes it possible to indicate the absence of a special research which would directly report on collaboration of M. Hrushevsky with the Ukrainian Party of SRs. Historians have taken unreasonably little interest in the political party activities of the prominent Ukrainian in the age of Ukrainian Revolution

in 1917 –1923, as well as in other periods of his life. And, if biographical works of a general nature briefly mention the collaboration of M. Hrushevsky with Ukrainian parties, particular studies concerning this issue have not been done after all. Moreover, the source base of the politician's collaboration with SRs has been poorly studied.

This study uses the sources which are collected in the funds of Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica, Central State Historical Archives of Ukraine, Manuscript and Textual Studies Department of Shevchenko Institute of Literature of The National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, and also previously published source materials. After a thorough analysis of source studies, the paper reveals the fact that M. Hrushevsky's collaboration with the Ukrainian Party of SRs lasted from the moment the historian came back to Ukraine in March 1917 till March 1924, when he returned to his homeland.

It should be mentioned, that M. Hrushevsky came back to Kyiv in March 1917 as a member of the Partnership of Ukrainian Progressives. The information about this period of M. Hrushevsky's connection with the party of SRs can be mainly found in journals and memoirs. Some facts can be seen in letters. It has been proved that the politician still belonged to the Partnership of Ukrainian Progressives in March 1917 but then, having considered some realities of revolutionary struggle and realised that the political ideas of the Partnership of Ukrainian Progressives did not respond to the demands of the time, he refocused on the support of the Ukrainian Party of SRs, which party programmes complied in a lot of thing with his personal perspective of Ukraine's future. It must be emphasised, that having become one of the leaders of the SRs, the historian did not rush to formalise his membership in the party, willing to stay a nationwide leader, and, furthermore, to support the SRs, as the tenure of a non-party leader of the Central Council of Ukraine made it much easier to do. Meanwhile, he took part in the party meetings, discussed important issues with party leaders, published his works in the SRs' newspapers. During the year 1917, M. Hrushevsky supported

political actions of the SRs' party, the members of which, conversely, always accepted the actions of the head of the Central Council of Ukraine.

After the hetman revolution on 26 April 1918, M. Hrushevsky had to pull back and stopped his political activities; in fact, he concentrated only on scientific work. In the age of the Directorate of Ukraine, M. Hrushevsky made an attempt to return to big Ukrainian politics, in this, he publicly acted as one of the leaders of the Ukrainian Party of SRs, though he was not its official member. The study reveals the information about this period of his life from the SRs' press, promotional writings, autobiographies, journals and memoirs. They mainly describe the engagement of M. Hrushevsky in the elections to the Labour Congress of the Directorate, and basically the Congress meetings. The politician had a prominent role in the party conference of the Ukrainian Party of SRs on 28 January 1919 and the events of March 1919 in Kamianets-Podilskyi.

Eventually, in March 1919, M. Hrushevsky under the pressure of both objective and subjective difficulties, had to go abroad to continue his political activities from there. In exile, the politician hoped to raise the Ukrainian question in front of the broad international community and the governmental authorities of the Entente Allies.

The study demonstrates, that it is the emigrational period of M. Hrushevsky's party activities in the Ukrainian Party of SRs which is widely covered in the sources. The records of this are available in all analysed groups of sources without exception. They demonstrate information about such issues as: international political activities of M. Hrushevsky; politician's activities as the head of the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of SRs and his political ideology; party conflicts amongst separate groups of SRs abroad; contacts of the famous historian with the officials of Soviet Ukraine; his returning to motherland, and other. It should be stressed, that M. Hrushevsky was the permanent head of the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of SRs over all the years of its existence.

The analysis of the sources draws the conclusion on the evolution of M. Hrushevsky's political views. At first, he tried to raise the "Ukrainian question" with the leading circles of the Entente. Having failed, the politician hoped for the help of international socialistic movement. Mainly through the efforts of M. Hrushevsky, the

Ukrainian Party of SRs was accepted into the Second International, and moreover, the right of independence of Ukraine was recognised. Subsequently, having realised the weakness of socialist parties and having lost all hope of the efficacy of the League of Nations, the leader of the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of SRs decided to change his policy vector. In this, there stemmed the idea of using bolshevik revolutionary potential. Actually, from late 1919 till early 1920, M. Hrushevsky was trying to negotiate with the communists. His primary goal was legalisation of the Ukrainian Party of SRs in Ukraine. The study argues, that in this way M. Hrushevsky tried to implement his project of independent soviet Ukraine.

The study considers, that the issue of M. Hrushevsky's returning cannot be divorced from his political activities in the Ukrainian Party of SRs, since the failures to reach an agreement with the bolsheviks about the legalisation of the SRs' party in the Ukrainian SSR led to the ultimate compromise with the communists that the leader of the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of SRs made. The sources made it possible to set aside quite explicitly the internal causes which inspired M. Hrushevsky to reemigrate: strong desire to science in the field of Ukrainian history, literature, culture; commitment to benefit Ukraine and its people; general fatigue and disappointment with the emigrational life in the consequence of painful defeats, namely, the loss of leadership in the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of SRs, the termination of activities of the Ukrainian Sociological Institute due to the lack of funding, problems with publication and sale of his books, both abroad and in the USSR; poor financial situation of the scientist and his family, and other. The external motives were the indifference of the Entente to Ukrainian independence; M. Hrushevsky's awareness of the fact, that Ukrainians would not gain independence with their own efforts, since the war for independence had been basically lost to the communists; the policy of Ukrainisation in the USSR, which at first was successful enough.

The objective of M. Hrushevsky after his returning was, in author's opinion, not only his scientific work, which he could generally do abroad, furthermore, there were pretty good options to continue his science career. The historian lived with the concept of Ukrainian joint and autonomy, which, in his point of view, at that time could be

implemented even in the form of a socialist republic. He desired to continue political struggle in the homeland, using, as it sounds paradoxically, the bolshevik regime. And he regarded science not only as the way of professional self-fulfillment, but also as a means of political struggle.

Key words: M. Hrushevsky, Ukrainian Revolution, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Foreign Delegation, political activity, the source studies, M. Hrushevsky studies.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Хоменко В. О. До питання про членство Михайла Грушевського в Українській партії соціалістів-революціонерів / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2016. – Вип. 6. – С. 30–40.
2. Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році: історіографія питання / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1-2 (133-134). – С. 198-206.
3. Хоменко В. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.) / В. Хоменко // Емінак. – Київ; Миколаїв, 2017. – № 2 (18). – Т. 1. – С. 45–49. (*PIHЦ, Index Copernicus, Open Academic Journals Index, EBSCO*).
4. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала / В. Хоменко // Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – Вип. 24. – С. 92-109.
5. Хоменко В. О. Між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів: політичний вибір Михайла Грушевського / В. О. Хоменко // Сумський історико-архівний журнал. – 2017. – № XXVIII. – С. 70-79. (*Cite Factor, ERIH PLUS, Global Impact Factor, Index Copernicus, MIAR, International Society of Universal Research in Sciences, Journal*

Index, Open Academic Journals Index, Research Bib, Electronic Scientific Library, Universal Impact Factor).

6. Хоменко В. О. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел / В. О. Хоменко // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць / відп. ред. Є. Г. Сінкевич та ін. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. – Вип. 18. – С. 150-156. (*Index Copernicus*).

7. Хоменко В. О. Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2017. – Вип. 7. – С. 78–90.

8. Хоменко В. О. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії / В. О. Хоменко // Архіви України: Науково-практичний журнал. – Київ, 2018. – № 2–3 (313–314). – С. 157–166.

9. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі «Борітеся-Поборете!» / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5 (143). – С. 220-228.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

10. Хоменко В. Повернення М. С. Грушевського до України в 1924 році в українській зарубіжній історіографії / В. Хоменко // Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 16 листопада 2016 р. КНУ. – Київ, 2016. – С. 57-59.

11. Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 р. в світлі історичних джерел / В. Хоменко // Славістична збірка. – Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – Київ, 2017. – С. 88-100.

12. Хоменко В. О. Матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у фонді Аркадія Животка (ЦДАВОВ України, Ф. 3560) / В. О. Хоменко // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 9-12.

13. Хоменко В. О. Чому Михайло Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 році? / В. О. Хоменко // Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29 березня 2017 р.). – Київ, 2017. – С. 86–90.

14. Хоменко В. Співробітництво Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів: свідчення мемуарів, щоденників, спогадів / В. Хоменко // XI Буковинська історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (Чернівці, 20–21 жовтня 2017 р.): тези доп. – Чернівці, 2017. – С. 135–136.

15. Хоменко В. Грушевськознавство: до питання партійної біографії Михайла Грушевського / В. Хоменко // Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання» (22 грудня 2017 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп. – Київ, 2017. – С. 88–90.

16. Хоменко В. О. Питання співпраці М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів в автобіографічних працях історика / В. О. Хоменко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 203-205.

17. Хоменко В. М. С. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал фонду 1235 ЦДІАК України / В. Хоменко // Шевченківська весна – 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної

наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Колектив авторів – Київ, 2018. – С. 44-46.

18. Хоменко В. Співпраця М. Грушевського й Української партії соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал щоденників / В. Хоменко // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2018 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – С. 117-119.

19. Хоменко В. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційні можливості публіцистики історика періоду Директорії УНР / В. Хоменко // Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (21 листопада 2018 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп. – Київ, 2018. – С. 68–71.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Джерельна база дослідження.....	22
1.2. Методологія дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	32
2.1. Радянська історіографія.....	32
2.2. Українська історіографія.....	36
2.2.1. Українська зарубіжна історіографія.....	36
2.2.2. Українська сучасна історіографія.....	54
РОЗДІЛ 3. ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА.....	64
3.1. Документи партійних органів УПСР та Закордонної делегації УПСР....	64
3.1.1. Джерельний потенціал архівних фондів.....	64
3.1.2. Документи партії у журналі «Борітеся-Поборете!».....	75
3.1.3. Матеріали есерівської преси.....	89
3.2. Документи КП(б)У та органів влади УСРР.....	96
РОЗДІЛ 4. НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА.....	109
4.1. Публіцистика М. Грушевського.....	109
4.2. Автобіографії, щоденники, спогади.....	130
4.2.1. Автобіографічні праці М. Грушевського.....	130
4.2.2. Щоденники.....	135
4.2.3. Спогади.....	150
4.3. Епістолярій.....	170
4.3.1. Епістолярна спадщина М. Грушевського.....	170
4.3.2. Епістолярій сучасників історика.....	193
ВИСНОВКИ.....	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	222
ДОДАТКИ.....	274

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська Академія наук

ЗД УПСР – Закордонна делегація Української партії соціалістів-революціонерів

ЗК УПСР – Закордонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України

РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТУП – Товариство українських поступовців

УКП – Українська комуністична партія

УНР – Українська Народна Республіка

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України
(м. Київ)

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України
(м. Львів)

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків
України

ЦК УПСР – Центральний Комітет Української партії соціалістів-
революціонерів

ВСТУП

Актуальність дослідження. Загальновідомо, що Михайло Грушевський належить до найславетніших постатей української історії кінця XIX – XX ст. У першу чергу, ми знаємо його, як фахового історика, джерелознавця та археографа. Вагомі здобутки М. Грушевський має як соціолог і дослідник української літератури. Крім того, надзвичайно важливу роль історик відігравав у добу УНР, коли очолював УЦР і став лідером загальнонаціонального масштабу. Про М. Грушевського написано багато історичних досліджень, які розкривають нам основні віхи його життя, аналізують наукові та політичні здобутки.

Однак до малодосліджених тем грушевськознавства належить проблема тісної співпраці вченого з УПСР. Історик ніколи фактично не був членом цієї партії, але в певний період історії його вплив на її ідеологію, програмні засади та політичну діяльність був надзвичайно суттєвим. Багато запитань виникає стосовно обставин та причин початку співробітництва М. Грушевського з українськими есерами. Також важливо з'ясувати вплив есерівської ідеології на політичну діяльність історика в часи УЦР та Директорії. Особливу увагу слід звернути на діяльність М. Грушевського у складі ЗД УПСР, мотиви його виїзду на еміграцію та повернення у вже Радянську Україну. Ці питання й досі є маловивченими та дискусійними.

На сьогоднішній день не існує спеціальних наукових досліджень вищеназваних проблем. Це стосується праць як загальноісторичного, так і джерелознавчого характеру. Відзначаємо, що більшість істориків дають цьому періоду життя вченого лише загальну характеристику, використовуючи при цьому переважно вже опубліковані джерела.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена потребою виявлення в українських архівах документів, які уможливлять після всебічного джерелознавчого вивчення, проаналізувати зв'язки М. Грушевського з УПСР, зрозуміти його вплив на українських есерів, дати відповіді на дискусійні питання, наприклад, обставини початку співпраці історика з УПСР, причини «полівіння»

суспільно-політичних поглядів вченого в еміграції, мотиви повернення його на Батьківщину тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація включена до тематичного плану Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України й виконана в рамках науково-дослідної теми «Джерела до історії національної суспільно-політичної думки кінця XIX – першої третини XX ст.: наукова та епістолярна спадщина Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Олександра Кониського та Андрія Жука» (реєстраційний номер 0113U008419).

Мета роботи полягає в аналізі комплексу історичних джерел, що висвітлюють політичну діяльність М. Грушевського в УПСР.

Для досягнення мети були поставлені такі **дослідницькі завдання**:

1. З'ясувати сучасний стан і ступінь вивчення питання співпраці М. Грушевського з УПСР у радянській та українській історіографіях.
2. Визначити репрезентативність архівних джерел, виявити стан джерельної бази та здійснити класифікацію джерел.
3. Розкрити інформаційні можливості та встановити джерелознавчу цінність архівних документів, публіцистики, епістолярної спадщини, щоденників та текстів мемуарного характеру.
4. Охарактеризувати за джерелами діяльність М. Грушевського у партії українських есерів.

Об'єктом дослідження є комплекс історичних джерел, у яких відображені зв'язки М. Грушевського та УПСР.

Предметом дослідження є аналіз текстів документів партійних органів УПСР та КП(б)У, публіцистики, матеріалів преси, щоденників, мемуарів, епістолярію на предмет виявлення зв'язків М. Грушевського з УПСР.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стали принципи наукового дослідження джерел, історизму, об'єктивної суб'єктивності, комплексності, системності, логічності та репрезентативності. При цьому було використано кілька груп методів:

загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, періодизація), загальноісторичні (хронологічний та історико-порівняльний), спеціальні джерелознавчі (наукова евристика і джерелознавча критика).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1917 до 1924 рр. Нижня межа пояснюється початком співпраці М. Грушевського з УПСР. Як відомо, вона почалась після повернення історика з Москви до Києва у березні 1917 р. Верхня межа пов'язана з припиненням активної участі політика у діяльності ЗД УПСР та його поверненням до України, що відбулось у березні 1924 р.

Географічні межі включають територію України, а також європейські міста, в яких проводив активну діяльність М. Грушевський перебуваючи у складі ЗД УПСР: Відень, Прага, Женева, Люцерн, Париж, Берлін.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше було здійснено комплексне дослідження інформаційного потенціалу документів УПСР, КП(б)У, органів радянської влади, публіцистики, епістолярію та мемуарної літератури для з'ясування ролі М. Грушевського у діяльності УПСР. Також, було введено в науковий обіг значну кількість офіційних документів УПСР, КП(б)У, органів радянської влади, листування М. Грушевського з провідними діячами УПСР (центральної течії) та епістолярій інших відомих політичних діячів. Дослідження репрезентованої джерельної бази дало змогу уточнити причини приєднання М. Грушевського до УПСР у 1917 р., виділити етапи діяльності історика в період вимушеної еміграції, розширити висновок про еволюцію його політичних поглядів за кордоном, уточнити причини відходу від активної діяльності в УПСР та повернення до України.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в узагальнювальних працях з джерелознавства, з новітньої історії України, історії українських партій, історії Української революції 1917 – 1923 рр., а також у біографічних дослідженнях присвячених М. Грушевському.

Особистий внесок здобувача. Викладені у роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження відображені у доповідях та повідомленнях, зроблених на всеукраїнських і міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, а саме: XI Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: про що мріяли, що маємо, на що надіємося?» (м. Ніжин, 28 вересня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Сімнадцяті джерелознавчі читання», присвяченій 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського (м. Київ, 16 листопада 2016 р.); Третьому Міжнародному науковому Славістичному колоквиумі (м. Київ, 18 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, 29 березня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Українське зарубіжжя про революційні події в Україні (1917 – 1923 рр.): типологія джерел та оцінка подій» (м. Київ, 6 квітня 2017 р.); Академії пам'яті по Любомиру Винару (м. Київ, 31 травня 2017 р.); Міжнародному науковому симпозиумі «Українські революції: історичний, політичний і міжнародний аспекти» (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» в рамках міжнародної науково-практичної конференції «ОЛЬВІЙСЬКИЙ ФОРУМ» – 2017 (м. Миколаїв, червень 2017 р.); XII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Революційні процеси 1917 – 1921 рр. в країнах Центральної і Східної Європи» (м. Ніжин, 28-29 вересня 2017 р.); XI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю Української національної революції (м. Чернівці, 20-21 жовтня 2017 р.); Четвертому Міжнародному науковому Славістичному колоквиумі (м. Київ, 17 листопада 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 22 грудня 2017 р.); Третій Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпро, 30-31

березня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Розвиток гуманітаристики в українському зарубіжжі: основні напрямки, установи, постаті» (м. Київ, 5 квітня 2018 р.); XVI міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018» (м. Київ, 15 березня 2018 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки» (м. Миколаїв, 27 квітня 2018 р.); П'ятому Міжнародному науковому Славістичному колоквиумі (м. Київ, 16 листопада 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 21 листопада 2018 р.).

Публікації. Положення та висновки дисертації знайшли відображення у дев'ятнадцяти публікаціях: дев'ять у фахових наукових виданнях (три у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), десять у збірниках конференцій та колоквиумів.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (503 позиції), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 279 сторінок, основна частина – 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

В історичному джерелознавстві під джерельною базою розуміють сукупність джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію [340, с. 86; 306, с. 20]. Враховуючи те, що сучасні дослідники-грушевськознавці переважно мають справу з писаними джерелами, а саме вони є об'єктом нашого дослідження, вважаємо за доцільне скористатися класифікаційною схемою, запропонованою авторським колективом підручника «Історичне джерелознавство», який очолював Ярослав Калакура [340, с. 116-117].

Документальні джерела. Насамперед, до цієї групи джерел відносимо офіційні документи УПСР. Слід зазначити, що інформація про співпрацю М. Грушевського з есерівською партією стосується винятково еміграційного періоду життя історика. Документи УПСР про співробітництво М. Грушевського з партією у часи УЦР, Української Держави та Директорії нами не виявлені. Есерівські партійні документи переважно зберігаються у фондах центральних державних архівних установ України, лише незначна їх частина є опублікованою. У ЦДАГО України вони відклались у кількох фондах: Ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)», Ф. 43 «Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП (боротьбистів) (1917 – 1920) (об'єднаний фонд) та Ф. 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України». Деякі матеріали офіційного характеру про співробітництво М. Грушевського з УПСР знаходимо також і в особистому фонді родини історика 1235 «Грушевські» ЦДАК України. Фонди ЦДАВО України теж містять документи про діяльність М. Грушевського в есерівській партії. У цьому випадку слід звернути увагу на інформаційні можливості Ф. 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР», Ф. 3850 «Матюшенко Борис Павлович (1883 – 1944) – державний та політичний діяч, член

ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, професор Українського вільного університету в м. Празі та Української господарської академії в м. Подєбрадах» і Ф. 3911 «Празький відділ закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, м. Прага». Крім архівних матеріалів надзвичайно важливим джерелом є й есерівські партійні документи, опубліковані у журналі «Борітеся-Поборете!», що був неперіодичним друкованим органом ЗД УПСР. Офіційні документи з цього часопису дозволяють охарактеризувати політичні погляди та партійну ідеологію М. Грушевського, який увесь час своєї вимушеної еміграції був лідером ЗД. Загалом, такими документальними джерелами є резолюції партійних конференцій, декларації, звернення, відозви, заяви, звіти, протоколи нарад та засідань есерівських груп за кордоном, проект партійної програми, офіційні листи ЦК УПСР та інших партійних організацій тощо.

Також варто згадати офіційні документи КП(б)У та органів влади Радянської України. Вони теж переважно зберігаються у фондах українських архівів. У ЦДАГО України це Ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)», у ЦДАК України – Ф. 1235 «Грушевські», у ЦДАВО України – Ф. 4 «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків» та Ф. 166 «Міністерство освіти України», в ІР НБУВ України – Ф. 357 «Грушевський Михайло Сергійович (17 вересня 1866 – 25 листопада 1934) – український історик, літературознавець, соціолог, письменник, громадський і політичний діяч, академік». Серед цих джерел бачимо протоколи засідань комуністичних партійних та державних органів, листи, телеграми, доповіді, матеріали виступів радянських функціонерів тощо.

Водночас, частина джерел є актуалізованою. Серед таких видань можемо назвати: «Історія Академії наук України, 1918 – 1923: документи і матеріали» (1993), «Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки): збірник документів і матеріалів» (1997), «Документи трагічної історії України

(1917 – 1927 рр.)» (1999), «Петлюра С. Статті, листи, документи» (1999), «Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали» (2008).

Оповідні джерела. Значним інформаційним потенціалом наділена публіцистика М. Грушевського. По-перше, особливо цінними є статті голови ЗД УПСР, які він публікував у партійному журналі «Борітеся-Поборете!». У них він виступав як активний партійний лідер: «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», «Шевченко як проповідник соціальної революції», «Між Москвою й Варшавою», «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)», «На село!(Чергові завдання української трудової інтелігенції)», «Драгоманов в політичній і національній розвитку українства», «Пам'яті Паризької Комуни» та «До наших спроб співробітництва з УСРР», «До редакції «Вперед»-у у Львові», «Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г Раковському». Ці праці демонструють еволюцію політичних поглядів М. Грушевського, що привела його до повернення на Батьківщину.

По-друге, деякі свої публіцистичні праці суспільствознавець друкував переважно не згадуючи в них про свою приналежність до есерівської партії. Вони виходили, як окремими брошурами, так і в різних газетах і часописах: «Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації», «Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917-1918-1919 рр.», «За Галичину! Відозва до світової демократії. Відозва делегації Української партії соціалістів-революціонерів до всіх соціалістичних партій», «На Новий рік», «З недавнього минулого», «Панської України не збудувати!», «Світова війна і революція. Українська Народна Республіка», «До українців в Америці», «Україна, Польща й Росія».

По-третє, слід звернути увагу і на відкриті листи М. Грушевського, які переважно друкувались у виданнях США: «Лист від професора Мих. Грушевського [до Мирослава Січинського]», «Лист від М. Грушевського [у відповідь на записки до Америки]», «Від Мих. Грушевського. До шановних

земляків в Америці», «До земляків в Америці». Відзначаємо, що вони мали не епістолярний, а публіцистичний характер. У текстах цих джерел ми можемо простежити вплив на М. Грушевського есерівської партійної ідеології.

Періодична преса. Певні відомості про співробітництво М. Грушевського з УПСР можемо знайти і в газетах революційної доби. Насамперед, слід назвати офіційну пресу есерівської партії та газети, на які вона мала значний вплив: «Народня воля», «Трудова громада», «Трудова Республіка», «Життя Поділля». У них бачимо переважно інформацію про партійну діяльність М. Грушевського доби Директорії УНР. Крім того, можна згадати видання, які містять замітки про обставини повернення історика на Батьківщину: «Наш світ», «Діло», «Вісті».

Джерела особового походження. Особливою групою джерельних матеріалів є автобіографії, щоденники та спогади М. Грушевського та його сучасників. Вони переважно є вже актуалізованими й доступними для широкого кола дослідників. Частина цих праць у формі рукописних текстів зберігається у фондах українських та закордонних архівів. Безумовно, що бачення свого життя самим істориком та політиком є надзвичайно важливим для розуміння його, як наукової, так і політичної діяльності. Відтак, автобіографії та «Спомини» М. Грушевського є дуже цінним джерелом. Питання співпраці М. Грушевського з українськими есерами розкривається і у щоденниках відомих учасників Української революції 1917 – 1923 рр.: Володимира Винниченка, Євгена Чикаленка, Микити Шаповала, Якова Зозулі, Юрія Тищенка (Сірого), Олександра Жуковського, Сергія Єфремова. Відзначаємо, що особливо численними є спогади, авторами яких були, як знані революційні діячі, так і маловідомі особи. Так, серед представників ТУПу про відносини есерів та М. Грушевського писали Дмитро Дорошенко, Володимир Леонтович, Олександр Лотоцький, Олександр Шульгин. Серед діячів УПСР можна назвати прізвища Миколи Ковалевського, Аркадія Животка, Олександра Мицюка, Євгена Онацького, Івана Майстренка. Також згадки про партійну діяльність М. Грушевського зустрічаються у працях членів УСДРП: Ісаака Мазепи, Бориса Мартоса, Панаса Феденка, Миколи Галагана. Крім того, серед авторів спогадів зустрічаються й діячі, які представляють майже весь спектр

політичних сил української революції: Віктор Андрієвський, Володимир Затонський, Лонгин Цегельський, Іван Макух, Володимир Кедровський, Михайло Шкільник, Іван Кедрин, Матвій Стахів, Левко Лукасевич, Олександр Гольденвейзер, Тиміш Олесіюк, Микола Чеботарів, Софія Русова та інші. Враховуючи такий стан речей, не варто дивуватися, що оцінки партійної діяльності М. Грушевського були дуже часто діаметрально протилежними.

Разом з тим, вагомий інформаційний потенціал має й епістолярна спадщина М. Грушевського. Як відомо, найбільша кількість його листів зберігається у Ф. 1235 «Грушевські» ЦДАК України. Серед них листи, як до партійних есерівських органів, так і до осіб, не пов'язаних з УПСР: Володимира Мазуренка, Василя Кузіва, Якова Бідло. У ЦДАГО України листи М. Грушевського відклались у Ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)» та Ф. 8 «Українська комуністична партія (УКП) (1920 – 1925) (об'єднаний фонд)». Їх адресатами були В. Затонський та члени ЦК УПСР. Набагато більше листів про співпрацю М. Грушевського з УПСР збереглося у фондах ЦДАВО України: Ф. 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР міністр військових справ Директорії УНР», Ф. 3560 «Животко Аркадій Петрович – (1890 – 1948) культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради», Ф. 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882 – 1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту», Ф. 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, з травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща)», Ф. 3911 «Празький відділ закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, м. Прага». Листи з цих фондів було написано О. Жуковському, А. Животку, М. Шаповалу, Миколу Шрагу і членам ЦК УПСР. Частина епістолярної спадщини М. Грушевського є вже опублікованою. Так, у накових збірниках та журналах можемо знайти його листи до Кирила Студинського, Олександра Кандиби (Олеся), Ю. Тищенка (Сірого),

Тараса Починка, Еміля Фариняка, В. Винниченка, Миколи Чечеля. У листах відомих сучасників М. Грушевського трапляється теж досить багато фактів про його співпрацю з есерами. Зокрема, слід назвати епістолярну спадщину В. Винниченка, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, М. Чечеля, О. Жуковського, Павла Христюка, Я. Зозулі, Михайла Остаповича.

Враховуючи наведений опис джерельної бази, можна стверджувати, що використаний комплекс джерел є достатньо репрезентативним та дозволяє реалізувати мету й завдання дисертаційного дослідження.

1.2. Методологія дослідження

Для наукового дослідження є надзвичайно важливим дотримання наукових принципів та правильний вибір методики, адже це дає можливість вирішити всі поставлені дослідницькі завдання.

Як вже зазначалося, предметом нашого дослідження є аналіз текстів джерел на предмет виявлення зв'язків М. Грушевського з УПСР. Погоджуючись із тим, що історичні джерела є об'єктивною реальністю, яка у принципі є носієм достовірних історичних фактів за умов правильного використання прийомів наукової критики [276, с. 13], все-таки хочемо зробити кілька важливих методологічних зауваг.

Відзначаємо, що деякі джерела мають занадто суб'єктивний характер, як-то щоденники, мемуари, епістолярій. Джерела можуть бути створеними державними, партійними чи іншими органами та організаціями, які закладали у свої документи лише їм потрібну інформацію, що не завжди відповідала дійсному стану речей. Державні владні структури дуже часто маніпулювали історичними фактами, підлаштовуючи їх під власні потреби. Не можна виключати й наявність частково чи повністю фальсифікованих джерел. Особливо це стосується документальної бази радянського періоду історії України. Отже, дослідження інформаційних можливостей тексту таких джерел, які, на перший погляд, відповідають вищезгаданому визначенню, може не дати реальної картини історичних подій. За таких умов дослідник змушений використовувати якнайширший методологічний

інструментарій історичної науки для того, щоб вилучити з джерел дійсно об'єктивну інформацію про досліджувані ним події.

Зокрема, тексти документів УПСР, КП(б)У, РКП(б) та органів влади УСРР не свідчать про те, що М. Грушевський входив до УПСР у добу УЦР. Тобто, спираючись лише на них, ми не зможемо розв'язати завдання, поставлені у дисертації. Натомість, у щоденниках, мемуарах та листах знаходимо чисельні згадки про приналежність історика до українських есерів, починаючи ще з весни 1917 р. Отже, щоб бути максимально об'єктивним, потрібне широке вивчення джерел різного походження. І лише всебічний аналіз історичних документів, а також фактів, подій та процесів, інформацію про які ми отримали з цих джерел, дозволить отримати науково обґрунтовані результати.

Крім того, вважаємо дуже важливим досліджувати не лише тексти джерел, але і їх контекст, адже «тексти існують тільки в контекстах» [472, с. 259]. У цьому нам може допомогти історіографічна модель нової культурно-інтелектуальної історії, яка «першочергово передбачає можливо широкий контекстуальний підхід до обраного історіографічного явища» [481, с. 56]. По-перше, потрібно знати коли, як, ким, чому і для чого створювалися джерела. По-друге, слід враховувати й контекст історичних подій, тобто конкретно-історичне середовище, у яких вони відбувалися. Застосовуючи такий підхід, можемо пояснити чому, наприклад, М. Грушевський почав співпрацювати з УПСР і у яких формах ця співпраця здійснювалася. Безсумнівно, що на такий його вибір, поряд з багатьма іншими чинниками, впливала й та революційна ситуація, яка склалася в Україні у 1917 р. Заразом, М. Грушевський, який чудово знав історію, добре розумів специфічні риси українського політичного життя. На нашу думку, державницькі погляди М. Грушевського, його політичні кроки, прийняті ним, як головою УЦР, рішення, партійна діяльність УПСР та поведінка її лідерів тощо, переконливо засвідчують есерівство історика. Його партійну діяльність та політичну стратегію в період Директорії та еміграційні часи теж потрібно досліджувати та оцінювати, враховуючи безумовно складну, як внутрішню, так і міжнародну, суспільно-політичну ситуацію, у якій опинилася Україна та ті національні сили, які

боролися за її державність. Відтак, погоджуємося з Валентиною Піскун, що контекстуальність дає можливість глибшого сутнісного розуміння явищ і фактів, поведінки людей [475].

З огляду на це коротко охарактеризуємо наукові принципи, яких ми дотримувалися. Під ними розуміємо чіткі установки, які визначають ставлення дослідника до історичних фактів, джерел, методів вивчення та уможливають отримання наукових висновків. Методологічною основою нашого дисертаційного дослідження є принципи наукового дослідження джерел, історизму, об'єктивної суб'єктивності, комплексності, системності, логічності та репрезентативності.

Принцип наукового дослідження джерел полягає в тому, що ми використовували загальну методологію науки, методологію історичної науки та специфічні методи історичного джерелознавства. Принцип історизму передбачає дослідження подій та явищ у рамках історичного контексту, а щодо історичних джерел – враховуючи суспільно-історичні умови їх виникнення, їх соціальні функції та етапи розвитку [276, с. 13]. Розуміння відмінностей між минулим і теперішнім дозволяє уникати осучаснення та помилкових висновків, які є закономірним результатом такого осучаснення. Для нас важливо зрозуміти дійсну природу Української революції 1917 – 1923 рр., щоб з'ясувати, яким політиком був М. Грушевський і чому він протягом тривалого часу розділяв есерівську партійну ідеологію.

Принцип об'єктивної суб'єктивності вимагає від дослідника абстрагуватися, наскільки це можливо, від своїх загальних вражень про природу досліджуваного, симпатій або навпаки, антипатій, власного настрою, адже ці суб'єктивні фактори можуть негативно вплинути на аналіз джерел і таким чином змінити результати дослідження. Відзначаємо, що політична діяльність М. Грушевського оцінюється багатьма дослідниками вкрай неоднозначно, відтак, лише дійсно об'єктивне вивчення джерел дозволить з'ясувати справжній стан речей.

Принцип комплексності передбачає дослідження усього комплексу джерел, врахування їх різних інформаційних можливостей. Застосування принципу

репрезентативності дозволило прийти до наукових висновків, які базуються на максимально повній джерельній базі. Принцип системності дозволяє нам побачити в різних свідченнях з різноманітних джерел певну систему, аналіз якої дає можливість реконструювати партійну діяльність М. Грушевського в УПСР.

Окремо слід згадати ті методи дослідження, які допомогли нам реалізувати вищезгадану історіографічну модель. Під методикою джерелознавства вчені розуміють систему методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах [340, с. 119-120].

У роботі з джерелами дослідники виділяють кілька груп методів: загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, спеціальні джерелознавчі [340, с. 143; 306, с. 23].

У дисертації використовувалися такі загальнонаукові методи дослідження як аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, періодизація. Застосування аналітичного методу дозволило прискіпливо розглянути кожне джерело окремо, а синтетичний метод дав можливість узагальнити дані джерелознавчого аналізу, узгодити їх між собою та зробити відповідні висновки. За допомогою методу узагальнення було визначено загальні особливості джерельних матеріалів, що дозволило, використавши методи класифікації і періодизації, згрупувати досліджувані джерела та історіографічну літературу за типом документів, за походженням і за часом створення.

Крім того, було застосовано і загальноісторичні методи: хронологічний та історико-порівняльний. Хронологічний метод дозволив після ґрунтовного аналізу відомостей з джерел виділити етапи партійної діяльності М. Грушевського. За допомогою історико-порівняльного методу стало можливим, по-перше, порівняти склад і структуру фондів різних архівів та комплекси опублікованих джерел, а,

по-друге, співставити джерельні матеріали та отриману з них інформацію між собою.

Важливе місце посідають спеціальні джерелознавчі методи – наукової евристики та джерелознавчої критики. Метод бібліографічної евристики, який включає перегляд бібліографічних покажчиків, роботу з каталогами бібліотек та ознайомлення з прикнижковою бібліографією у ході опрацювання наукової літератури, дозволяє з'ясувати рівень наукового вивчення досліджуваної теми [340, с. 128]. Метод архівної евристики складається з кількох етапів і включає в себе опрацювання архівних путівників, архівних каталогів, описів фондів та справ [327, с. 43]. Ці методи сприяли вивченню історіографії питання, а також виявленню та відбору необхідних для дисертаційного дослідження джерел.

Основними методами науковця в джерелознавчій критиці є джерелознавчий аналіз і джерелознавчий синтез [340, с. 143]. На думку Наталії Яковенко, «лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика» [472, с. 240]. У нашій роботі було застосовано методи як зовнішньої, які дозволяли з'ясувати походження та обставини створення джерела, так і внутрішньої, що допомогли встановити фактичну цінність цього джерела і вірогідність фактів, викладених у ньому, критики джерел. Відтак, здобуті у процесі джерелознавчого аналізу дані про різноманітні джерела співпраці М. Грушевського з УПСР дозволили, завдяки застосуванню методу джерелознавчого синтезу, об'єднати їх у цілісну джерельну базу, що у свою чергу дало можливість оцінити весь комплекс джерел та одержати, на нашу думку, достатню сукупність фактів для формулювання аргументованих наукових висновків.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на те, що грушевськознавці дуже активно вивчають здобутки М. Грушевського в політичній сфері, проблема його взаємовідносин із партіями, зокрема, з УПСР є майже не дослідженою [453, с. 32]. Звісно, не можна сказати, що партійні інтереси історика взагалі не вивчалися. Розглядаючи різноманітні сторінки біографії М. Грушевського, дослідники згадували й партії, з якими він співпрацював у той чи інший час, коротко характеризували його політичні погляди. Вважаємо, що при аналізі історичної літератури буде доцільно окремо розглянути радянську та українську історіографічні традиції дослідження політичної діяльності М. Грушевського.

2.1. Радянська історіографія

У радянській історіографічній традиції, яка відзначалась високим рівнем заідеологізованості, М. Грушевський вважався «українським буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером» і тому, апріорі, й мови не було про справді наукові підходи до вивчення його життя та діяльності [458, с. 198]. До речі, чималий перелік характеристик, якими радянські науковці та політичні діячі винагородили М. Грушевського, навів у своїй дисертації відомий український грушевськознавець Руслан Пиріг [482, с. 1-20]. Водночас погоджуємось з його думкою, що «офіційні оцінки діяльності Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних кампаній боротьби на «історичному фронті»» [390, с. 71]. Зважаючи на це, для радянських науковців об'єктивно досліджувати політичну спадщину історика було справою досить таки ризикованою. До того ж, вони були змушені, не зважаючи на власне ставлення до політичної діяльності М. Грушевського, інтерпретувати її так, як того вимагала комуністична партія.

Слід підкреслити, що зв'язок М. Грушевського з УПСР ніколи радянськими авторами не заперечувався. Хоча вони більше акцентували увагу на оцінках партійної діяльності історика, його «антирадянських» і «контрреволюційних» поглядів, причому робили це з точки зору пануючої комуністичної ідеології.

Зауважуємо, що наукові принципи при цьому ігнорувалися, а наукові методи дослідження поступалися місцем політичній доцільності.

Так, у 1923 р. вийшла друком стаття Миколи Любченка «Чотири роки української еміграції», у якій він характеризував українську політичну еміграцію і серед соціалістичних партій називав групу ЗД УПСР М. Грушевського [360, с. 116]. Автор зазначав, що на початку 1921 р. есери-емігранти розділилися на прихильників М. Шаповала та М. Грушевського, причому останні, які прийняли «владу рад», були в меншості [360, с. 126]. Подібні думки знаходимо й у статті Василя Десняка за 1924 р. «Нещасливий рік для української еміграції», який до того ж прямо називав історика есером [326]. У 1924 р. з'явилась стаття Андрія Річицького [413], а в 1926 р. – Івана Лакизи [353] та П. Кулиниченка [347]. Згадки про співпрацю історика з УПСР у них відсутні, але ці праці примітні тим, що у них піддаються нищівній критиці його соціалістичні політичні погляди, які значною мірою розвинулися під впливом есерівської партійної ідеології.

Напевно найвідомішим критиком політичної діяльності М. Грушевського був Михайло Рубач. Наприклад, у 1932 р. у кількох номерах журналу «Червоний шлях» була опублікована його праця «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу»», повністю присвячена суспільно-політичним поглядам історика. При цьому М. Рубач згадував факти його співпраці з есерами: перехід навесні 1917 р. з табору ТУПу до УПСР [414, с. 119-120], вимушений виїзд з України [414, с. 135], еміграційну діяльність в ЗД [415, с. 118-126], повернення до УСРР [415, с. 126]. Значну увагу автор приділив пошуку «недоліків» та «помилочок» у політичних концепціях М. Грушевського. Висновок М. Рубача цілком передбачуваний: «Система поглядів Грушевського є клясово-ворожа, з якою потрібна рішуча, непримиренна боротьба» [416, с. 136]. У цьому ж, 1932 р., вийшли друком статті Олександра Дорошкевича [333], Бориса Навроцького [374], Костянтина Копержинського [342] і Володимира Юринця [471], у яких були розкритиковані, як історичні, так і політичні погляди М. Грушевського. Станіслав Косіор у своїй праці звертався до питання його рееміграції і вважав її наслідком «зміновіхівського» руху, причому історик

повертався на Батьківщину «для своїх контрреволюційних цілей» [345, с. 229-230]. Така думка є досить суперечливою, адже «зміновіхівство» було характерне передусім для російських емігрантів, які поверталися до Росії, а не України [311, с. 700; 385, с. 11-12]. Негативно оцінювали повернення М. Грушевського до України і його «націонал-фашистські концепції» у своїх розвідках, датованих 1934 р., Федір Ястребов [122, с. 357-359] та Іван Кравченко [122, с. 322-326].

Слід сказати, що такі оцінки політичної діяльності М. Грушевського не зазнавали кардинальних змін протягом усього сталінського періоду існування СРСР. Зокрема, у 1948 р. з'явилася стаття Леоніда Новиченка, де стверджувалося, що «Вся політична і «теоретична» діяльність Грушевського та його зграї» часів української революції «була суцільним актом злочину перед українським народом, актом підлого продажу його життєвих інтересів акулам німецького імперіалізму» [379, с. 17]. Вважаємо, що подана цитата яскраво підтверджує «науковий» рівень радянських грушевськознавчих досліджень.

Лише у часи хрущовської «відлиги» з'явилися можливості більш об'єктивно підійти до проблеми політичної активності М. Грушевського. Певний демократизм по відношенню до історичних праць був характерним і для перших років перебування біля керма держави Леоніда Брежнєва. Напевно, саме цим можна пояснити появу у 1966 р. статті Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», присвяченої 100-річчю з дня народження історика. На ґрунтовній джерельній базі, використовуючи документальний потенціал фонду родини Грушевських у ЦДІАК України, автор проаналізував причини повернення історика на Батьківщину. У результаті, він прийшов до висновку, що у справі переїзду М. Грушевського «провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви» [469, с. 29], а його метою була «діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури» [469, с. 30]. Крім того, автор докладно описав стосунки М. Грушевського з УПСР: співпраця почалась, коли його у березні 1917 р. обрали головою УЦР; з 1918 р. він належав до «лівого» напрямку партії; в еміграції був членом ЗД УПСР [469, с. 15]; розрив з

УПСР відбувся у листопаді 1922 р. [469, с. 22-23]. Разом з тим, історик називав основні ідеї політичної програми та тактики ЗД, очільником якої був М. Грушевський: несприйняття політики Симона Петлюри [469, с. 15-16], диктатура трудових мас, легалізація УПСР [469, с. 16] і повернення до України [469, с. 17]. Зрозуміло, що стаття була написана в радянських умовах і тому автор не міг повністю відмовитись від комуністичних штампів та відповідної риторики.

У цьому ж році в такому ж більш-менш позитивному ключі була написана й стаття Івана Бойка та Євгена Кирилюка «Михайло Грушевський». Автори відзначали, що історик, повернувшись до Києва у березні 1917 р., вступив «З тактичних міркувань...у члени Української партії соціалістів-революціонерів», згодом «Усвідомивши політичну поразку свого класу і свою особисту...вийхав до Відня», а у 1924 р. повернувся до України «для наукової праці» [278, с. 4].

У 1983 р. вийшла друком монографія Радія Ветрова та Анатолія Черненка «Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине», у якій аналізувалась діяльність російських і українських есерів у березні-грудні 1917 р. Про М. Грушевського інформації зовсім мало. Автори обмежились тим, що назвали його одним з лідерів УПСР [292, с. 14], яка ділилась на три групи: праві, центр і ліві, причому керівники партії належали до «центральної течії» [292, с. 15].

Напевно останні відгуки про М. Грушевського у комуністичному різко негативному дусі можемо бачити у статтях Рема Симоненка «Правда історії – вірність історії» та Віталія Сарбея «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського». Їхні праці були реакцією на статтю Сергія Білоконя «Михайло Грушевський» [273], у якій автор намагався по-новому поглянути на політичну і наукову спадщину історика, по можливості ігноруючи пануючу у тодішньому суспільстві ідеологію. І якщо Р. Симоненко, критикуючи політичну активність М. Грушевського [421, с. 81-83], нічого не згадував про його співпрацю з УПСР, то В. Сарбей прямо називав «ворожу щодо революційного руху трудящих політичну діяльність Грушевського у лавах...то «Товариства українських поступовців»...то партії українських есерів» [420, с. 116]. Разом з тим, він критично ставився і до його рееміграції: «Коли ж партія українських

есерів...остаточно знеславила себе в очах народу, а окремі її політичні лідери разом з Грушевським опинилися за кордоном, він так само легко порвав з ними, щоб полегшити собі повернення на батьківщину», причому історик нібито був прихильником ідеї «зміни віх», тобто «співробітництва з Радянською владою з метою розкладання її зсередини» [420, с. 116]. Зазначаємо, що констатація факту співробітництва М. Грушевського з УПСР знайшла своє відображення і у відомих радянських енциклопедіях [485, с. 675; 501, с. 858; 500, с. 483; 502, с. 202].

На нашу думку, праці радянських істориків мали переважно публіцистичний та пропагандистський, але зовсім не науковий характер. До того ж дуже часто, переважно у 20 – 30-х рр., їх писали не професійні історики, а політичні діячі. При цьому завдань з'ясувати справжню роль М. Грушевського у політичній діяльності УПСР автори здебільшого не ставили, обмежуючись тотальною абсолютно не аргументованою критикою. За таких умов, вважати їх висновки та оцінки дійсно науковими немає жодних підстав.

2.2. Українська історіографія

Вважаємо, що в українській історіографічній традиції актуальною залишається історіографічна схема засновника грушевськознавства Любомира Винара, яку використовують і сучасні українські історики [264, с. 157]. Дослідник виділяв кілька періодів у вивченні життя та діяльності М. Грушевського [297, с. 19-27], які окреслюємо таким чином: 1) прижиттєвий (1917 – 1934 рр.), 2) зарубіжний (1934 – 1966 рр.), 3) діаспорний (1966 – 1989-1991 рр.), 4) сучасний (від 1991 р. і до сьогодні). Крім того, він виокремлював етапи наукового та ненаукового вивчення життя та діяльності історика [297, с. 18]. Погоджуємося із Л. Винарем у тому, що до ненаукового етапу слід зарахувати, як радянську (від 1920-ті рр. до 1989 – 1991 рр.), так і українську історіографію до 1966 р.

2.2.1. Українська зарубіжна історіографія.

З огляду на те, що Україна не змогла відстояти свою незалежність у ході революції 1917 – 1923 рр., а історіографічний доробок в УРСР не можна вважати по-справжньому національним, перші кроки у дослідженні політичної діяльності

М. Грушевського були здійснені саме в еміграції. Для українських істориків-емігрантів, на відміну від радянських учених, постать М. Грушевського завжди була у центрі уваги їх наукових студій. Біографія, історичні та політичні погляди вченого вивчалась і аналізувались у численних статтях, розвідках, монографіях.

Слід зазначити, що у 20-30 рр. ХХ ст. партійна діяльність М. Грушевського висвітлювалась переважно у публіцистичних працях, причому більшість їх авторів були політичними опонентами колишнього голови УЦР. Зокрема, серед них можна згадати роботи одного з лідерів УПСР, М. Шаповала: «Новітнє яничарство» (1922) [219, с. 1-6], «Шлях визволення» (1923) [221, с. 24, 25], «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) [217, с. 127, 242, 243], «Ляхоманія: Наша доба» (1931) [218, с. 38], «Закордонна праця» [19, арк. 18, 19, 22-23], «Pro domo sua...» [17, арк. 137, 137зв], «Політична смерть М. Грушевського» [18, арк. 87-89; 220, с. 56-59]. У цих працях наводилися деякі факти співпраці М. Грушевського з УПСР і, разом з тим, критикувались політичні погляди історика в еміграції та його повернення до України у 1924 р.

У кількох статтях про есерівство М. Грушевського згадував інший відомий діяч УПСР, Никифір Григорійв: «Українські соціалісти в боротьбі за національну державу» [11, арк. 73], «В українській Центральній Раді» [10, арк. 327], «Гнила еміграція і могутня влада на Україні» [12, арк. 7], «Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном» [13, арк. 8, 9, 95, 104], «Чому українці не вдержали своєї держави» (1934) [209, с. 42]. До питання співробітництва М. Грушевського з есерами звертався і член УПСР, А. Животко. Можна назвати такі його праці, як «Державна незалежність в думках і боротьбі українських соціалістів» [6, арк. 31], «Українська партія соціалістів-революціонерів і преса» [7, арк. 3, 16], «Провина М. Грушевського» (1935) [8, арк. 14, 14зв], «Нарис історії української преси: курс лекцій» (1937) [335, с. 106]. І Н. Григорійв, і А. Животко теж переважно негативно відгукувались про політичну діяльність М. Грушевського в УПСР.

Кілька критичних фраз про членство М. Грушевського в УПСР можемо прочитати у роботі відомого діяча УСДРП революційних часів В. Винниченка «Перед новим етапом» (1938) [207, с. 17, 22; 208, с. 218, 221]. Нейтрально

характеризував політичну діяльність М. Грушевського під час Трудового конгресу Директорії у статті «Боротьба 1919 року» [71, арк. 2] інший соціал-демократ, І. Мазепа. Натомість, негативно оцінив цю подію у життя колишнього голови УЦР у своїй роботі «Великі роковини» (1927) [73, арк. 24зв-25] В. Шабля.

Навіть не називав прізвища М. Грушевського у своїй праці «Підстави нашої політики» (1921) Дмитро Донцов. Але це не завадило йому, не підбираючи слів, піддати нищівній критиці політичну діяльність історика, як у роки УНР, так і в часи його еміграції [215, с. 156, 184-189]. Безсумнівно, що таке бачення Д. Донцова можна пояснити його націоналістичними поглядами. Ідеологом консервативного напрямку в українській суспільно-політичній думці був В'ячеслав Липинський. Не дивно, що з огляду на свою консервативну політичну позицію [491, с. 147] В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926) розкритикував соціалістичні есерівські погляди М. Грушевського часів УНР та еміграції [216, с. 54, 71, 166-167, 249, 323-324; 117, с. 205; 118, с. 166; 119, с. 224-225, 307, 381-382].

Як бачимо, усі згадані сучасники М. Грушевського переважно негативно оцінювали його політичну активність в есерівській партії, не розуміли його нібито «прорадянських» поглядів. Разом з тим, заслуговують на увагу згадані факти співпраці історика з УПСР, які звісно мають історичну цінність.

Розглянемо роботи, які носили більш дослідницький та науковий характер. Зокрема, у 1920 р. однопартієць та одnodумець М. Грушевського П. Христюк видав «Замітки і матеріали до історії Української революції». У ній він вказував, що ще в березні 1917 р. М. Грушевський належав до ТУПу і навіть головував на з'їзді поступовців, але потім, з розвитком революції вступив до партії есерів, ставши її діяльним членом [460, с. 33]. Знову ж таки конкретної дати цього вступу автор не наводив. Груднем 1918 р. датується згадка, що частина українських соціалістів-революціонерів центристів, серед яких бачимо і М. Грушевського, хотіли скликати УЦР і відновити її законодавство [461, с. 14]. Останнє повідомлення про участь історика у діяльності УПСР стосується її партійної

конференції, яка почала свою роботу 28 січня 1919 р. у Києві. П. Христюк залишив допис, що в її роботі активну участь брав М. Грушевський [461, с. 74].

Коротко слід згадати рецензію Володимира Дорошенка на видання «Ілюстрованої історії України» 1921 р. Воно було особливе тим, що М. Грушевський, порівняно з книгою 1913 р., додав розділи про події I світової війни та української революції до гетьманського перевороту [318, с. 542-575]. Автор рецензії вважав, що ці «революційні події освітлені у проф. Грушевського з есерівського погляду», наприклад, «злагодження тону супроти большевиків» [329, с. 280]. Подібним чином висловився про книгу М. Грушевського і Д. Дорошенко: «...Представленне подій 1918 р. з партійного «ес-еровського» погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння «партійний» характер» [444, с. 215].

У 1924 р. у Вінніпегу (Канада) вийшла праця Осипа Назарука «До історії революційного часу на Україні: Українські політичні партії, їх союзи і теорії». Розповідаючи про УПСР, автор зазначив, що «За головного провідника її треба уважати проф. М. Грушевського, хоч він приступив до неї пізно й – дивним дивом – мимо своєї великої енергії не взяв участі в приміненню російської теорії сеї партії до українських обставин. Про те, як і коли проф. Грушевський вступив до партії с.-р., є надзвичайно цікава замітка в «Споминах» Д. Дорошенка...» [376, с. 7]. До речі, не тільки у спогадах, але й у історичних працях відомого українського ученого Д. Дорошенка знаходимо кілька цікавих фактів партійної біографії М. Грушевського. Так, у 1923 р. було видано його «Огляд української історіографії», де автор зазначив, що у 1917 р. М. Грушевський «вертається на Україну, стає на чолі Центральної Ради, прилучається до крайнього соціал-революційного напрямку, пориває з своїми прежніми політичними співробітниками й однодумцями» [332, с. 186]. Значно більш інформативним була «Історія України 1917 – 1923 рр.», перше видання якої з'явилося у 1932 р. в Ужгороді. Д. Дорошенко вважав, що вже у статті «Велика хвиля», надрукованій у часопису «Нова Рада» на початку квітня 1917 р., проявились симпатії

М. Грушевського до партії українських есерів і «за кілька часу вже багатьом стало ясно, що Грушевський не тільки пише у статтях, але й на ділі хоче йти по лінії підпорядкування себе «народнім» стремлінням, речником, яких явилися молоді українські ес-ери й загітовані ними елементи українського села – далеко не кращі» [331, с. 45]. Коротко характеризуючи історію УПСР, автор відзначав молодість есерівських лідерів. Лише «Один тільки проф. Грушевський, який пристав до партії (хоч формально вступив до неї трохи згодом), своїм поважним віком і сивою бородою уявляв різкий контраст до своїх юних партійних співробітників» [331, с. 52]. Описуючи політичний склад УЦР, Д. Дорошенко підкреслив, що «голова Ц. Ради проф. М. Грушевський виразно став на бік соціалістів-революціонерів та членів Селянської Спілки, оточив себе юними співробітниками «лівого» напрямку і від своїх недавніх товаришів з ТУП'а відгородився зовсім виразно» [331, с. 71]. У своїй праці Д. Дорошенко приводив список членів Малої Ради станом на кінець липня 1917 р., серед яких був і голова УЦР, причому поряд з його прізвищем позначено – «укр. ес-ер» [331, с. 120]. Останнє повідомлення про есерівську партійність М. Грушевського стосувалося весни 1918 р., коли німецькі та австрійські війська зайняли Україну [331, с. 339].

Одним з найвидатніших учнів М. Грушевського був І. Крип'якевич. У 1935 р. він присвятив своєму вчителю, біографічну працю «Михайло Грушевський: життя й діяльність». Про партійні уподобання колишнього голови УЦР автор згадав, лише, коли пояснював причини його рееміграції у 1924 р.: «Підчас революції він у своїх поглядах пішов наліво, зблизився до українських соціалістичних партій, сам себе вважав за соціаліста» [346, с. 46]. До речі, на думку І. Крип'якевича, історик повертався на Батьківщину лише для наукової роботи [346, с. 46].

Як бачимо, історичні дослідження 20-30 рр. ХХ ст. мали переважно описовий біографічний характер. Аналізом того, чому М. Грушевський почав співпрацювати з УПСР, як пояснюється його активна партійна діяльність в еміграції, чому він повернувся до України, дослідники майже не займалися.

У 40-першій половині 60 рр. ХХ ст. теж не сталось кардинальних змін у вивченні політичного спадку М. Грушевського 1917 – 1924 рр., хоча кількість історичних праць та їх науковий рівень безперечно зросли.

Позитивно оцінюється повернення історика до України у статті С. Кубанця «Великий патріот (До десятиріччя смерти Михайла Грушевського)». Автор написав: «На еміграції він жив у Відні, потім у Празі. На початку року 1924 Грушевський повертається на Україну і очолює фронт української науки та стає тим, на кого орієнтуючись виростали нові борці супроти большевика-окупанта, за волю України на підсоветській Україні», причому, поворот колишнього голови УЦР «був продиктований його великою любов'ю до українського народу, української землі» і «безперечним фактом є те, що перебування Грушевського на підсоветській Україні підсилювало безупинне змагання українства за самостійну Україну проти большевицьких окупантів» [75, спр. 21, арк. 5].

У 1955 р. побачило світ дослідження Наталії Полонської-Василенко «Українська академія наук. Нарис історії». У ньому авторка звернулася до питання повернення колишнього голови УЦР до України. Відзначаємо, що вона очікувано досить негативно поставилась до такого кроку М. Грушевського «не лише історика та професора, а президента Української Народної Республіки», який виїхав до Києва тоді, «коли вся Україна... ще не забула ні Зимового походу, ні Базару, коли гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців» [401, с. 44]. Цікавим є її припущення, що історик «не хоче обмежитись науковою працею, а має на меті якусь політичну діяльність» [401, с. 46].

Продовжував цікавитись постаттю видатного історика В. Дорошенко. У 1957 р. вийшла його стаття «Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист». У ній він писав, що розійшовшись з ТУПом, М. Грушевський «очолив партію соціалістів-революціонерів, що складалася майже виключно з молоді», у часи Директорії він був змушений виїхати до Кам'янця, де «стояв у яскравій опозиції до уряду УНР, проводячи в гурті свої прихильників різку акцію проти його політики» та співпрацював з журналом «Життя Поділля» [330, с. 18]. Описуючи роки еміграції, автор згадував про конфлікт М. Грушевського з

М. Шаповалом, причиною якого нібито було різне їх ставлення до більшовиків, адже лідер ЗД УПСР «схилявся до повороту на Україну», де сподівався «що советський уряд улегалізує партію соціалістів-революціонерів і дасть йому й його гуртові змогу займатись й політичною роботою» [330, с. 18]. Також, В. Дорошенко акцентував увагу на ідеологічних причинах рееміграції колишнього голови УЦР до України і вважав, що той повертався лише для наукової роботи [330, с. 18-19]. Питання повороту М. Грушевського до України він піднімав і в іншій своїй статті «Життя й діяльність М. Грушевського», що була надрукована у 1960 р. у збірнику вибраних праць видатного історика [328, с. 23-25]. Згадка про співпрацю М. Грушевського з УПСР є і в розвідці Дмитра Соловоя «У справі життєпису М. С. Грушевського» (1958). Захищаючи ім'я історика від критичних закидів, він пояснював, що «Усі ці жмені злосливого бруду сиплються на Грушевського від крайніх правих світоглядових українських елементів, як помста М. Грушевському здебільшого за те, що в часи наших визвольних змагань 1917 – 1920 рр. він увімкнувся до лав соціалістичної партії – УПСР» [425, с. 16].

Повідомлення про партійну діяльність М. Грушевського знаходимо у кількох працях М. Стахіва. Так, у 1954 р. вийшов друком його нарис «Українські політичні партії у соціологічному наświetленні». Автор стверджував, що «Фактично в добу УЦРади провід УПСР держав у своїх руках Михайло Грушевський, хоча він у тому часі ще не належав формально до цієї партії» [433, с. 59]. Наступна його праця, де бачимо згадку про есерів та М. Грушевського з'явилась у 1958 р. Це була стаття «Учений і суспільний філософ як Президент держави: Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший президент УНР». У ній М. Стахів писав, що М. Грушевський у 1917 р. «був одним з ініціаторів переорганізації української партії соціалістів-революціонерів, одним із духових провідників якої він був у часи 1917-1920 рр.» [434, с. 4].

Протягом 1962 – 1966 рр. побачили світ сім томів історичної праці «Україна в добу Директорії УНР», автором яких був М. Стахів. У них знаходимо чисельні згадки про співпрацю М. Грушевського з есерами. Так, вже у першому томі, розповідаючи про створення Директорії, автор повідомляв, що М. Грушевський

«грав провідну роль» в центральній течії УПСР [429, с. 71]. Оригінально, але, на нашу думку, не дуже аргументовано, М. Стахів пояснював, чому колишнього голову УЦР не обрали до складу Директорії. Причиною цього начебто була «ображена амбіція Микити Шаповала», який все зробив для того, щоб М. Грушевський не отримав цього призначення. М. Шаповал, вважав М. Стахів, образився на голову УЦР у січні 1918 р., коли виникла урядова криза і новим головою уряду М. Грушевський призначив В. Голубовича, а амбіції М. Шаповала на посаду прем'єра або віцепрем'єра задоволені не були [429, с. 71]. М. Стахів також підкреслював, що в останні місяці існування УЦР М. Грушевський був одним з лідерів УПСР [429, с. 118]. Важливим фактом є й те, що колишній голова УЦР не приймав ніякої участі у есерівському партійному з'їзді 13-16 травня 1918 р. [429, с. 119], результатом якого, як відомо, став розкол УПСР. Повернення ж М. Грушевського до партійної діяльності сталося на губернському з'їзді селян, який проходив у Києві 21-24 грудня 1918 р. Автор вказував, що на ньому історик був серед виступаючих і представляв центральну течію УПСР [429, с. 124].

У другому томі М. Стахів написав, що М. Грушевський став «визнаним провідником» есерів після початку української революції у березні 1917 р., але на межі 1918 – 1919 рр. він вже «мав незначну роль в колах своєї партії соціалістів-революціонерів, бо Микита Шаповал і його приятелі всіма способами його усували від впливу. Вони також не допустили його до ніякої офіційної позиції в уряді УНР, а депутатом на Конгрес Трудового Народу України М. Грушевський був обраний всупереч волі згаданого партійного гурту» [430, с. 18].

Про участь М. Грушевського у засіданнях Трудового конгресу Директорії знаходимо інформацію у третьому томі. М. Стахів стверджував, що УПСР розділилась на дві течії: більша група підтримувала поміркований курс Директорії, а друга орієнтувалась на «трудові ради» і її провідниками були «проф. Грушевський і Арк. Степаненко» [431, с. 37-38]. Крім того, автор досить докладно описав, як проходила партійна конференція УПСР центральної течії 28 січня 1919 р. і повідомив при цьому, що у ній взяв участь і М. Грушевський [431, с. 151]. Він навів і текст постанов, прийнятих на конференції. Їх головними ідеями

були: суверенітет УНР; трудовий принцип; думка про те, що українська революція з національно-політичної розвинулась в соціальну, відтак, владу слід передати до рад селянських і робітничих депутатів [431, с. 151-152]. До речі, звертаємо увагу, що саме ці політичні принципи відстоював М. Грушевський, перебуваючи на чолі ЗД УПСР. У шостому томі бачимо дописи про події березня 1919 р. у Кам'янці. Зокрема, 21 березня відбулася міжпартійна нарада представників соціалістичних партій, у якій взяв участь і колишній голова УЦР. На нараді прийняли рішення, яке швидше за все підтримав і М. Грушевський, звернутись до Директорії «щоб вона прийняла постанову про зміну курсу політики» [432, с. 167]. Наступного дня відбулась нова нарада, на якій вирішили «утворити окремий «Комітет Охорони Республіки»», причому М. Стахів окремо підкреслив «що до цього комітету не дав себе вибрати М. Грушевський» [432, с. 168, 176]. Він пояснював такі дії історика тим, що той вже збирався «на міжнародний конгрес у Швейцарії, і заступаючи тоді демократичну плятформу, не бажав бути членом органу, який виявляв переворотові цілі» [432, с. 168].

Згадаємо і статтю Романа Рахманного «Будівничий першої Української Народної Республіки», опубліковану у 1966 р. Автор, з одного боку, підкреслював наукові та політичні заслуги М. Грушевського перед Україною, а з іншого боку, критикував радянських істориків та українські діаспорні націоналістичні кола за їх нерозуміння справжньої ролі, яку той відіграв у становленні української державності. Р. Рахманний звертався і до проблеми рееміграції. Повторюючи думку про те, що історик повертався на Батьківщину для наукової праці [409, с. 5, 26; 410, с. 61, 82], він припускав, що його приїздом могла скористатись українська влада для того, щоб «розвинути УРСР у повноцінну українську комуністичну державу», яка згодом могла б стати суверенною [409, с. 27; 410, с. 83].

Надзвичайно критично до політичної діяльності М. Грушевського поставився у своїх працях Роман Млиновецький. У 1953 р. вийшла його «Історія українського народу», а в 1961 та 1966 роках перший і другий томи «Нарисів з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.», що були перевидані у 1970 та 1973 роках відповідно. Автор кілька разів згадував про приналежність голови

УЦР до есерівської партії [371, с. 401; 372, с. 53, 258], його партійну активність у часи Директорії [371, с. 490, 506-507, 513; 372, с. 50-51] та в еміграції [371, с. 600; 372, с. 51]. При цьому М. Грушевського він називав «москвофілом» і надзвичайно слабким політиком, що проводив просто руйнівну для українських інтересів політику [372, с. 53-56; 373, с. 468-469]. Праці Р. Млиновецького, на нашу думку, є зразком відсутності наукового підходу у дослідженні, що проявлялось у нерозумінні реальних обставин в яких опинилась Україна доби революції. Автор критикував усі політичні сили часів революції, окрім «Братства самостійників», членом якого був, а, перебуваючи в еміграції, розділяв націоналістичні ідеї Д. Донцова, що напевно й пояснює його ставлення до постаті М. Грушевського.

Із проаналізованих праць випливає, що з одного боку дослідники високо цінували вклад М. Грушевського у розвиток української історичної науки, але з іншого боку недооцінювали та критикували його політичну діяльність. При цьому питання співпраці історика з УПСР розглядалось переважно у контексті інших подій української революції, окремих праць з цієї проблеми написано не було.

Про недостатність наявних досліджень життя і творчості М. Грушевського написав ще у 1964 р. у статті «Михайло Грушевський і українське національне відродження» Олександр Оглоблин [264, с. 167-168]. Тобто, незважаючи на десятиліття досліджень, перед українськими істориками гостро стояла проблема системного вивчення біографії та творчого доробку М. Грушевського. Знаковою для формування науки грушевськознавства стала й інша стаття О. Оглоблина «Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934)», що вийшла друком у журналі «Український історик» в 1966 р. У ній автор не тільки коротко показав віхи життя видатного історика, але й одним з перших зробив спробу зрозуміти те, якими ідеями керувався М. Грушевський у своїй науковій і політичній діяльності. Зупинимось на його думках з приводу співпраці політика з УПСР. Першою була ідея народництва, яка керувала істориком «як політиком, вона привела його, всупереч усім його традиціям і звичкам, до табору українських соціалістів-революціонерів і до ідеї «української радянської республіки»» [381, с. 11]. Другою була ідея федералізму, аналізуючи яку, О. Оглоблин звертався до

публіцистики М. Грушевського, у тому числі і його статей у есерівському журналі «Борітеся-Поборете!» [381, с. 12-14]. Автор припускав, що ця ідея впливала на історика навіть після його повернення до України [381, с. 14]. Погоджуючись з цією тезою О. Оглоблина, додаємо, що це ще раз може свідчити про те, що історик планував займатись на Батьківщині не тільки науковою роботою. У цьому контексті слід звернути увагу на рецензію Василя Дубровського на енциклопедичну статтю М. Рубача «Грушевский, Михаил Сергеевич», яка була уміщена у цьому ж числі «Українського історика». Заперечуючи висновки М. Рубача про причини реєміграції М. Грушевського, автор стверджував, що історик «приїхав в УССР за згодою й з доручення своєї політичної організації – Партії Українських Соціалістів-Револуціонерів (праве крило) з метою провадження в УССР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної більшевицької влади й вигнання її з України, що на початку 20-х років здавалось цілком реальним. Таку підпільну працю М. С. Грушевський дійсно провадив...» [334, с. 109]. Вважаємо таку думку В. Дубровського досить дискусійною [456, с. 200], хоча повністю відкидати цілком можливі прагнення колишнього лідера ЗД УПСР до політичної роботи на Батьківщині не варто. До речі, з В. Дубровським категорично не був згоден О. Оглоблин, на думку якого, висловлену у статті «Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924 – 1934)», колишній голова УЦР, повертаючись до Києва у 1924 р. «не мав якихось суто політичних плянів, а навіть ілюзій щодо можливості своєї політичної ролі в умовах советської системи й дійсності», відтак, погляди В. Дубровського він називав фантастикою [382, с. 81].

Істориком, який започаткував системне й всебічне вивчення спадщини славетного історика був найвідоміший учень О. Оглоблина Л. Винар. Відтак, саме його справедливо вважають засновником науки грушевськознавства, яка почала формуватися у середині 60-х рр. ХХ ст. Саме з цього часу починають з'являтися дійсно наукові дослідження біографії М. Грушевського, які стосувались, переважно опосередковано, і проблем його партійної активності в УПСР.

Зрозуміло, що Л. Винар, який скрупульозно досліджував життя та діяльність М. Грушевського не міг оминати своєю увагою і проблему співробітництва історика з есерівською партією, відтак, докладно проаналізуємо його погляди на це питання. Потрібно зазначити, що американський вчений вважав незадовільним стан висвітлення діяльності М. Грушевського у часи його головування в УЦР, тобто саме тоді, коли історик почав своє співробітництво з есерами: «дослідження політичної діяльності Грушевського, як голови Центральної Ради, вимагає основної переоцінки і нового наświetлення» [111, с. 29]. Тому інформації про зв'язки голови УЦР з УПСР знаходимо у Л. Винара надзвичайно мало. На нашу думку, такий стан речей можна пояснити у першу чергу відсутністю за кордоном основної маси документів про Українську революцію, а працювати в радянських архівах, де такі документи зберігались, було неможливо з об'єктивних причин. У зв'язку з цим, джерельна база для серйозних наукових висновків дійсно була недостатньою. Причому, поряд з власне науковими дослідженнями життя історика, йому доводилось розробляти теоретичні та методологічні засади грушевськознавства.

Звертаємо увагу, що Л. Винар, найімовірніше вважав, що М. Грушевський поділяв ідеологію лівого крила УПСР вже після його виїзду в еміграцію [298, с. 16]. Опосередковано про це свідчить і його відома періодизація життя М. Грушевського [298, с. 10; 296, с. 37], а також перелік видів суспільно-політичної діяльності суспільствознавця, який теж видається побудованим за хронологічним принципом [298, с. 11; 296, с. 46]. Крім того, Л. Винар, розуміючи важливість розширення джерельної бази грушевськознавства, постійно збирав різноманітні матеріали про життя М. Грушевського. Наприклад, у 1978 р. в «Українському історичному» він надрукував лист М. Грушевського до М. Січинського від 1919 р. У коментарі до листа вчений наголосив на важливості цієї інформації, що М. Грушевський формально не був членом УПСР у 1917 – 1918 рр. [113, с. 160]. Тобто, Л. Винар вважав, що офіційного оформлення істориком свого членства в партії у ці роки не відбулось. Дійсно, поки що документи про факт вступу М. Грушевського до УПСР у 1917 – 1918 рр., якщо він

і мав місце, невідомі. З іншого боку, цей коментар свідчить, що Л. Винар поділяв думку про наявність співпраці між М. Грушевським та есерами починаючи ще з 1917 р. Поряд з цим, ще у 1966 р. Л. Винар започаткував збір свідчень колишніх знайомих і співробітників М. Грушевського. І в 1982 р. вчений опублікував деякі листи, які отримав від цих осіб [114, с. 65-75]. Особливу інформативність щодо співпраці історика та УПСР мають листи Михайла Єреміїва, який у часи революції був членом УЦР від УСДРП. М. Єреміїв зазначав, що не знає «дати його[М. Грушевського. – В. Х.] впису до С-Р., але це було довкола III Універсалу» [114, с. 73-74]. Л. Винар у примітці знову подає свою думку з цього питання: «Михайло Грушевський у 1917 і 1918 роках ніколи формально не записався до партії українських соціалістів-революціонерів. Його участь в їхніх нарадах не є рівнозначна з його вступленням до партії» [114, с. 74]. Дуже цікавим є те, як М. Єреміїв пояснював своє бачення причин приєднання голови ЦР до УПСР: «...моє пояснення є, що він це зробив, через докладне знання історії, бо він знав, що в революціях партія це все, а безпартійні залишаються на боці» [114, с. 75].

Важливим питанням є і співпраця М. Грушевського з УПСР в еміграційний період його життя [459, с. 45-46]. У статті «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.)» Л. Винар записав, що М. Грушевський до 1922 р. «був поважно заангажований в лівому крилі Української партії соціалістів-революціонерів, де він редагував періодичний орган Борітеся-поборете» [302, с. 93-94]. Ця теза подається у контексті діяльності політика вже еміграційної доби і тому стосується періоду не раніше 1919 р.

Л. Винар звертався і до проблеми припинення співпраці М. Грушевського з есерами. І у той час і зараз єдиної думки істориків про це не має. В окремій роботі «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (1981) дослідник, коментуючи та аналізуючи текст автобіографії, вважав, що здачу М. Грушевським у 1922 р. свого делегатського есерівського мандата «не треба утотожнювати із виходом Грушевського з лівого крила партії українських соціалістів-революціонерів» [111, с. 34-35]. Таким чином, Л. Винар вважав, що історик міг і далі залишатися лідером ЗД УПСР та продовжувати політичну діяльність.

Крім того, він мав свою думку і про політичні погляди М. Грушевського на еміграції. Л. Винр наголошував про його плани легалізувати УПСР в Україні, яка «на його думку, мала змогу очолити політичний сектор українського життя» [111, с. 36]. Так звану «радянськість» історика і його відмову від політики після повернення до УСРР Л. Винар вважав відповідною стратегією М. Грушевського, яка була «подиктована вимогами часу» [111, с. 36]. До речі, цій темі вчений прагнув присвятити окреме дослідження, яке, на жаль, так і не з'явилося.

Дещо більше інформації знаходимо у дослідженнях Л. Винара щодо питання повернення М. Грушевського на Батьківщину у 1924 р. Наприклад, у 1974 р. в журналі «Український історик» у статті, присвяченій аналізу автобіографій М. Грушевського, вчений підкреслював, що «головним мотивом повороту Грушевського в 1924 р. були пляни його наукової праці, а також розчарування українською політичною дійсністю поза межами України в 1920-их роках» [293, с. 135]. Згадана американським істориком «наукова версія» довгі роки була найпопулярнішим поясненням причин рееміграції М. Грушевського. Згодом, у вищезгаданій «Автобіографії Михайла Грушевського з 1926 року», історик наголошував, що загальноприйнята думка про бажання наукової праці, як мотиву для повернення, є лише однією з причин. Крім цього, «М. Грушевський мав рівночасно бажання причинитися до політичного і культурного відродження України і дуже можливо бажав відограти видатну роль в політичному житті» [111, с. 35]. Тобто Л. Винар не відкидав можливості того, що М. Грушевський міг серйозно розглядати перспективи продовження своєї політичної кар'єри в Радянській Україні. Також вчений вказував на вплив важкого матеріального стану сім'ї Грушевських в еміграції на таке рішення суспільствознавця [111, с. 35].

У вже згаданій статті «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.)», Л. Винар вказував на дві головні причини повернення колишнього голови УЦР до України: «бажання Грушевського продовжувати працю над Історією України-Руси, яка не була можливою на еміграції, і прагнення ділити долю українського народу на рідних землях та причинитися до дальшого розвитку української національної культури»

[302, с. 94]. У своїй пізнішій праці «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії», він додавав, що причини виїзду історика до України «безпосередньо в'яжуться з його планами докінчити Історію України-Руси і продовжити діяльність його історичної школи у Києві» [299, с. 41].

Натомість, у розвідці «Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби»» Л. Винар зазначав, що «питання причин повороту М. Грушевського в Україну вимагає нового критичного висвітлення. До уваги дослідник мусить узяти усі гіпотези і критичну аналізу даного питання базувати на широкій джерельній основі» [303, с. 87]. У статті «У 140-ліття народження Михайла Грушевського» він підкреслював, що «питання повороту Грушевського в Україну в 1924 році не слід...розв'язувати за допомогою одномірної формули бажання співпраці історика з большевицькою владою, або бажання стати під большевицькою владою президентом ВУАН у 1920-их роках. Причини повороту були багатофакторні і їх не потрібно спрощувати. З перспективи часу можна ствердити, що повертаючись в комуністичну Україну, Грушевський зробив одну з найбільших помилок, якщо ідеться про його особисте і родинне життя» [304, с. 12-13]. Тобто, Л. Винар вважав, що проблема пошуку причин рееміграції М. Грушевського залишається невирішеною і потребує подальших, у першу чергу, джерелознавчих досліджень.

Отже, Л. Винар неодноразово звертався у своїх численних дослідженнях до проблеми партійних уподобань М. Грушевського, хоча спеціальних праць з цих питань і не написав. Слід підкреслити і те, що засновник грушевськознавства постійно наголошував на важливості пошуку і вивчення нових джерельних матеріалів про М. Грушевського, які б дозволили дійсно всебічно дослідити життя та діяльність славетного українського історика.

У 1966 р. свій погляд на історичну та політичну діяльність М. Грушевського висловив у статті «У століття народин М. Грушевського» Омелян Пріцак. Досить високо оцінюючи М. Грушевського, як історика, автор, з іншого боку, піддав критиці його політичну активність. Негативне ставлення до есерівського минулого голови УЦР О. Пріцак підкріпив цитатами з творів Бориса

Крупницького та О. Лотоцького [407, с. 189-190]. Слід сказати, що ця стаття відомого історика була більше публіцистичною працею, ніж науковою розвідкою.

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. було опубліковано кілька праць, у яких теж можемо знайти певну інформацію про співробітництво М. Грушевського з есерами. Наприклад, у 1973 р. вийшла друком робота Петра Солухи «Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна)», у якій він, аналізуючи обставини антигетьманського виступу Директорії, звертався і до постаті М. Грушевського. Автор цитував спогади О. Лотоцького, М. Ковалевського, Д. Дорошенка, В. Андрієвського, І. Мазепи, уривки з праці П. Христюка, доводячи деструктивну роль М. Грушевського, який «своєю впертістю і безкомпромісовістю в земельному питанні підвів і поставив, керовану ним державу УНР, під удар з німцями» [426, с. 126], що, зрештою, привело до влади П. Скоропадського. Видається, що на думку П. Солухи, саме М. Грушевський відповідав за державну політику УНР, причому на нього великий вплив мала УПСР, адже автор підсумовує: «Роля Мих. Грушевського, як головного промотора політики української соціалістично-революційної демократії й держави УНР в роках 1917 – 1918 рр. чекає на свого дослідника» [426, с. 125].

У 1978 р. побачив світ черговий том Записок Наукового товариства імені Шевченка, присвячений 110 річниці від дня народження М. Грушевського. Серед матеріалів цього тому значний інтерес викликає стаття М. Стахіва «Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів». Автор згадував, як у вересні 1923 року за завданням Українського Громадського Комітету намагався переконати М. Грушевського не повертатися до України, а переїхати до Праги, де історик обіцяли посади в Українському Вільному Університеті і Педагогічному інституті [435, с. 144]. Він отримав згоду на це від М. Грушевського, але історик згодом вкотре змінив свої плани і вирішив все таки поїхати до Києва. Спочатку М. Стахів наводить слова вченого, з яких стає зрозуміло, що причиною його повернення було бажання займатися науковою роботою, зокрема, для завершення багатотомної «Історії України-Руси» [435,

с. 133]. Але після кількох розмов з М. Грушевським автор робить висновок, що основною причиною реєміграції були плани продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині, адже історик передбачав там або війну, або революцію [435, с. 137-144]. Також М. Стахів висловив припущення, що причиною нібито могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з СРСР [435, с. 146], але крім нього цю версію ніхто з науковців не розділяє, хоча факт приналежності відомого історика до масонів є загальновідомим [482, с. 36] і він сам ніколи не заперечував свого зв'язку з організаціями «вільних каменярів» [158, с. 132-133]. Разом з тим, і у цій статті, і у збірках документів про М. Грушевського, які теж були уміщені у цьому томі, М. Стахів неодноразово згадував про співпрацю історика з есерівською партією [435, с. 112-129, 159-166].

Взагалі, питання повернення М. Грушевського на Батьківщину цікавило багатьох дослідників з української діаспори. Наприклад, у 1986 р. вийшли статті Тараса Гунчака «Українська політична думка 20-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм» та Мирослава Прокопа «Про український націонал-комунізм» у яких автори серед усього іншого звертались і до проблеми реєміграції українців-емігрантів у 20-х рр. ХХ ст. На думку авторів зазначених праць, вирішальними факторами цього процесу була політика українізації в УСРР та бажання служити своєму народові саме на рідній землі. Не уникнув впливу цих чинників і М. Грушевський [319, с. 70; 408, с. 75]. Подібним чином дивився на проблему повернення колишнього голови УЦР і Орест Субтельний, книга, якого «Україна: історія» вперше була опублікована у 1988 р. [438, с. 347].

Першу наукову біографію М. Грушевського за кордоном під назвою «Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture», видав у 1987 р. Томас Приймак. Автор відмітив розрив М. Грушевського з ТУПом та його прихильність до партії есерів [476, с. 130-131, 146; 403, с. 184, 188]. Крім того, дослідник акцентував увагу на основній ролі голови УЦР під час подій січня 1918 р., коли було сформовано уряд есера Всеволода Голубовича та йшла оборона Києва від російських більшовицьких військ [476, с. 159-161; 404, с. 209]. У праці Т. Приймака знайшла відображення і партійна активність М. Грушевського у часи

Директорії [476, с. 185-186], зокрема, його участь у засіданнях Трудового конгресу [476, с. 187-188; 404, с. 215-216]. Звертаємо увагу, що на думку автора, на конференції УПСР від 28 січня 1919 р. політику «вдалось підпорядкувати собі Центральний Комітет партії, прийняти постанову про відкликання есерів з уряду та резолюцію із закликом передати владу селянським і робітничим радам» [476, с. 188; 404, с. 216]. Щодо березневих подій 1919 р. у Кам'янці-Подільському, то Т. Приймак вважав, що певний вплив на них мав і колишній голова УЦР, який вирішив емігрувати через загрозу арешту [476, с. 189-190; 404, с. 216]. Досить коротко автор розповів про еміграційний період життя М. Грушевського та обставини його повернення до України [476, с. 191-207; 404, с. 216], причому, він певною мірою намагався виправдати такі дії вченого, стверджуючи, що М. Грушевський, повертаючись, не збирався служити радянській владі, а прагнув зосередити свою діяльність в культурній сфері [476, с. 206-207].

У цьому ж 1987 р. побачило світ посмертне видання «Історичних есе» Івана Лисяка-Рудницького. Характеризуючи напрями української політичної думки у ХІХ – ХХ ст., І. Лисяк-Рудницький констатував, що у 1917 р. «Грушевський був пов'язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів» [355, с. 69]. Крім того, у кількох своїх есе автор наголошував на «лівих переконаннях» політика часів еміграції та його радянофільстві [354, с. 102; Т. 2, с. 432]. Причому перехід М. Грушевського на початку 20-х рр. на «радянську платформу» дослідник вважав капітуляцією «перед диктаторсько-монопартійною комуністичною системою» [355, с. 395]. Пояснюючи, чому так сталося І. Лисяк-Рудницький доходить до висновку, що це не був «брак патріотизму», адже і М. Грушевський, і той же В. Винниченко «керувалися українським національним інтересом, як вони його розуміли», але для них «політична свобода, в західньому значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу» і тому «Не зважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більш прогресивну, ніж т. зв. буржуазна демократія» [355, с. 444-445].

Завершуючи аналіз української діаспорної історіографії, можна згадати і працю Ісидора Нагаєвського «Історія Української держави двадцятого століття», перше видання якої побачило світ у 1989 р. У ній теж зустрічаємо короткі дописи про зв'язки М. Грушевського з есерами [375, с. 73, 270, 272, 288]. Автор відмічав його лідерство в УПСР та підкреслював прихильність історика до радянської форми правління, що, на думку дослідника, «мало різнилося від більшовизму».

Як бачимо, на відміну від істориків УРСР, у середовищі українських еміграційних та зарубіжних дослідників стосовно політичної діяльності М. Грушевського бачимо цілком протилежну ситуацію. Поряд з критичними відгуками та оцінками, які лунали у працях істориків державницької школи, а особливо дослідників-прихильників української націоналістичної ідеології, з'являються праці у яких партійна активність історика починає вивчатися на наукових засадах. Особлива роль тут належить Л. Винару. Хоча слід зауважити, що системно співробітництво М. Грушевського з УПСР не вивчалось, окремих праць з цього питання ми не побачимо. Історики, знову ж таки, торкались означеної проблеми лише в контексті дослідження подій Української революції 1917 – 1923 рр. та в окремих розвідках, присвячених біографії видатного вченого і політика.

2.2.2. Українська сучасна історіографія.

Із відновленням української незалежності у 1991 р. ситуація кардинально змінилась і на українських теренах. Нові умови створили для вітчизняних вчених і нові можливості для реалізації надзвичайно важкого завдання – познайомити український народ зі спадщиною М. Грушевського. Відсутність партійного диктату та можливість писати історію без обов'язкових у попередню історичну епоху ідеологічних настанов і штампів дозволяло зробити якісний ривок у питанні вивчення біографії історика, його наукової та політичної діяльності. За роки незалежності на основі виявлених в архівах документів вітчизняні дослідники відповіли у своїх статтях, розвідках, монографіях і дисертаціях на багато складних питань пов'язаних з життям М. Грушевського. Зверталися вони і до питання його співпраці з партією українських соціалістів-революціонерів.

По-перше, слід відмітити появу робіт, у яких історики намагались досліджувати життя та діяльність М. Грушевського. Однією з перших була книга Павла Соханя, Василя Ульяновського і Сергія Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність», що вийшла друком у 1993 р. Описуючи обставини реєміграції історика, автори звертались і до його політичних поглядів [428, с. 59-62]. У 1993 р. Р. Пиріг видав монографію «Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 – 1934)», у якій, коротко характеризуючи політичну діяльність М. Грушевського у 1918 – 1924 рр., згадував і про його співпрацю з УПСР [392, с. 18-34]. Подібним чином описано ці зв'язки і у книзі Владислава Верстюка і Р. Пирого «М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності», виданій у 1996 р. [291, с. 100-108]. У цьому ж 1996 р. вийшла праця Геннадія Стрельського та Анатолія Трубайчука «Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти», у якій автори теж коротко торкалися питання співробітництва М. Грушевського з УПСР. [437, с. 27, 37, 57-58, 89, 90, 155, 162]. Лише проблема повернення М. Грушевського до України була згадана Леонідом Решодьком у книзі «Михайло Грушевський: Фотоальбом» (1996) [370, с. 98-99], хоча у ній описувалась вся біографія видатного історика та політика. На основі документів з архіву Служби Безпеки України досліджували політичну діяльність М. Грушевського, у тому числі згадуючи і його участь у діяльності есерівської партії, Володимир Пристайко і Юрій Шаповал. Найвідомішими їхніми працями стали «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934» (1996) [405, с. 19, 23-34] та «Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934)» (1999) [406, с. 44-46]. У 2000 р. вийшла друком монографія Віталія Масненка «Історичні концепції М.С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років», у якій автор відмічав зв'язок М. Грушевського з УПСР після його виїзду за кордон [367, с. 30, 37-40]. Слід назвати і монографію Віталія Тельвака «Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)», яка була видана у 2008 р. Автор, аналізуючи погляди сучасників М. Грушевського на його

наукову та політичну діяльність, звертався і до партійної активності історика в еміграції [444, с. 202-206, 214-215, 220-224, 231-232, 249-250]. Коротко про еміграційну добу життя історика писав і Євген Луняк у праці «З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах» (2010) [357, с. 139-141]. Геннадій Корольов у книзі «Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти» (2012) звернув увагу на федералістичні погляди М. Грушевського часів його співпраці з есерами в еміграції [344, с. 188-218]

Особливу увагу варто звернути на монографічні дослідження життя та діяльності М. Грушевського. Вони мають загальнобіографічний характер і у їхніх розділах, що поетапно описують сторінки життя історика, є інформація і про його партійну діяльність в УПСР. Серед них можна назвати першу наукову біографію історика «Михайло Грушевський» Ігоря Верби та Ю. Шаповала (2005) [463, с. 154, 198, 201-228], а також «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» Сергія Плохія, що вийшла друком англійською мовою у 2005 р., а українською – 2011 р. [398, с. 90-91, 97, 223-237], «Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція» (2011) [361, с. 44, 91-154] та «Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності» (2016) [362, с. 153, 163, 218-292] Ярослава Малика, «Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934)», що побачили світ у 2007 р. [274, с. 137-181], «Михайло Грушевський: біографічний нарис» (2017) [395, с. 274, 304-305, 310, 322-323, 335, 339, 361, 366, 367, 370-390, 402-416] Р. Пирога та В. Тельвака. Останньою подібною працею стала монографія Ю. Шаповала та І. Верби «Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...»» [464], що вийшла друком у 2018 р.

По-друге, були видані монографії, у яких дослідники, системно вивчаючи українську революцію 1917 – 1923 рр., звертались і до різних питань життя та діяльності українського історика, зокрема, згадуючи і його співпрацю з УПСР. У цьому контексті слід назвати праці Станіслава Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)» (1996) [350, с. 276], Василя Вериги

«Визвольні змагання в Україні 1914 – 1923 рр.» (1998) [282, с. 77, 108; 283, с. 11, 37-38, 41, 43, 83, 201] і (2005) [284, с. 67, 254; 285, с. 11, 20, 40, 75, 195], Миколи Держалюка «Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках» (1998) [325, с. 138], Олександра Рубльова і Олександра Реєнта «Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр.» (1999) [447, с. 39, 44, 158], «Політична історія України. XX століття: Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920)» (2003) [399, с. 47, 434], Данила Яневського «Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки» (2003) [473, с. 299-303] та ««Проект Україна» або таємниця Михайла Грушевського» (2011) [474, с. 38, 97, 114, 115-116, 142], «Нариси історії української революції 1917–1921 років» (2011) [377, с. 111-113, 121, 127, 128; 378, с. 12-13, 33], Валерія Солдатенка ««Проект Україна» 1917 – 1920 рр. Постаті» (2011) [423, с. 108, 109, 113-114, 283-284], Павла Гай-Нижника і Олексія Лейберова «УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.)» (2013) [307, с. 25-26, 41, 70].

По-третє, інформацію про співробітництво М. Грушевського та УПСР знаходимо в монографічних дослідженнях, які стосувались історії українських політичних партій революційної доби. Це, наприклад, праці Тетяни Бевз «Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР)» (1999) [271, с. 74, 170, 195, 197-198] та «Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР)» (2008) [267, с. 180, 202-203, 247, 254, 384-385, 389, 397, 413, 417, 427, 439-458], Олександра Висоцького «Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок» (2004) [305, с. 90, 108], Олени Любовець «Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років» (2005) [358, с. 188-191, 203-204, 214] та «Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи» (2012) [359, с. 105-111, 113-114, 121], В. Солдатенка «Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр.» (2017) [424, с. 31, 46, 231, 378, 505, 546, 551, 703, 733].

По-четверте, бачимо факти з партійної діяльності М. Грушевського в дослідженнях, які були присвячені історії української еміграції. Зокрема, про це

писали: Володимир Трощинський «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище» (1994) [446, с. 24, 40-41, 99-109, 118-121], Валентина Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)» (2006) [396, с. 63, 341-354, 370, 419-422, 484-486, 488-489, 498-502], Олег Богуславський «Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії» (2008) [277, с. 57-79].

По-п'яте, варто звернути увагу і на дисертаційні дослідження Катерини Іващенко «Українські емігрантські політичні партії в І Чехословацькій республіці (1918 – 1938 рр.)» (1999) [479, с. 98], Олени Чумаченко «Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала» (2002) [484, с. 110-114, 123, 134-135], Світлани Зборець «Ліквідація багатопартійності в Україні (1920 – 1925 рр.): історіографія проблеми» (2006) [478, с. 41], Валентини Піскун «Українська політична еміграція 20-х років ХХ століття» (2007) [483, с. 68, 69-70, 285-286, 310-319, 332, 372-377, 384-385], Геннадія Корольова «Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація» (2009) [480, с. 170-174], Ірини Гойдало «Погляди про державу і право Михайла Грушевського» (2017) [477, с. 133-136]. Переважно у них знаходимо інформацію про еміграційний період партійної діяльності М. Грушевського.

По-шосте, про М. Грушевського було написано велику кількість наукових статей та розвідок. Серед них можемо бачити значну кількість праць у яких автори звертались до різних питань наукової та політичної біографії історика. Співпраця М. Грушевського та УПСР спеціально у них не досліджувалась, але окремі короткі й часто важливі дописи про це у такого типу розвідках є. Ярослав Дашкевич був напевно першим українським істориком в УРСР, який відкрито заявив про значення М. Грушевського в українській історії [314, с. 280; 321, с. 9]. Саме з його статей почалось активне вивчення життя та діяльності М. Грушевського у незалежній Україні [322; 323; 324]. Про есерівство М. Грушевського Я. Дашкевич теж згадував [321, с. 368, 369, 378, 379, 384-385, 395-396, 397-398].

Багато досліджень М. Грушевському присвятив відомий грушевськознавець Ігор Гирич. У його статтях теж знаходимо важливу інформацію про різні аспекти співробітництва історика та УПСР. Слід назвати такі праці: «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст.» (1996) [310, с. 170, 184-187], «М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин)» (1999) [309, с. 352], «Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського)» (1999) [311, с. 105-110], «Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства» (1999) [406, с. 6, 8-11], ««Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять» (2000) [311, с. 113-115, 138-139], «Політична публіцистика Михайла Грушевського» (2002) [313, с. 53], «Михайло Грушевський – Євген Чикаленко» (2014) [311, с. 696].

Крім того, короткі згадки про зв'язки М. Грушевського з есерами можемо бачити у розвідках Л. Решодька «Двічі померлий» (1992) [411, с. 446], О. Чумаченко «Еволюція стосунків між М. Шаповалом та М. Грушевським» (1998) [462, с. 76-78], Миколи Жулинського «Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людності» (1999) [336, с. 78-80], Я. Калакури «Михайло Грушевський – будівничий Української держави» (2002) [341, с. 149-151], Володимира Шевченка «Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського» (2002) [468, с. 136], П. Соханя «Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність» (2002) [427, с. 25-29], Івана Гошуляка «Ідея єдності українських земель у творчості Михайла Грушевського» (2002) [316, с. 236-237] та «Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися»» (2004) [317, с. 46], Петра Овдієнка «М. С. Грушевський як політичний діяч» (2005) [, с. 40-46], В. Тельвака «Михайло Грушевський» (2005) [380, с. 351-360], Р. Пирого «Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського» (2006) [388, с. 115-118] та «Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті» (2012) [387, с. 89, 93-94], В. Солдатенка

«Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії» (2012) [422, с. 28], Володимира Барана «Михайло Грушевський – видатний український вчений і громадянин» (2016) [265, с. 11], Даріани Блохин «Державотворча діяльність Михайла Грушевського на тлі української національно-визвольної боротьби (1917-1921)» (2017) [275, с. 63, 75-77].

Про обставини приєднання М. Грушевського до УПСР навесні 1917 р. знаходимо інформацію в статтях таких авторів: С. Кульчицького «Центральна Рада. Утворення УНР» (1992) [348, с. 80] та «Комуністична революція в Україні» (2006) [351, с. 91], Володимира Стойка «Михайло Грушевський як державний діяч України (На досвіді його діяльності у Центральній Раді)» (1994) [436, с. 32-34], Оксани Щусь «Березень-листопад 1917 року в житті М. Грушевського-державотворця» (1996) [470, с. 52-53], В. Верстюка «М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради» (1996) [289, с. 43-45], «Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року» (2002) [288, с. 285], «Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського» (2007) [286, с. XI], «Склад і структура Української Центральної Ради» (2009) [290, с. 16, 24, 26-27], «Михайло Грушевський – лідер та ідеолог Центральної Ради» (2016) [287, с. 18], Т. Бевз «Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю» (2009) [269, с. 112], І. Гирича «Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві» (2016) [312, с. 32-33].

Крім того, дослідники звертали увагу і на особливості партійної діяльності колишнього голови УЦР у добу Гетьманату та Директорії. Про це писали С. Кульчицький «Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України» (2007) [349, с. 433], М. Копиленко і Олександр Копиленко «М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави» (1996) [343, с. 34-36], Іван Гошуляк «Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.» (2001) [315], Віталій Лозовий «Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.)» (2004) [356, с. 22-27], Л. Винар «Грушевський і «Життя Поділля»» (2006-2007) [300], І. Верба «Маловідомі сюжети з життя

Михайла Грушевського (квітень 1918 – квітень 1919)» (2003) [280, с. 74-76] та «Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919)» (2008) [281, с. 56-58], Т. Бевз «Пошук моделі національно-державного будівництва у добу Директорії» (2008) [268, с. 131, 133, 137], Р. Пиріг «Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто»» (2011) [394, с. 14, 16, 17].

Але найчисельнішою є історіографія питання перебування М. Грушевського в еміграції у 1919 – 1924 рр. Як відомо, у ці роки колишній голова УЦР був лідером ЗД УПСР. Про особливості партійних поглядів М. Грушевського можемо дізнатися з статей, у яких характеризувалась його, як наукова, так і політична діяльність. Це, зокрема, праці Володимира Потульницького «Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.)» (1992) [402, с. 49-50, 52-57], В. Ульяновського «Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського» (1992) [449], Лариси Кутілової «Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції» (1994) [352, с. 118-136], Ірини Матяш «Український соціологічний інститут М. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності» (2000) [368, с. 45-46, 48], Вікторії Самчук «Головні засади громадсько-політичної та наукової діяльності М. С. Грушевського в еміграції» (2001) [419, с. 200-205], Сергія Пивовара та Ірини Шліхти «Михайло Грушевський і Дмитро Донцов про перспективи української державності (спроба історико-порівняльного аналізу)» (2002) [384, с. 194-196], Т. Бевз «Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів» (2009) [266], Ю. Шаповала «Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр.» (2004) [465, с. 306-325], «Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919 – 1924 рр.)» (2016) [467] та «Михайло Грушевський: еміграція і повернення в Україну (1919 – 1924)» (2018) [466], Данила Судина «Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.)» (2012) [439, с. 39-40, 44-47] та «Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.)» (2013) [440, с. 231-234, 240-241], Романа Тимченка «Українська еміграція та політика більшовиків 1921 – 1923 рр.» (2014) [445, с. 319-320].

Джерелознавчий характер мали статті Аркадія Жуковського «Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр.» (2002) [337, с. 96-125], Василя Марочка «Невідомі листи першого президента України» (2004) [364, с. 10; 365, с. 10-11], ««Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919 – 1922 рр.»» (2005) [366, с. 80-93], ««Борітеся-Поборете!»: листи Михайла Грушевського на еміграції (1919 – 1922 рр.)»» (2006) [363, с. 152-160], В. Тельвака «Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років» (2008) [441, с. 183, 184, 186-188] та ««Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року» (2015) [442, с. 36, 39-40], Андрія Садова «М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, Ф. 1235)» (2006) [418, с. 699, 703-704], Ольги Мельник «Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921 – 1924 рр.) з Юрієм Тищенком-Сірим» (2007) [369], Світлани Панькової «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (2013) [383], Юлії Йорданової «Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кін. ХІХ ст. – 1930-ті рр.)» (2017) [338, с. 181-182] та «Батько науки або жертва системи? Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кінець ХІХ ст. – 1930-ті рр.)» (2017) [339, с. 100-101].

Значний інтерес у дослідників викликало питання повернення М. Грушевського до Радянської України у 1924 р. Відмічаємо, що у багатьох вищеназваних працях крім усього іншого є згадки і про цю сторінку життя історика та політика. Але напевно найбільше про це писав знаний грушевськознавець Р. Пиріг у своїх статтях «Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 – 1934)» (1991) [393], «Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою» (2006) [385], «Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу» (2006) [386], «Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації» (2007) [389]. Окремі статті цьому питанню присвятили Л. Решодько «Повернення на Україну»

(1992) [412], О. Рубльов «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)» (1996) [417, с. 51-55], В. Піскун «Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії» (2002) [397], В. Ульяновський «Чому не було створено «празької історичної школи» М. Грушевського» (2002) [450], Руслана Давидюк «Повернення М. Грушевського в радянську Україну: шлях через Здолбунів» (2017) [320].

Відзначаємо, що як окрема проблема питання співпраці М. Грушевського з українськими есерами комплексно розглядалося лише у статті Т. Бевз «М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів» [270], написаній ще у 2002 р. Автор дуже коротко окреслила етапи стосунків історика та УПСР від 1917 р. до 1924 р. Але продовження це дослідження не отримало, ні у працях Т. Бевз, ні у роботах дослідників-грушевськознавців.

По-сьоме, співробітництво М. Грушевського з УПСР знайшло своє відображення і в українських енциклопедіях та довідниках, як діаспорних, так і вітчизняних [498, с. 285; 495, с. 454; 499, с. 1955; 486, с. 26, 29-31; 489, с. 233-234].

Таким чином, серед великої кількості дисертацій, монографій та статей, присвячених М. Грушевському, майже не знайдемо праць, які б безпосередньо стосувалися його партійної діяльності в УПСР. У більшості з них визначена проблема розглядається як одна з багатьох, на ній не акцентується окрема увага дослідника. Причому це стосується як української еміграційної, діаспорної, так і української вітчизняної історіографії доби незалежності. Про це, зокрема, свідчать і відомі широкому колу науковців бібліографічні описи праць про життя та діяльність М. Грушевського [294, с. 122-130; 295, с. 291-319; 497; 448, с. 386-451]. І це попри те, що оцінки політичної діяльності М. Грушевського є надзвичайно суперечливими. Вважаємо, що лише проаналізувавши відповідні джерела та визначивши справжнє місце М. Грушевського у різних українських партійних утвореннях, зможемо знайти відповідь на питання, яку політичну роль насправді відіграв історик у державницьких процесах революційної доби та яким політиком у дійсності він був. При цьому, найбільшу увагу слід звернути саме на його співробітництво з УПСР.

РОЗДІЛ 3. ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Акцентуємо увагу на тому, що при вивченні діяльності М. Грушевського в УПСР дослідники не повністю використовували інформаційні можливості документальних джерел. Особливо це стосується документів УПСР. Пояснити це можна, напевно, тим, що саме питання співпраці історика з есерами не дуже цікавило грушевськознавців. Водночас, значний інтерес до проблеми повернення М. Грушевського до України в 1924 р. зумовив те, що досить велика кількість документів КП(б)У та органів влади УСРР, які стосувалися реєміграції політика, аналізувалися та цитувалися в багатьох наукових розвідках. При цьому вчені не завжди пов'язували повернення історика з його політичною діяльністю в УПСР.

3.1. Документи партійних органів УПСР та Закордонної делегації УПСР

3.1.1. Джерельний потенціал архівних фондів

Різноманітні аспекти співпраці М. Грушевського з УПСР, безумовно, мали знайти своє відображення в її офіційних партійних документах. Відтак, їх джерелознавчий аналіз може суттєво допомогти у з'ясуванні тієї ролі, яку відігравав політик в есерівській партії. Насамперед, ми проаналізували інформаційний потенціал архівних фондів центральних державних архівних установ України, де зберігаються оригінальні документи про політичну діяльність М. Грушевського [454].

У ЦДАГО України нами був опрацьований Ф. 43, який налічує 109 архівних справ [503, с. 125]. Але попри промовисту назву цей фонд досить таки бідний на документи, які б стосувалися взаємовідносин М. Грушевського та УПСР. Лише у справі № 77а знаходимо порядок денний та резолюції I партійної конференції ЗД УПСР, що проходила у Празі з 14 до 19 лютого 1920 р. Звертаємо увагу, що на конференції було заслухано звіт про роботу «закордонної делегації старого складу». Його зачитав саме М. Грушевський [67, арк. 1], який, як відомо, очолював ЗД УПСР із моменту свого виїзду за кордон у березні 1919 р. У підсумку «конференція приймає з приємністю цей звіт до відома», тобто було визнано, що діяльність М. Грушевського на чолі ЗД УПСР цілком відповідала

партійній програмі есерів. Крім того, було обговорено програму партії, її тактику, ставлення до Соціалістичного Інтернаціоналу, відносини з іншими партіями тощо [67, арк. 1-2]. Також на конференції провели вибори «президіума закордонної делегації», за результатами яких М. Грушевський став головою ЗД УПСР «згідно призначенню центральним комітетом партії» [67, арк. 2зв]. Відтак констатуємо, що історик залишався лідером ЗД УПСР, а тому міг і надалі визначати її політику.

Деякі документи знаходяться і у Ф. 1. Наприклад, у справі № 206 відклалося звернення ЗД УПСР до закордонного комітету Української комуністичної партії, датоване 24 травня 1920 р., тобто, воно було прийняте в останній день роботи III партійної конференції ЗД УПСР, яка теж проходила у Празі. Прізвище М. Грушевського у ньому не згадувалося, але зміст джерела дозволяє ще раз з'ясувати особливості партійної програми есерів-емігрантів, яких очолював колишній голова УЦР. Загалом такими особливостями є «диктатура трудових мас (пролетаріату і трудового селянства), а також радянський устрій України» [59, арк. 1]. Важливо, що, незважаючи на подібність цих програмових вимог до тих партійних принципів, які декларували російські більшовики, ЗД УПСР чітко визначала свою відмінність від їхньої комуністичної ідеології [59, арк. 1-2]. А панування більшовиків в Україні вважалося наслідком її окупації військами «совітської Росії» [59, арк. 3]. До того ж, ЗД УПСР заявляла, що вважає радянський уряд Х. Раковського єдиним «фактично існуючим на Україні правительством», але «знаходиться в опозиції до нього» і бажає поставити питання про рівень довіри «трудова мас» до цього уряду на Всеукраїнському з'їзді рад [59, арк. 4]. У цій же справі знаходимо декларацію ЗД УПСР і III конференції закордонних членів УПСР [59, арк. 13-14зв]. За цим джерелом можна детально з'ясувати негативне ставлення есерів до політики С. Петлюри та Варшавської угоди між УНР і Польщею від 21–24 квітня 1920 р., що привели до нової війни на українських землях. Наприкінці документа зазначено прізвища есерів, які приймали текст цієї декларації, причому першим стоїть прізвище М. Грушевського, а також зазначено, що він є головою ЗД УПСР та колишнім

президентом УЦР [59, арк. 14зв]. Документ з аналогічним текстом цієї декларації зберігається також у Ф. 57 [68, арк. 19-22].

Варто згадати, що у Ф. 17 відклалася копія повідомлення уповноваженого начальника команди австрійської армії при УНР, датована 8 квітня 1918 р. Вона цікава тим, що у ній дається характеристика М. Грушевському: «Грушевський – президент Ради. Укр. соц.-революціонер...Старик, повний страху та сумнівів, якого стареча фігура має надавати Раді обличчя достойного сенату. З остраху хапається німецької сили і виказує мало симпатій для Австрії» [66, арк. 3; 128, с. 70]. Документ не є есерівським, але він дає уявлення, як до історика ставилися союзники УНР по Четвертному союзу, до того ж у ньому згадується зв'язок голови УЦР з УПСР.

Найбільший інформаційний потенціал стосовно життя М. Грушевського мають документи його родинного Ф. 1235 ЦДІАК України. Більшу частину фонду становлять документи саме історика. Серед них є і кілька документів про його політичну діяльність в УПСР. Наприклад, у справі № 62 відклався протокол наради членів УПСР за кордоном, яка відбулася 25 серпня 1922 р. у Відні. На ній були присутні лише М. Грушевський та П. Христюк. Обговорювали пропозицію В. Винниченка, надіслану М. Грушевському листом, про створення об'єднання всіх українських партій за кордоном із метою «переведення позички від європейських урядів і капіталістів для допомоги голодуючим на Україні і... для політичної національної акції» [81, арк. 52]. Відповідь ЗД УПСР була негативною: допомогу голодуючим слід здійснювати, «не примішуючи до неї політичної акції, яка може пошкодити справі допомоги» [81, арк. 52].

Доречно буде згадати лист до ЦК УПСР від колишніх членів ЗД УПСР [81, арк. 54-57зв]. Він датований 23 вересня 1923 р., а написаний був вже у Харкові. Серед авторів згадуються прізвища найближчих до М. Грушевського по ЗД УПСР осіб: М. Чечеля, П. Христюка, М. Шрага, О. Жуковського. На 1923 р. всі вони вже повернулись до Радянської України, тоді як історик ще залишався в еміграції. Лейтмотивом цього послання була критика ЦК УПСР і розрив з ним через його нібито «антирадянськість». Звісно, що зараз важко встановити наскільки колишні

есери щиро писали цього листа і чи не була це продумана акція з боку радянських органів безпеки з метою подальшого розкладу українських політичних організацій, як в Україні, так і в середовищі еміграційного політикуму.

Варто звернути увагу і на протокол зустрічі уповноваженого від ЗД УПСР О. Жуковського з посланцем від ЦК УПСР Миколою Балашем, яка відбулася у Празі 11 липня 1921 р. Вважаємо, що позиція О. Жуковського на переговорах цілком відповідала поглядам М. Грушевського як лідера ЗД УПСР, отже, з тексту протоколу можемо зрозуміти принципові моменти політичної ідеології колишнього голови УЦР: «...Закордонна Делегація УПСР стала на позицію примирення з комуністами й добивається легалізації партії з тим, що б УПСР могла вести політичну роботу відкрито і сим підкріпити соціалістичну революцію» [81, арк. 58]. Важливо, що О. Жуковський згадував про лист ЦК УПСР від 20 березня 1921 р., у якому ЦК «наказує всім закордонним організаціям УПСР підлягати їй (Закордонній Делегації – *В. Х.*) тримати з нею найтісніші зносини і без її дозволу не робити жадних політичних кроків» [81, арк. 58]. Такі вказівки ЦК були серйозним аргументом для ЗД УПСР у її конфліктах із празькою групою М. Шаповала. М. Балаш пояснив ці вимоги ЦК «Відсутністю інформації про позицію Закордонної Делегації» [81, арк. 58]. Отже, розмова між О. Жуковським та М. Балашем (якщо останній дійсно був представником від ЦК, у чому постійно сумнівалися есери групи Грушевського) демонструє, наскільки партійні групи в Україні та за її межами перебували в умовах інформаційної ізоляції одна від одної, відтак, не знали реального стану справ, що призводило до непорозумінь та конфліктів. Ще одна згадка про зустріч з М. Балашем є у доповіді О. Жуковського, яку він надіслав ЗД УПСР 16 липня 1921 р. [82, арк. 33-35] О. Жуковський писав, що поїхав до Праги згідно з постановою ЗД УПСР. У документі згадується і М. Грушевський, який давав завдання О. Жуковському перевірити інформацію про празький студентський соціалістичний гурток та за потреби надати йому матеріальну допомогу [82, арк. 33].

Надзвичайно важливим джерелом є повідомлення ЦК УПСР (датоване 20 квітня 1922 р. і підписане В. Голубовичем), надіслане закордонним

есерівським партійним організаціям. ЦК УПСР роз'яснює, що «Поza межами УСРР ніхто, крім уповноваженої на те З.Д. не має права говорити ім'ям цілої УПСР, репрезентувати її та вступати від її імені в перетрактації з іншими партійними...групіровками» [82, арк. 56]. До того ж ЦК УПСР підтверджував, що всі організаційні рішення ЗД УПСР, інформацію про які він отримав з 9-го числа журналу «Борітеся-Поборете!», «не перевищують наданих З.Д. уповноважень, отже цим самим застаються в силі й мають партійними товаришами виконуватись» [82, арк. 56]. Звісно, що такі постанови ЦК УПСР були на користь М. Грушевського та його ЗД УПСР, адже давали серйозні аргументи у протистоянні з іншими, опозиційними есерівськими групами за кордоном.

У справі № 64 збереглася відозва голови ЗД УПСР М. Грушевського на засудження Надзвичайним революційним трибуналом УСРР членів ЦК УПСР. Як відомо, політичний процес над есерами відбувався в Києві 22 – 30 травня 1921 р. До судової відповідальності було притягнуто 5 членів ЦК УПСР: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка, І. Часника, Ю. Ярослава та двох колишніх членів губернських комітетів партії, які вийшли з УПСР 1919 р. – Г. Сиротенка і С. Остапенка. Більшість звинувачених у минулому обіймали відповідальні посади в урядах УНР. Засуджених було звинувачено у злочинах, скоєних у 1917 – 1920-х роках проти більшовиків: організація збройної боротьби при підтримці Антанти та керівництво антибільшовицьким селянським повстанським рухом. На судових засіданнях звинувачені своєї вини не визнали. За вироком трибуналу члени ЦК УПСР засуджувалися до ув'язнення строком на 10, а члени губернських комітетів УПСР – на 5 років. Однак, зважаючи на амністію, оголошену 5-м Всеукраїнським з'їздом рад, термін ув'язнення для членів ЦК УПСР було скорочено до 5-ти років, Через кілька місяців всі засуджені були повністю амністовані [493, с. 51]. Звісно, що М. Грушевський як очільник ЗД УПСР не міг на це не відреагувати. У відозві зазначається, що «...арештовання сих наших товаришив...і... засудження... – все се робить із сих фактів оден ланцюг болючих і шкідливих для інтересів соціалістичної революції помилок» [83, арк. 1]. Більше того, у судовому процесі «яскраво виступає безоглядне бажання нинішніх правлячих кругів УСРР за всяку

ціну знищити, здискредитувати УПСР» [83, арк. 1-2]. М. Грушевський критикує таку тактику більшовиків, вважає її ударом по українській революції, але залишає за ЗД УПСР право «...вияснення сеї фатальної помилки, необхідности ліквідації сеї шкідливої політики» для «переходу до об'єднання в спільній праці в соціалістичнім будівництві України всіх партій, які стоять на принципах диктатури трудового народу, радянської влади і соціалістичної революції» [83, арк. 3]. Наголошуємо, що ЗД УПСР не припинила через цей судовий процес своїх перемовин із більшовицькою владою України про можливість легалізації УПСР. Есери не бачили, що більшовицька Росія не є «радянською» у повному сенсі цього терміну і зовсім не збирається будувати соціалістичну республіку, а лише послідовно посилює диктатуру «пролетаріату». Місця для дійсно радянської України, як того хотів М. Грушевський, у планах російських комуністів не було.

Фонди ЦДАВО України теж містять документи про діяльність М. Грушевського в есерівській партії. Наприклад, у справі № 3 Ф. 3543 натрапляємо на текст фінансового характеру. Написаний він у Берліні, датується 3 лютим 1920 р. і підписаний головою ЗД УПСР М. Грушевським та О. Жуковським. У ньому дається завдання М. Чечелю «одержати від фінансового агента У.Н.Р. призначені для Делегації кошти» [4, арк. 2]. Ця інформація досить важлива, адже показує, що Директорія, яка у 1919 р. сприяла виїзду колишнього голови УЦР за кордон, протягом тривалого часу надавала фінансову допомогу ЗД. Припускаємо, що їхня співпраця могла припинитися у зв'язку з критикою М. Грушевським та його однодумцями по делегації підписаного С. Петлюрою Варшавського договору з Польщею. Звісно, що така позиція історика кардинально змінила ставлення Директорії до його діяльності і наслідки не забарилися. У цьому контексті буде доречно згадати розпорядження С. Петлюри, яке він зробив 10 серпня 1920 р. після ознайомлення із звітом за місяць червень Міністерства Закордонних Справ УНР: «рахую необхідним звернути увагу Міністерства на те, що за кордоном перебуває по українським паспортам сила українських громадян, які провадять злочинну антидержавну роботу своєю агітацією, ріжними відозвами, заявами і ин., як напр. п. п. Чечель, М. Грушевський, Жуківський,

Христюк, Кондрашенко, Микита Шаповал, Штефан і ин. Аби припинити цю злочинну їх роботу Міністерство повинно негайно дати наказ всім нашим Дипломатичним Представникам за кордоном відібрати від них закордонні українські паспорти і тим позбавити їх права перебування за кордоном» [29, арк. 9]. Всі перелічені особи були членами ЗД УПСР, яка вже втратила підтримку Директорії. Про те, що саме М. Грушевський очолював ЗД УПСР, свідчать інші документи Директорії, яка і надалі відстежувала діяльність як самого політика, так і членів його партійної групи [30, арк. 27, 28, 31-34], помилково вважаючи, що ЗД «стоїть за Українську Соціалістичну Радянську Республіку /УСРР/ і проти Української Народньої Республіки» [30, арк. 32].

В особовому фонді 3850 Б. Матюшенка у справі № 2 бачимо список секретарів партій, які входили до II Інтернаціоналу. Серед них фігурує і прізвище М. Грушевського, який був представником саме від УПСР [34, арк. 2]. Конференція, на яку їздив М. Грушевський, проходила у Люцерні (Швейцарія) з 1 по 9 серпня 1919 р. До речі, докладний звіт про неї був надісланий до ЦК УПСР Дмитром Ісаєвичем. У ньому він зазначив, що разом з колишнім головою УЦР представляв УПСР на цій конференції [140, с. 669]. Завдання делегації УПСР «центральної течії» бачились її представниками наступним чином: «а) зміцнити свої зв'язки з Інтернаціоналом, закріпити там свої позиції і б) добитися признання Народньої республіки суверенною державою» [140, с. 670]. Д. Ісаєвич відмічав, що вони не встигали на Амстердамську конференцію, яка прошла у квітні 1919 р. і тому наполегливо готувалися до поїздки у Люцерн. При цьому, підготовка проявлялась у таких діях: «по-перше, в виданні на французькій мові іменем делегації партії її програму, аграрного закону Центральної ради і брошури Грушевського про соціально клясову боротьбу на Україні, по-друге, в переписці з ексекутивним бюро Інтернаціоналу з поданням туди заяви про прийом партії в його склад і допущення делегатів на конференцію..., по-третє, в підготовці французьких соціалістичних кіл...до позитивного відношення до нашої справи, по-четверте, в організації представників соціалістів новоутворених держав бувшої Росії до солідарних виступів» [140, с. 670-671]. Тобто, перед Люцернською

конференцією М. Грушевський та Д. Ісаєвич провели серйозну підготовчу роботу і це дало свої результати, адже делегація досягла усіх своїх цілей. Напевно, єдиною проблемою була позиція російських соціалістів-революціонерів, які протестували, як проти участі УПСР в роботі Інтернаціоналу, так і проти визнання України суверенною республікою. Розповідаючи про хід конференції, Д. Ісаєвич відзначав, що «Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського» [140, с. 672]. Насамкінець, автор звіту записав, що ним і М. Грушевським було запропоновано УСДРП скликати в Парижі «закордонний соціалістичний з'їзд» [140, с. 674]. Ця інформація дозволяє відзначити активну політичну діяльність М. Грушевського в Європі, яку він проводив від імені УПСР.

Напевно, найбільша кількість партійних документів УПСР відклалася у Ф. 3911. Наприклад, у справі № 10 знаходиться протокол наради ЗК і Загальних зборів празької групи УПСР від 24 лютого 1922 р. На ній обговорювалося питання рееміграції до УСРР. М. Шаповал у своєму виступі згадує слова більшовика Дятлова, «який в своїй агітації проголошував повну можливість повернення укр. емігранта безглядно на його політичне кредо і попередню політичну діяльність [...] вказував на укр. політику уряду Раковського і надзвичайно гостру потребу в технічних робітниках». І саме після слів Дятлова «група т. Грушевського в справі повороту солідарна з більшовиками» [43, арк. 7]. У той же час на нараді були зачитані листи з вказівками від ЦК УПСР, автором яких називається В. Голубович. Н. Григоріїв виділяє у листах 3 основні ідеї, які, на нашу думку, можуть пояснити, крім усього іншого, і бачення проблеми рееміграції М. Грушевським і ЗД: «1) Ц. К. не на стороні Закор. Комітету 2) Листи порушують справу повороту політичної еміграції позитивно 3) зазначається сумне становище на Україні з політичного боку, як спад революційного піднесення в масах» [43, арк. 9]. До того ж М. Шаповал додавав, що «Нам приписують підлягати директивам З.Д.» [43, арк. 11]. Звідси випливає, що саме ЗД УПСР М. Грушевського, а не ЗК УПСР М. Шаповала виконувала усі вказівки ЦК УПСР. Хоча варто враховувати і той факт, що ЦК УПСР перебував на території України і, цілком можливо, що його діяльність контролювали радянські спецслужби.

Відтак, постанови та директиви ЦК могли відображати не есерівське, а більшовицьке бачення політичних кроків української еміграції. Гадаємо, що про погляди В. Голубовича та ЦК УПСР на політичне майбутнє України також досить промовисто свідчить лист осередку УПСР у Кам'янці до есерів-емігрантів. З нього дізнаємося про заяву В. Голубовича: «на Україні має підстави окрипитися лише справжня Українська радянська влада, обрана з місцевих рад, обраних місцевим селянським і робітничим пролетаріатом, а не з призначених ревкомів та Всеукраїнських з'їздів селянства і робітництва або представників вільно обраних рад, а не ревкомів; оперта на свою власну Українську червону армію в фактично самостійній і нікому не підлеглий Укр. Соц. Рад. Респ.» [46, арк. 7].

У протоколі засідання Празької групи УПСР від 4 березня 1922 р., знову обговорювалися згадані вище листи від ЦК. Учасники засідання вказували на те, що у цих листах ЗД зазначається єдиним правомірним органом есерівської партії за кордоном [43, арк. 14зв, 15]. Це створювало проблему для пражан, адже формально вони повинні були виконувати усі вказівки і ЦК, і ЗД УПСР. Але ці вказівки суперечили їхнім політичним переконанням. Наступного разу празька група зібралася на засідання 7 березня 1922 р., на якому М. Шаповал у своєму виступі зазначив, що політичні позиції В. Голубовича та М. Грушевського з підтримки більшовиків є аналогічними [43, арк. 16зв]. Відзначимо, що у всіх перерахованих протоколах нарад празькі есери сумнівалися у тому, що есерівська партія на Україні дійсно існувала, а ЦК був здатен приймати самостійні рішення. На засіданні празької групи від 8 квітня 1922 р. есер Станіславський сказав про М. Грушевського, що він «фактично активним членом партії не є і мало робить для ведення політичної акції партії за кордоном» [43, арк. 28].

Одним із питань, яке розглядала празька група УПСР на засіданні від 12 грудня 1923 р., було повернення М. Грушевського до України. Н. Григоріїв заявив, що «в зв'язку з від'їздом до України Грушевського тт. мусять на це відреагувати, надіславши йому листа. Цей лист складений ЗК і переданий групам» [44, арк. 61]. Есери намагалися листом якимось чином вплинути на таке рішення історика і переконати його не повертатися на Батьківщину. Доречно буде згадати,

що цей лист ЗК УПСР під назвою «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського» зберігається в особовому фонді 3563 М. Шаповала у справі № 240. Копія листа російською мовою знаходиться у справі № 42 Ф. 357 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [105, арк. 1-5]. Згідно із «Щоденником» М. Шаповала, лист був написаний ним особисто у грудні 1923 р. У листі головна увага акцентується на тому, що титул «Голови Центральної Ради» належить не історику, а українському народові [26, арк. 109], що цей титул став символом «суверенних прав України» [26, арк. 110]. Відтак, М. Грушевського застерігають: «Ви збираєтесь їхати для «культурної роботи» в самі тяжкій для українського народу момент...Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул...Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ» [26, арк. 111-112]. Автор нагадує М. Грушевському і про соціалістів-революціонерів «імя яких Ви носили, і достоїнство якого проміняли на «катедру історії» од московської влади на Україні» та вважає, що «Зробивши шкоду нашій партії, посіявши в нас розбрат, втягши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу...» [26, арк. 117]. Також політика запитують: «Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви не бачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимости всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто разів більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека?» [26, арк. 118]. Насамкінець лунає останнє прохання, яке є лейтмотивом усього листа: «Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї» [26, арк. 118]. Тобто, М. Шаповал та його прихильники вважали основною метою рееміграції М. Грушевського його бажання займатись розвитком української культури та науки. Вони не змогли зрозуміти, що історик хотів досягнути набагато більше. Він прагнув використати революційний потенціал більшовиків

на користь позитивного вирішення української справи, а культура з наукою були не стільки метою, скільки одним із засобів, власне, політичної боротьби.

У цьому контексті слід звернути увагу і на постанову ЗК УПСР від 8 грудня 1923 р., яка теж стосувалася питання рееміграції історика. Вона стала реакцією на лист «був. голови Закордонної Делегації проф. М. Грушевського», що був надрукований у 190 числі львівської газети «Діло» і була написана М. Шаповалом. У ній критикувалася політична діяльність М. Грушевського, починаючи з часів його головування в УЦР. А повернення до України трактується зрадою та «ганебним вчинком нового Юди українського народу» [18, арк. 96].

Опосередковано про приналежність М. Грушевського до есерівської політичної еміграції свідчить і заява колишніх членів Всеросійських Установчих Зборів від України, зроблена 23 січня 1921 р. та підписана М. Грушевським, Н. Григорієвим, М. Чечелем, М. Шаповалом і Миколою Шрагом [47, арк. 40-41], адже всі ці особи, були лідерами есерівської партії за кордоном. У справі № 62 Ф. 3911 зберігається копія протоколу засідання Віденської організації УПСР, датованого 9 грудня 1920 р. [48, арк. 1-2]. Її віденські есери надіслали «довірочно» Празькій групі УПСР. У засіданні брали участь Іван Штефан, М. Грушевський, М. Чечель, П. Христюк, М. Шраг. Розглядалися 2 питання: консолідація українських революційно-соціалістичних сил за кордоном та скликання конференції. Було прийнято рішення про неможливість і небажаність консолідації як з УКП, так і з УСДРП. Питання про конференцію вирішили позитивно. Безумовно, на ці рішення мав великий вплив М. Грушевський, як голова ЗД УПСР, членами якої були і решта учасників засідання.

Отже, можемо зробити такі висновки. По-перше, переважна більшість партійних документів УПСР зберігається у ЦДАГО України, ЦДАВО України та ЦДІАК України. Вони розпорошені по різних фондах, що створює об'єктивні труднощі для опрацювання. По-друге, серед масиву есерівських документів можна виділити і ті, які мають інформацію про співпрацю М. Грушевського з УПСР. У ЦДАГО вони відклалися у трьох справах трьох фондів, ЦДАВО – дев'ятьох справах чотирьох фондів, ЦДІАК – трьох справах одного фонду.

Причому, стосуються вони вже еміграційного періоду життя історика (1919 – 1924 рр.). Партійні документи УПСР про співробітництво ученого з есерами у часи УЦР, Української Держави та Директорії виявленими не були. По-третє, у цих документах знаходимо відомості про різні аспекти участі М. Грушевського у діяльності УПСР. Так, наприклад, чисельними є згадки про те, що саме відомий історик очолював ЗД УПСР. Повідомляється про конференції есерів за кордоном, у яких активну участь брав і колишній голова УЦР. Також розкриваються особливості партійної ідеології УПСР та політичної програми М. Грушевського, які дозволяють говорити про існування «радянського проекту» історика, суть якого полягала у побудові самостійної соціалістичної радянської України. По-четверте, аналіз документів дозволяє по-новому подивитися на відносини ЗД УПСР та Директорії, яка протягом тривалого часу надавала фінансову допомогу групі есерів Грушевського. По-п'яте, з'ясовуються погляди есерівських груп на можливість і доцільність повернення до України. У тому числі бачимо негативну реакцію есерів-емігрантів на рееміграцію М. Грушевського.

3.1.2. Документи партії у журналі «Борітеся-Поборете!»

Нами було опрацьовано і документи УПСР, що друкувалися у журналі «Борітеся-Поборете!» [451], який був неперіодичним органом ЗД УПСР [79, арк. 27; 86, арк. 13 зв]. Він видавався у Відні в 1920 – 1922 рр. за редакцією комітету у складі М. Грушевського, М. Шрага, М. Чечеля, М. Шаповала та П. Христюка. Усього було оприлюднено 10 випусків [488, с. 347]. Поряд з документами партії на його сторінках друкувались публіцистичні статті, листи, оголошення тощо.

Перший номер журналу вийшов у вересні 1920 р. У ньому містяться резолюції I, II та III конференції УПСР за кордоном, які дозволяють зрозуміти, якою була політична програма есерівської партії в еміграції. Підкреслюємо, що ініціатором проведення цих конференцій була саме ЗД УПСР, яка у той час об'єднувала навколо себе переважну більшість есерів-емігрантів. А так як очолював її саме М. Грушевський, то логічно буде припустити, що він не міг не розділяти ті принципи партійної політики, які були відображені у цих резолюціях.

Відзначаємо, що з моменту свого виїзду за кордон історик намагався поставити питання самостійності України перед державами-переможницями у Першій світовій війні, але, незважаючи на деякі успіхи, вагомих результатів не здобув. Зрозумівши безперспективність надій на допомогу країн Європи, на початку 1920 р. М. Грушевський вирішує спробувати домовитись з більшовиками, плануючи скористатися їх революційним потенціалом для побудови української державності. Звісно, він добре розумів з ким має справу, але слід зазначити, що на 1920 р. становище комуністів в Україні ще було досить хитке, чим і сподівався скористатися історик. Наголошуємо, що шанси на успіх у нього були. Відтак, у резолюціях есерівських конференцій знаходимо елементи суттєво оновленої партійної політики, автором якої вважаємо саме М. Грушевського.

Так, з 14 по 19 лютого 1920 р. у Празі проходила перша конференція УПСР за кордоном. Її резолюція складається з чотирьох розділів [222, с. 55-58]. У першому з них охарактеризована програма партії, на змісті якої варто зупинитися докладніше. Було названо особливості Української революції. Ними стали аграрний тип господарства і соціальна структура України, де переважало селянство, пролетаріат був нечисленним і панувала над ними неукраїнська за походженням буржуазія [222, с. 55]. Відтак, на думку есерів, яка є дуже близькою до істини, українська революція носила аграрно-селянський та національно-визвольний характер. Есери вважали, що саме це привело до конфлікту між більшовицькою Росією та УНР. Надалі, під тиском обставин фракція УПСР на Трудовому конгресі Директорії, що відбувався з 23 по 28 січня 1919 р. «відійшла від програмового постуляту парламентарної демократичної Української Республіки, виставивши натомість домагання передачі всієї влади на Україні в руки трудових мас селянства і робітництва, репрезентованого в селянсько-робітничих трудових рада» [222, с. 55]. Згодом УПСР пішла на компроміси з іншими політичними силами і погодилась «на тимчасове заведення на Україні буржуазно-парляментарного ладу» [222, с. 56], під яким есери розуміли суть державницької моделі Директорії. Але Директорія не виправдала надій і, на думку есерів, зрадила інтереси українського народу. Відтак, «Конференція закликає

Ц. К. партії приложити всі зусилля партії до негайного здійснення диктатури трудового народу, то значить: до організації селянсько-робітничих сільських, волосних і повітових рад...до скликання Всеукраїнського Конгресу Рад» [222, с. 56]. Есери вважали, що це зможе примирити Україну та Росію. УНР потрібно укласти угоду з «совітською Росією», за її допомогою повернути свою територію і утвердити свою самостійність. А «орієнтування на імперіялістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державности Конференція вважає недопустимим» [222, с. 57]. Звісно, переконавшись, що Європа не збирається допомагати Україні можна було вважати орієнтацію на неї «недопустимою».

Другий розділ резолюції стосувався питання створення Соціалістичного Інтернаціоналу «в котрім об'єднались би і комуністичні і революційно-соціалістичні і соціал-демократичні партії реформаторського типу» [222, с. 57]. На думку есерів, II Інтернаціонал це завдання виконати не зможе. Чому ж УПСР, яка входила до II Інтернаціоналу ще з серпня 1919 р. змінила до нього своє ставлення? Треба гадати, це пов'язано з вищезгаданою зміною вектору партійної політики. Надія на допомогу Європи була замінена пошуком компромісу з більшовиками. Таким чином, членство в II Інтернаціоналі стало заважати. Нові обставини змушували М. Грушевського та його ЗД говорити вже про переваги III Інтернаціоналу. У третьому розділі з'ясовується ставлення Конференції до інших партій. Ставиться завдання зблизитись «з тими українськими та неукраїнськими партіями, які стоять на ґрунті революційного соціалізму» та об'єднатися з ними «в єдиний радянський блок», відкинувши при цьому «всяку можливість коаліції з буржуазними партіями» [222, с. 57]. У четвертому розділі даються негативні оцінки «Зраді Тарнавського», тобто «справі порозуміння Галицько-Українського уряду Петрушевича з монархистом Денікиним», а також так званій «варшавській угоді 2 грудня 1919 року» між УНР та Польщею [222, с. 58]. Для М. Грушевського, який сподівався на об'єднання усіх українських земель, такі рішення його політичних опонентів були неприйнятними.

Тобто, у цій резолюції есери вірили в реальність порозуміння з «Советською» Росією, а також у можливість відновлення української державності на радянських

засадах. Звідси випливає, що М. Грушевський та есери-емігранти ще не до кінця розуміли справжньої природи більшовицького режиму, його лише показної соціалістичності та прихованих антиукраїнських настроїв.

II конференція УПСР відбувалась теж у Празі 24-26 квітня 1920 р. Прийнята у підсумку резолюція має три розділи [222, с. 59-60]. У першому розділі говориться про ратифікацію договору між УПСР та закордонною групою УКП про створення радянсько-революційного блоку. Тобто, есери почали виконувати поставлені попередньою конференцією завдання по об'єднанню зусиль різних революційних партій. Разом з тим, підкреслюється потреба переглянути партійну програму УПСР з метою внести до неї «принцип влади рад трудового народу в Українській Республіці і інші відповідні зміни, потрібні для організації України, як соціалістичної радянської республіки» [222, с. 59].

Другий розділ присвячений відношенню есерів до «різних урядів на Україні». У першу чергу піддається нищівній критиці діяльність «так званих «українських урядів»: Петлюри, Мазепи, Петрушевича». Поряд з цим згадується і більшовицький радянський уряд, який має фактичну владу в Україні. Щодо нього говориться, що УПСР «може визнавати український революційно-радянський уряд, який твердо стоятиме в обороні...інтересів трудового люду України і організує її, як самостійну суверенну соціалістичну радянську республіку в етнографічних межах» [222, с. 59]. Зазначаємо, що створення української радянської соціалістичної республіки було кінцевою метою у політичному проекті М. Грушевського та, відповідно, його однодумців по ЗД УПСР.

У третьому розділі роз'яснюється питання відношення ЗД УПСР до II Інтернаціоналу. Пояснюється, що УПСР направила свою ЗД до Соціалістичного Інтернаціоналу, розуміючи тісний зв'язок між «визволенням українського трудового народу» та «загальносвітовим визвольним рухом трудових мас» [222, с. 60], який і очолював Соцінтерн. Але з часом соціалісти розділились на дві великі групи, які почали групуватись навколо II і III Інтернаціоналів. ЗД УПСР у своїх політичних поглядах солідаризується саме з III Інтернаціоналом, відтак, приймає рішення вийти з II Інтернаціоналу. Хоча вступ до нової міжпартійної

організації відкладається «доки це питання не буде розв'язане вищими партійними інституціями» [222, с. 60]. Підкреслюємо, що М. Грушевський у більшості подібних організаційних питань намагався дотримуватися партійної дисципліни, хоча, членство у II Інтернаціоналі вже не відповідало інтересам ЗД УПСР.

22-24 травня 1920 р., знову ж таки у Празі, проходила III конференція УПСР. За її підсумковою декларацією можна детально з'ясувати негативне ставлення есерів до політики С. Петлюри та Варшавської угоди між УНР та Польщею від 21-24 квітня 1920 р., що привели до нової війни в українських землях [222, с. 62-63]. У кінці документа вказано прізвища есерів, які приймали текст цієї декларації, причому першим стоїть прізвище М. Грушевського, а також зазначено, що він є головою ЗД УПСР та колишнім президентом УЦР [222, с. 64].

Наступне число журналу побачило світ у жовтні 1920 р. У ньому слід звернути увагу на офіційну переписку між ЗК УКП та ЗД УПСР з приводу діяльності партійного блоку між ними. ЗК УКП ставить питання про доцільність існування згаданого блоку, адже в Україні боротьбисти об'єдналися з КП(б) У та існує можливість того, що цим шляхом піде і УКП. У зв'язку з цим, ЗК УКП цікавиться, як ЗД УПСР ставиться до варіанту приєднання до УКП і, зрештою, до об'єднання з КП(б) У [223, с. 57]. Лист у відповідь від імені есерів написав М. Чечель [223, с. 57-60]. Його зміст був узгоджений на III конференції УПСР. Відтак зрозуміло, що текст листа був підтриманий і М. Грушевським. Фактично М. Чечель дав негативні відповіді на більшість ключових запитань ЗК УКП, що й привело зрештою до припинення існування партійного блоку між українськими комуністами та есерами. Така реакція М. Грушевського та його однодумців була цілком передбачуваною, адже приєднання до УКП тягнуло за собою ліквідацію есерівської партії, чого голова та члени ЗД УПСР ніяк не могли допустити.

Третій номер журналу з'явився у листопаді 1920 р. Він містив заяву ЗД УПСР щодо мирних переговорів у Ризі [224, с. 60-62], з якою есери виступили 3 жовтня 1920 р. на всенародному вічі «місцевої української робітничої колонії» [224, с. 60], що відбувалось у Відні. Акцентуємо увагу на принципових моментах цієї заяви. ЗД не визнає уряду Петлюри, як представника українського народу.

Натомість, визнається «харківське правительство», яке в Ризі проголосило принцип самостійності України. Хоча ЗД «не має ще доказів того, що ці проголошення означають повну і щирю ліквідацію старих тенденцій трактувати Україну, як російську провінцію», до того ж «В своїй практичній діяльності се совітське правительство, позбавлене звязку з трудовим українським народом, не може виявляти дійсної волі трудових мас України», відтак, акти радянської влади УПСР «вважатиме правосильними лише постільки, поскільки вони не розходитимуться з інтересами українського трудового народу» [224, с. 61]. Попри це, ЗД не заперечує права делегації більшовицького уряду України представляти в Ризі інтереси України. Разом з тим, есери заявили про рішучий захист єдності українських земель та «неподільність трудових мас України». У кінцевому рахунку укладений у Ризі договір має ратифікувати Конгрес рад України, «зложений з представників рад місцевих, свобідно організованих» [224, с. 62]. Причому передумовою скликання Конгресу має бути створення української червоної армії, котра повинна зайнятися охороною української території. Документ яскраво демонструє, якими були погляди есерів групи М. Грушевського на УСРР. Звісно, що для комуністів українські емігрантські партійні групи були контрреволюційними. Але у тих умовах вони не могли не прислухатися до думок, наприклад, українських есерів, адже «советофільські» заяви ЗД були для них корисними. А от, визнання ЗД радянського уряду не давало есерам за кордоном жодної переваги. Навпаки, їх регулярні реверанси у бік більшовиків поступово зменшували вплив есерів в українському еміграційному політикумі.

У четвертому випуску «Борітеся-Поборете!» за листопад-грудень 1920 р. знаходимо «Записку Закорд. Делег. У. П. С. Р. для провідників Рос. Ком. Партії про відносини України і Сов. Росії» [225, с. 59-63]. Відзначаємо, що вона була підписана і головою ЗД М. Грушевським. Автори записки зазначають, що УПСР «прийнявши основні принципи III Інтернаціоналу – диктатуру трудового народу і радянську владу – вважає за своє завдання використати свій вплив серед українських трудових мас, особливо ж серед українського трудового селянства, для того щоб ввести їх в річище соціалістичної революції» [225, с. 60]. Разом з

тим, есери сподіваються на співпрацю та координацію діяльності з КП(б)У [225, с. 60-61] і звертають увагу більшовиків на деякі свої важливі спостереження. По-перше, описується ситуації в Україні, де радянській владі не вдалося закріпити свого впливу, особливо серед селянських мас. Причина цього в «централістичних стремліннях К. П. (б.)У.» і цю тактику потрібно змінювати [225, с. 61]. По-друге, вже існують впливові радянські українські партії, серед яких виділяється УПСР, відтак, КП(б)У повинна передати владу в УСРР саме цим партіям, а не перешкоджати їм [225, с. 61-62]. По-третє, ЗД УПСР сумнівається у доцільності федерації Росії та України у цих складних революційних умовах [225, с. 62]. По-четверте, розглядається питання Галичини. Есери закликають більшовицьку українську владу «неухильно стреміти до об'єднання української території в Українській Радянській Республіці» [225, с. 63]. Підкреслюємо, що ці есерівські пропозиції мали невеликі шанси бути виконаними більшовиками.

Шосте число журналу з'явилося у лютому 1922 р. і було присвячене проекту партійної програми УПСР [227, с. 1-46], авторами якого були М. Грушевський, О. Жуковський, Володимир Залізник, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг. Тобто, проект відображав політичні погляди історика станом на 1922 р., що є надзвичайно важливим для розуміння політичних кроків ЗД. Цей випуск став особливим, адже текст згаданого проекту програми, що був узгоджений на IV партійній конференції УПСР, яка відбувалась з 18 по 23 січня 1921 р., надалі доопрацьовувався більше року. Тому шостий випуск журналу вийшов друком пізніше за наступні і загалом став останнім. Проект програми мав сім розділів. Як відомо з листа М. Грушевського до Т. Починка він був автором загальної частини, а також розділів політичного і культурного [136, с. 95].

У «Вступному слові» автори зауважують, що у партійній програмі 1917 р. есери вважали східноєвропейську революцію буржуазно-демократичною, яка повинна перетворити Росію у демократичну федеративну республіку та підготувати ґрунт для соціалістичної революції [227, с. 2]. Але нові історичні обставини змусили УПСР створити нову програму, де слід поглянути на східноєвропейську революцію, як на соціалістичну з головним постулатом про

диктатуру трудових мас [227, с. 3]. Доречно буде сказати, що до трудових мас М. Грушевський зараховував не тільки пролетаріат, про диктатуру якого говорили більшовики, але й селянство та частину інтелігенції, тобто, соціальна база есерів була набагато ширшою. У розділі «Загальні завдання партії і сучасний момент» підкреслюється, що людство ділиться на два табори: експлуаторів та експлуатованих, між якими точиться боротьба [227, с. 4]. Метою світової революції є соціалізм. УПСР мусить врахувати історичні реалії та боротись «за добро й щастє українського трудового народу» [227, с. 6], залучивши до цього не тільки пролетаріат, який в Україні є слабким, але трудове селянство та трудову інтелігенцію [227, с. 7].

Третій розділ під назвою «Програма політична» пояснює есерівське бачення того, якою має бути українська держава. Наголошується, що Україна має стати «суверенною соціалістичною радянською республікою (УСРР)», де політичні права належатимуть лише трудовим масам [227, с. 20]. Влада здійснюватиметься різними категоріями рад, що утворюють виконавчі та судові органи [227, с. 21-22]. Етап політичної державності є тимчасовим, його основною характеристикою є диктатура трудового народу [227, с. 19], а кінцевою метою – «перехід до ладу соціалістичної демократії» [227, с. 22]. Розділ «Програма національна» дозволяє зрозуміти особливості національних відносин в УСРР, яка має складатись з усіх українських етнічних територій, поважати національні права інших народів, може бути перетворена у федеративну республіку та повинна прагнути «створення всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік» [227, с. 27].

Погляди УПСР на економічні відносини розкриваються у розділі «Програма економічного будівництва». У сільському господарстві пропонується скасувати приватну власність на землю [227, с. 33], організувати великі соціалістичні радянські господарства і трудові спілки «в яких об'єднуються в одно господарство земля, інвентар і робочі сили» [227, с. 34]. Всі природні багатства стають власністю трудового народу [227, с. 35]. Планується також націоналізація промисловості, транспорту, фінансового капіталу та торгівлі [227, с. 35-36].

У розділі «Програма культурна» увага акцентується на проблемах буржуазної культури. Зазначається, що лише в соціалістичному суспільстві людина зможе вільно розвиватись, як фізично, так і духовно.

Останній розділ проекту програми називається «Тактика УПСР». Есери запевняють у важливості реалізації «гасла самовизначення народів» [227, с. 44]. Перед партією стоїть завдання організувати навколо себе українське селянство та трудову інтелігенцію, які є представниками української нації і для яких важлива ідея національного визволення, а для цього пролетаріату та його партіям потрібно не тільки проголосити принцип самовизначення, але й створити суверенну УСРР [227, с. 45]. Тим не менш, насамкінець автори проекту наголошують на тому, що «національні форми розвитку – це тільки шляхи і способи для досягнення цілі – міжнародньої солідарности і єдности трудящих» [227, с. 46].

Загалом цей документ яскраво ілюструє те, яким був український радянський проект М. Грушевського. На нашу думку, він більше відповідав ознакам соціалізму та радянськості, ніж, лише «советський» за назвою, але відмінний за суттю, проект російських більшовиків. Після друку цієї партійної програми між есерами групи М. Грушевського та групи М. Шаповала розгорівся конфлікт, у якому останні звинувачували ЗД УПСР у тому, що надрукований варіант істотно відрізнявся від того, який був прийнятий на конференції. Така ситуація ще більше розколола есерівські організації, які на той час вже дуже серйозно розійшлися у питанні змісту політичної програми та тактики революційної боротьби.

У сьомому номері «Борітеся-Поборете» за лютий-березень 1921 р. було надруковано порядок дня та ухвали IV конференції УПСР за кордоном, що проходила з 18 по 23 січня 1921 р. у Празі. На конференції були представники ЗД УПСР, пражської і віденської груп та організацій з Галичини і Польщі. Було прийнято проект програми УПСР [228, с. 56], який потім ще рік доопрацьовували і надрукували у вищезгаданому шостому числі журналу. Піднімали питання ставлення до уряду радянської України, названого «комісарством Совітської Росії на Україні» і який своєю «єдиноеділимчеською великодержавницькою московською політикою» затримує розвиток української національно-визвольної

революції та заважає її перетворенню в соціалістичну [228, с. 58]. УПСР пропонувала, щоб російські більшовики відмовились від такої тактики стосовно України, скликали «Всеукраїнський З'їзд новообраних рад», утворили дійсно український радянський уряд та дозволили легальну діяльність УПСР в Україні [228, с. 60]. Також есерами було заявлено про підтримку III Інтернаціоналу. Крім того, ухвалили рішення про консолідацію усіх українських радянських партій на такій політичній платформі: самостійність УСРР в етнографічних межах, здійснення влади українськими селянськими і робітничими радами, українська червона армія, союз України з соціалістичними радянськими державами, боротьба проти капіталізму і контрреволюції [228, с. 61]. ЗД УПСР визнавалась центральним органом есерів за кордоном [228, с. 61-62]. Знову ж таки відзначаємо, що такі політичні ідеї УПСР втілити у життя було надзвичайно складно. Есери не мали можливостей реалізовувати своє бачення побудови української державності і тому намагалися скористатися допомогою більшовиків, які, у свою чергу, не мали жодного бажання їм у цьому сприяти, але планували використати так зване «радянське фільство» М. Грушевського та ЗД УПСР для своїх власних цілей.

Восьме число журналу вийшло друком за квітень-червень 1921 р. Уже на першій сторінці випуску розміщений циркулярний лист ЗД УПСР від 10 червня 1921 р. до всіх есерівських партійних організацій в еміграції. У ньому критикується спроба створити ЦК УПСР, основним завданням якого є консолідація революційних сил за кордоном, що, на думку авторів листа, може бути реалізовано тільки на території України. ЗД УПСР наголошує, що тільки вона репрезентує ЦК УПСР за кордоном і посилається при цьому на лист від ЦК до партійних організацій у Галичині й Польщі, датований 20 березня 1921 р. Текст листа теж вміщений у цьому випуску. У ньому згадуються арешти членів ЦК, описується нібито непевне становище більшовиків в Україні. Наголошується на провідному становищі ЗД УПСР серед есерівських еміграційних організацій [229, с. 63], що звісно було на користь групи Грушевського. Тут же бачимо і резолюцію ЗД УПСР з приводу судового процесу над членами ЦК УПСР [229,

с. 64], що проходив у травні 1921 р. Автором резолюції, ймовірно, був саме М. Грушевський [83, арк. 1]. Критикуючи арешт і суд над есерами, історик все ж таки залишає за ЗД УПСР право «...вияснення сеї фатальної помилки, необхідности ліквідації сеї шкідливої політики» для «переходу до об'єднання в спільній праці в соціалістичнім будівництві України всіх партій, які стоять на принципах диктатури трудового народу, радянської влади і соціалістичної революції» [229, с. 64]. Тобто, навіть репресії щодо діячів партії не змінили політичних позицій ЗД та її лідера по відношенню до радянської влади в Україні.

Дев'ятий номер журналу був датований липнем-вереснем 1921 р. Його особливістю було те, що він складався лише з партійних документів. Номер відкривався зверненням «Від Закордонної Делегації Української Партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном», від 3 серпня 1921 р. [230, с. 1-7]. У ньому коротко описувалась діяльність ЗД УПСР, відзначалась єдність її політичних поглядів з партійною ідеологією ЦК УПСР, критикувалась діяльність М. Шаповала та ЗК УПСР.

Важливим документом є «Звідомлення з моєї командіровки на Вкраїну» М. Чечеля [230, с. 7-16]. Відрядження М. Чечеля до УСРР було ініційоване ЗД УПСР, звісно, його підтримав і М. Грушевський, який, напевно, сам і інструктував свого однодумця. Тривало воно з 23 червня по 27 серпня 1921 р. У Празі М. Чечель зустрівся з Н. Григорієвим, якому повідомив, що основною метою поїздки до України «...єсть добитися легалізації УПСР на радянській Україні, зобачитися з нашим ЦК і вияснити його позиції, щоб бути певним в тім, чи відповідають їм позиції і політика Закордонної Делегації» [230, с. 8]. А вже у Москві під час своєї розмови з Олександром Шумським М. Чечель сказав, що приїхав, щоб «...поінформувати КПБУ і уряд Радянської України про наші позиції і вияснити, чи може бути легалізована і реконструована на сих позиціях стояча УПСР, яка тоді б стала активним чинником соціальної революції на Вкраїні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення Радянської України» [230, с. 9]. Відтак, М. Чечель провів переговори з О. Шумським, Дмитром Мануїльським та Християном Раковським. Відповідь радянських

керманців на можливість легалізації УПСР в Україні була негативною, але вони підтримували повернення есерів-емігрантів на Батьківщину при умові їх виходу з партії. Далі М. Чечель повідомляє, що починаючи з 22 липня кілька разів бачився з членами ЦК УПСР, які в той час перебували у слідчому ізоляторі в Харкові. З його слів ЦК повністю підтримує діяльність М. Грушевського та політичні позиції на яких стояла ЗД УПСР. Свій погляд на ситуацію, яка склалась в есерівському еміграційному середовищі ЦК висловив у листі, який був переданий М. Чечелю. Лист під назвою «Постанови Центр. Коміт. УПСР дня 5. VIII. 1921», теж був уміщений у цьому числі журналу [230, с. 25-26]. Він складався з шести пунктів, у яких визнається недопустимою участь есерів в об'єднаннях, спрямованих проти діючого більшовицького уряду України, але поряд з цим критикується «диктаторський режим КПБУ» та діяльність Комінтерну. Крім того, підтверджуються повноваження ЗД УПСР і схвалюються її організаційні рішення. Звісно, що такі позиції ЦК УПСР були на користь М. Грушевського і ЗД УПСР у їх конфлікті з Празькою есерівською групою М. Шаповала.

Доповідь М. Чечеля про відрядження в Україну та лист від ЦК було заслухано на засіданні ЗД УПСР 5 вересня 1921 р. Наслідком стало прийняття резолюції [230, с. 26-27]. ЗД розцінила схвалення ЦК її діяльності, як своє право і надалі представляти інтереси есерівської партії за кордоном. Визнаючи соціалістичність українського радянського уряду, ЗД разом з тим критикувала його за відмову легалізувати соціалістичні партії. Висловлювалась надія на те, що більшовики змінять таку свою політику, відтак, ЗД не відмовляється від своїх прагнень стати легальною партією в Радянській Україні. Насамкінець партійна група Грушевського закликала «всі партійні організації й окремих членів партії за кордоном точно додержуватись директив ЦК і Зак. Дел.» [230, с. 27]. Знову ж таки бачимо, що М. Грушевський та його однодумці продовжували вірити у можливість зміни російськими комуністами своєї політики щодо України. Наскільки виправданими були такі сподівання історика? Вважаємо, що М. Грушевський мав усі підстави продовжувати спроби порозумітися з більшовиками, адже з'ясувавши, що європейським урядам байдуже до України,

йому нічого іншого не залишалось. А перестати займатись політикою, не реалізувавши справу свого життя, історик не захотів.

Крім того, дев'ятий номер журналу містить витяги з протоколів засідань ЗД УПСР [230, с. 17-25], згруповані у сім тематичних блоків: «Справа Закордонного Комітету УПСР», протоколи від 21-23 травня і 20 липня 1921 р.; «Справа т. М. Балаша», протокол від 16 липня 1921 р.; «Справа участі організацій УПСР в Громадським Комітеті в Празі», протокол від 22 липня 1921 р.; «Розв'язання комітету по «консолідації радянських партій України»», протокол від 20 липня 1921 р.; «Розв'язання празької групи УПСР», протокол від 3 серпня 1921 р.; «Справа М. Шаповала»; «Справа участі членів празької групи УПСР в так званому «Студентському Соціалістичному гуртку»». Загальним лейтмотивом цих документів є критика есерівських партійних груп та окремих діячів партії за їх відхід від тих партійних положень, які декларували ЦК та ЗД УПСР. Формально М. Грушевський та його партійна група мали право приймати такі рішення, адже саме ЗД була офіційним і єдиним представником есерівської партії за кордоном.

У грудні 1921 р. вийшло десяте, останнє число «Борітеся-Поборете». У ньому слід розглянути офіційний лист-звернення ЗД УПСР «До всіх членів і організацій УПСР, що перебувають на територіях Польщі, Сх. Галичини й ок. Волині» [231, с. 26-27], датоване 18 листопада 1921 р. Крім того, цей лист було розміщено і у львівському часописі «Вперед». ЗД УПСР звертає увагу на те, що з часу IV партійної конференції УПСР за кордоном відбулось багато подій у середовищі есерів-емігрантів, зокрема, засновано та розпущено ЗК УПСР, але реакція на це партійних груп Польщі, Галичини та Волині невідома. Відтак, ЗД УПСР, як єдиний законний представник ЦК за кордоном, вимагає від цих партійних груп протягом двох тижнів зареєструватись в секретаріаті делегації і таким чином «положити початок регулярному організаційному зв'язку з нею» [231, с. 27]. На цей час ЗД УПСР вже майже втратила свою політичну вагу у середовищі есерів-емігрантів, більшість з яких віддали перевагу Празькій групі М. Шаповала. Надалі, зіткнувшись з серйозними фінансовими проблемами, М. Грушевський та його ЗД УПСР змушені були припинити випуск журналу «Борітеся-Поборете!».

Насамкінець, проаналізувавши есерівські партійні документи з журналу «Борітеся-Поборете!», можемо зробити такі висновки. По-перше, не має сумнівів, що М. Грушевський, як голова ЗД УПСР, мав визначальний вплив на зміст номерів часопису. Він був, фактично, його творцем та головним редактором. Підкреслюємо, що авторитет М. Грушевського серед членів делегації був величезним. По-друге, зважаючи на це, слід сказати, що історик цілком розділяв ті ідеологічні принципи, які ми бачимо у партійних есерівських документах. До того ж, більшість документів були прийняті у його присутності, як голови ЗД, відтак, зрозуміло, що він цілком міг впливати і впливав на їх зміст. По-третє, вважаємо, що з 1920 р., зрозумівши безперспективність орієнтації на країни-переможниці у Першій світовій війні, історик почав шукати компроміс з російськими більшовиками. Звісно, ставка на більшовиків була вимушеним кроком, адже він добре розумів з ким мав справу. Але спробувати домовитись варто було. По-четверте, з джерел чітко проступають контури українського радянського проекту історика. Більше того, констатуємо його кардинальну відмінність від «советського» проекту, який розбудовували російські більшовики. Політик вважав, що соціалізм допоможе відновити українську державність в етнічних кордонах українців і тут він не йшов на поступки, як це зробив, наприклад, С. Петлюра. По-п'яте, відзначаємо, що М. Грушевський був послідовним у своїх політичних кроках, намагався діяти у рамках партійної програми та рішень ЦК УПСР. Хоча гостро стоїть питання про те, наскільки ЦК, що знаходився у більшовицькій Україні був самостійним у своїй політиці і чи не перебував він під частковим чи повним контролем радянської влади. По-шосте, вважаємо, що намагання М. Грушевського домовитись з більшовиками не можна називати радянофільством, як це робили його політичні опоненти. Адже політик чудово розумів міжнародну ситуацію та внутрішній стан України, отже, діяв так, як того вимагали обставини. На закінчення зазначимо, що М. Грушевський дійсно намагався побудувати в Україні радянську соціалістичну республіку, але, найголовніше те, що вона мала бути самостійною та українською у всіх сенсах.

3.1.3. Матеріали есерівської преси

Певні інформаційні можливості з питання співпраці М. Грушевського з УПСР мають і матеріали, розміщені у есерівській пресі. У часи Української революції 1917 – 1923 рр. есери мали кілька своїх видань, одним з основних яких була газета «Народня воля». У 1917 – 1918 рр. видавалась також газета «Боротьба», яка після розколу партії у 1918 р. залишилась друкованим органом «боротьбистів». Крім того, після того ж таки розколу, УПСР «центральної течії», до якої належав і М. Грушевський, почала видавати журнал «Трудова Республіка» і однойменну газету, а також щоденний часопис «Трудова громада» [391, с. 136].

Газета «Народня воля» видавалась Центральним Комітетом Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілка). Фактично вона була друкованим органом УПСР. Виходила з 31 квітня 1917 р. до 14 листопада 1919 р., спочатку в Києві, а з лютого 1919 р. – у Кам'янці-Подільському. Була дуже поширена в Україні, мала наклад близько 200 тис. примірників. Головним редактором був М. Ковалевський, секретарем редколегії – П. Христюк [492, с. 197]. Досить часто у ній друкував свої публіцистичні праці М. Грушевський, про що він сам згадував у «Споминах» [158, с. 152]. Відразу слід сказати, що повідомлення цієї газети про зв'язки М. Грушевського з есерами стосуються винятково періоду Директорії. Колишній голова УЦР у цей час спробував повернутися до активної політики і вже відкрито діяв разом з есерами. Зауважуємо, що він продовжував залишатися безпартійним, але його вплив на політику УПСР був надзвичайно суттєвим.

Зокрема, у випуску 104 газети від 29 грудня 1918 р. було уміщено протокол засідання «київського губерніяльного комітету Ради Селянських Спілок» [238, с. 4], яке відбулось 26 грудня. Члени комітету обговорювали питання виборів до Трудового конгресу Директорії. Прийнято рішення про «обов'язкових для вибору на повітах кандидатів центрів партій», причому кандидатом від Чигиринського повіту призначили М. Грушевського, який, ще раз підкреслюємо, не був офіційним членом есерівської партії. На нашу думку, призначення кандидатом колишнього голови УЦР, засвідчувало, по-перше, його вплив в УПСР, а, по-друге, намагання М. Грушевського повернутися до великої політики. Логічно, що для

цього він використовував політичну силу, з якою співпрацював ще з часів УЦР і ідеологію якої вважав найбільш відповідною існуючій революційній ситуації.

Наступну згадку про М. Грушевського знаходимо у випуску 7 від 11 січня 1919 р. Повідомляється, що на спільному засіданні ЦК УПСР центральної течії та ЦК Селоспілки були «намічені» кандидати до Трудового конгресу. У списку цих кандидатів зустрічаємо і прізвище колишнього голови УЦР [239, с. 1]. Що цікаво, кандидатів просили «негайно надіслати відомости про повіти на яких вони бажають виставити свою кандидатуру, а також надіслати до канцелярії Всеукраїнської ради Селянських Депутатів (Селянських Спілок) свою згоду і короткий житєпис (біографію)» [239, с. 1]. У 8 числі газети від 12 січня це повідомлення було вміщене знову і без змін у тексті [240, с. 1]. Разом з тим, у ньому бачимо звернення «До Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Спілок) Київщини», де вказано кандидатури до Трудового конгресу по повітах Київщини від «Губерніяльного Комітету Рад Селянських Спілок». Від Чигиринського повіту названий «проф. М. Грушевський» [240, с. 1]. Вищеназвані два повідомлення друкувались і в інших випусках «Народної волі», по 18 січня 1919 р. включно [241, с. 1; 242, с. 1; 243, с. 1; 244, с. 1].

Відзначаємо, що про безпосередню участь М. Грушевського у засіданнях Трудового конгресу Директорії у випусках цієї газети не має ні слова. Хоча хід самого конгресу на її сторінках висвітлювався досить таки докладно та регулярно. Наприклад про відкриття Трудового конгресу бачимо замітку у числі 17 за 25 січня 1919 р. [245, с. 2-3]. Хід перших засідань розкривається у повідомленнях випусків 18 [246, с. 3] та 19 [247, с. 3] від 26 та 28 січня відповідно. Важливу інформацію знаходимо у числі 20 за 29 січня. Вона опосередковано стосується і історика, який був присутнім на конгресі, як член УПСР [150, с. 114, 115; 183, с. 40]. У ньому повідомляється, що засідання конгресу, яке мало відбутися 27 січня переноситься на 28 січня. Причиною цього були фракційні дебати. Особливо довгими та пристрасними вони були у фракції УПСР центральної течії, яка вже втратила єдність і «різко колиться на 3 частини: ліву, центр і праву»

[248, с. 1]. Як відомо, лідером центральної групи був саме М. Грушевський [195, с. 34; 193, с. 70; 179, с. 84-85; 194, с. 279].

У випуску 21 від 30 січня вміщено чергову замітку про хід конгресу [249, с. 3], а також «Деклярацію Фракції Української партії соц.-революц. центр. течії Трудового Конгресу» [249, с. 1-2]. Безсумнівно, що у її написанні не останню роль відіграв і М. Грушевський. У ній добре помітно, що УПСР не задоволена урядом Директорії, а діяльність конгресу, на який есери покладали певні надії не виправдала їх сподівань. Про негативні враження від нього згадується і у повідомленні у числі 22 за 31 січня [250, с. 1-2]. У цьому ж випуску було надруковано «Деклярацію до народу України» та «Універсал Трудового Конгресу до Укр. народу», прийняті на останньому засіданні конгресу 28 січня 1919 р.

Поряд з цим, 28 січня відбулась конференція УПСР центральної течії, на якій був присутнім і М. Грушевський [461, с. 74; 20, арк. 133]. Повідомлення про конференцію було уміщене у 23 випуску «Народної волі» від 1 лютого 1919 р. [251, с. 2], хоча знову ж таки про М. Грушевського та його роль ніяких згадок не має. Резолюції партійної конференції були надруковані у цьому ж 23 числі [251, с. 2-3], а також у 25 числі за 5 лютого 1919 р. [252, с. 2].

Напевно останнє повідомлення про М. Грушевського у газеті «Народня воля» бачимо у одному з її останніх випусків, 12 (228) числі від 11 листопада 1919 р. Воно стосується активної міжнародної діяльності, яку проводив колишній голова УЦР за кордоном, куди виїхав у березні 1919 р. Автор замітки писав, що «Не дивлячись на наші успіхи в боротьбі за визволення України...за кордоном, особливо робітники та трудове селянство, дуже мало знали про нас і про нашу боротьбу» і саме М. Грушевський, зрозумівши «яка від того нам шкода», поїхав до Парижу і звідти «почав писати про наш селянський рух по усіх усядах, особливо в усі робітничі та селянські газети розповідаючи хто ми такі і чого ми хочемо» [253, с. 2]. Наслідком такої активності М. Грушевського стало, на думку автора повідомлення, те, що «соціялісти...стали цілком на наш бік і на з'їзді представників соціялістів всієї Європи в Люцерні...визнали, що українське трудове селянство та робітництво дійсно бореться за економічне визволення цілої

країни, тому Україна мусить бути незалежною» [253, с. 2]. Крім того, згадується, що «Михайло Сергійович заклав в Парижу лігу недержавних народів Європи, це б то таку спілку в яку посилають своїх представників всі ті Країни, котрі до війни були підданцями великих держав» [253, с. 2].

Кілька важливих та інформативних повідомлень про партійну діяльність М. Грушевського в еміграції знаходимо і на шпальтах газети «Трудова громада», яка видавалася у 1919 – 1920 рр. у Кам'янці-Подільському. Головним редактором її був В. Голубович [490, с. 624]. Зокрема, у випуску 33 від 9 серпня 1919 р. бачимо замітку про міжнародну діяльність М. Грушевського. Вона датувалась 30 липня 1919 р., а місцем згаданої події була Прага. Повідомлялось, що «Делегація української партії соціалістів-революціонерів на міжнародній соціалістичний конгрес на чолі з професором М. Грушевським з метою інформації видала на французькій мові такі книжки: Соціальна боротьба і політика на Вкраїні в роках 1917-1918-1919. 2) Аграрна проблема на Україні і земельний закон центральної ради (18 січня 1919 року). 3) Українська партія соціалістів-революціонерів. З передмовою делегації» [254, с. 4]. Отже, есери ще раз засвідчували, що лідером їх ЗД був саме М. Грушевський. До того ж слід сказати, що саме він написав першу і третю з вищезгаданих праць [121, с. 435, 438].

У випуску 69 від 26 вересня цього ж року уміщено «Деклярацію Української секції інтернаціональної соціалістичної конференції в Люцерні» [255, с. 2-3] за підписом М. Грушевського, Петра Дідушка, Бориса Матюшенка та Д. Ісаєвича. За нею можна з'ясувати політичні погляди лідера ЗД УПСР у той момент. У декларації наголошувалося, що Інтернаціонал повинен продемонструвати свою позицію стосовно становища нових східноєвропейських держав та висловити їм підтримку. Також підкреслювалося, що вирішення українського питання є «ключем для розв'язання проблеми східної Європи взагалі» та коротко доводилась думка, що українці та росіяни є різними слов'янськими народами [255, с. 2]. Далі стисло згадувалися основні революційні події у 1917 – 1919 рр. і при цьому стверджувалося, що український народ представлений переважно селянством, яке стало основною рушійною силою революції, а селяни підтримали

соціалістичні партії, особливо УПСР [255, с. 3]. У кінці документу зазначалось, що представники селян та робітників висловились за самостійність України, відтак, «Українська секція інтернаціоналу сподівається, що інтернаціонал одверто висловиться на користь самостійности України і вимагатиме від соціалістичних партій працювати згідно цьому...» [255, с. 3]. Вважаємо, що вплив М. Грушевського на зміст цієї декларації був суттєвим, адже, зокрема, теза про провідну роль селянства, як головного представника українського народу, завжди була в арсеналі політичних ідей історика. Разом з тим, слід зазначити, що УПСР була партією, яка найбільше захищала інтереси українського селянства, відтак, це стало однією з причин того, що М. Грушевський приєднався саме до неї.

Крім того, у цьому ж числі «Трудової громади» бачимо «Постанову Інтернаціоналу в справі Східної Галичини (в редакції Української Секції)» [255, с. 3-4]. Від УПСР її підписали М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У ній бачимо протест проти політики Польщі та держав Антанти у Східній Галичині, вимогу вивести звідти польські війська та пропозицію вирішувати питання українсько-польського кордону, враховуючи думку місцевого населення [255, с. 4]. Знову ж таки, для ідеології М. Грушевського була характерна думка про єдність українських земель і він послідовно намагався її реалізувати, а доля Галичини, де він провів значну частину свого життя ніколи не була для нього байдужою.

Газета «Трудова Республіка» теж містить важливі повідомлення про участь М. Грушевського у діяльності УПСР. Спочатку, з 1918 р., вона видавалась у Києві і була друкованим органом київської організації есерівської партії, а з лютого 1919 р. її місцем видання стала Вінниця і газета стала пресовим органом ЦК УПСР. Так, у випуску 1 від 18 грудня 1918 р. була вміщена замітка про збори членів УПСР, які відбулись 17 грудня [256, с. 3]. На них був присутній і М. Грушевський. На зборах вирішили підтримати Директорію та скликати Установчі Збори, а думки щодо УЦР розділилися. Одна частина членів партії висловились за те, щоб УЦР зібралася і передала владу Директорії, а інша вважала це недоцільним і пропонувала визнати Директорію владою й так.

У числі 5 за 24 грудня бачимо повідомлення про губернський селянський з'їзд Київщини, що почав роботу 22 грудня [257, с. 2]. Свої засідання з'їзд продовжив 23 та 24 грудня, про що є інформація у випуску 6-7 «Трудової Республіки» від 25-26 грудня. Зокрема, 23 грудня до президії з'їзду була подана записка із запитанням «де зараз «наш батько Грушевський» і як він у Києві, то щоб його теж було запрошено на з'їзд», результатом чого стали «запросини М. Ковалевському і М. Грушевському прибути на з'їзд» [258, с. 3]. Невдовзі історик прибув на з'їзд і його одразу обрали почесним головою. У газеті наводиться текст промови М. Грушевського: «Дорогі браття селяне, як я радий привітати вас, вітати тих, хто визволив Україну від гнобителя гетьмана та німецьких генералів. Ця друга революція провдилась тільки селянством, і тому селянство має зараз повне право проголосити свою волю. Вітаю вас, а через вас усе трудове селянство і щиро дякую, що ви дали змогу трудовій інтелігенції української повернути до своєї праці» [258, с. 3]. Як бачимо, колишній голова УЦР саме селянство вважав основною рушійною силою антигетьманського повстання. При цьому варто підкреслити, що надання влади селянам фактично означало передачу влади УПСР, яка найбільш послідовно захищала інтереси бідного селянства, що було найчисельнішою групою селянської верстви українського суспільства. М. Грушевський взяв участь і у засіданні з'їзду 24 грудня: «В дебатах прийняли участь М. Грушевський та М. Ковалевський, які теж обстоювали принцип соціалізації землі, але визнавали необхідність її оподаткування» [258, с. 3]. Підкреслюємо, що земельне питання було дуже важливим, адже селянство складало абсолютну більшість населення України. Як бачимо, М. Грушевський з УПСР віддавали перевагу принципу соціалізації землі.

В 11 числі «Трудової Республіки», яке вийшло друком 5 січня 1919 р. знаходимо звернення до «Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Селоспілки)». У ньому повідомлялось про «обов'язкових для повітів кандидатів від Центрів Селянських Спілок та Парцій» на вибори до Трудового конгресу, серед яких бачимо і прізвище М. Грушевського, який був кандидатом від

Чигиринського повіту [259, с. 2]. Подібні повідомлення містилися і в інших есерівських газетах, про них ми вже згадували раніше.

Випуск 13 газети від 13 лютого 1919 р. цікавий тим, що у ньому уміщена інформація про участь представників УПСР у діяльності Трудового конгресу Директорії. Докладно повідомляється про дії фракції УПСР, наводяться тексти її «Деклярації», заяви, резолюцій [260, с. 1-2]. Відмічаємо, що згадки про вплив М. Грушевського на рішення есерівської фракції у цих повідомленнях відсутні, хоча, як вже відзначалось нами вище, колишній голова УЦР був присутнім на конгресі. А зважаючи на його величезний авторитет в УПСР, можна припустити, що до його думки есери завжди прислухались. Це ж саме можна сказати і про роль М. Грушевського на есерівській конференції 28 січня 1919 р., резолюції якої теж були надруковані у цьому ж числі газети [260, с. 3]. На цій конференції 29 січня було обрано новий ЦК УПСР «центральної течії», замітку про діяльність якого знаходимо у випуску 14 від 22 лютого 1919 р. [261, с. 1-2]. Крім того, у числі 13 газети бачимо тексти кількох резолюцій ЦК, прийнятих у січні-лютому 1919 р. [260, с. 4]. Ще раз підкреслюємо, що у той час М. Грушевський не був офіційним членом партії, але його вплив на неї був надзвичайно суттєвим, що можна з'ясувати з інших джерел. Відтак, можна припустити, що політик підтримував партійні рішення, надруковані у згаданих резолюціях.

Окрім того, слід звернутися до випуску 1 «Трудової Республіки» від 20 травня 1920 р. У ньому були надруковані порядок денний та резолюції першої конференції УПСР за кордоном, яка проходила у Празі з 14 по 19 лютого 1920 р. [262]. Відмічаємо, що вона вже вище нами аналізувалася. Крім цього, у цьому ж випуску був уміщений «Статут Закордонної Делегації У.П.С.Р.» [262]. Він мав сімнадцять пунктів. По-перше, у них зазначалося, що ЗД УПСР призначається ЦК УПСР і працює згідно його вказівок та інструкцій. По-друге, ЗД УПСР є офіційним представником та «емісаром» ЦК за межами України. По-третє, у внутрішніх питаннях делегація є колегією рівноправних членів, а «На зовні ...репрезентується...головою», який призначається ЦК. По-четверте, саме ЗД є розпорядником усіх партійних фондів УПСР за кордоном, з яких і живе та

провадить свою політичну діяльність. Тобто, статут дає уявлення про організаційну структуру та роль ЗД УПСР в еміграції. Підкреслюємо ще раз, що головою ЗД був саме М. Грушевський, хоча і не входив до партії офіційно.

Вищезгадані повідомлення були напевно єдиними у есерівських газетах та журналах, де йшла мова про зв'язки М. Грушевського з УПСР. У цьому контексті варто зазначити, що у пресових виданнях інших політичних сил та державних органів, їх було не набагато більше. Здебільшого вони стосувалися питання повернення М. Грушевського на Батьківщину. Так короткі інформаційні повідомлення про це зустрічаємо у випуску 1 від 1 квітня [72, арк. 7 зв] та випуску 2 від 8 квітня [72, арк. 15 зв] 1924 р. варшавського україномовного часопису «Наш світ», числі 72 від 1 квітня того ж року львівської газеті «Діло» [236, с. 1] та випуску за 9 березня 1924 р. харківської газети «Вісті» [232].

Таким чином, відзначаємо невисокі інформаційні можливості масових джерел з питання співпраці М. Грушевського з УПСР. Закономірно, що більшість свідчень про ці зв'язки знаходимо у виданнях есерівської преси. Їх джерельна цінність у тому, що газети повідомляли інформацію оперативно, безпосередньо описуючи історичні події і переважно без оцінок та коментарів. Що характерно, ці повідомлення стосуються партійної активності колишнього голови УЦР у період Директорії, тоді як інформація про часи УЦР та еміграцію відсутня. З одного боку, це виглядає дещо дивним, особливо зважаючи на те, що його співпраця з есерами тривала ще з 1917 р. З іншого боку, у часи УЦР вона відкрито не афішувалась, а в роки еміграції, коли М. Грушевський був головою ЗД, більшість есерівських пресових видань вже припинили своє існування.

3.2. Документи КП(б)У та органів влади УСРР

У питанні взаємовідносин М. Грушевського з УПСР значним інформаційним потенціалом володіють також документи КП(б)У та органів влади УСРР [457]. Потрібно зазначити, що більшість проаналізованих нами архівних джерел, які зберігаються у фондах ІР НБУВ, ЦДАВО, ЦДАГО та ЦДІАК стосуються еміграційного періоду життя М. Грушевського, тобто, його перебування на чолі

ЗД УПСР. Як відомо, історик виїхав за кордон у 1919 р., а повернувся до України у 1924 р. Радянська влада уважно стежила за емігрантськими політичними організаціями, у тому числі й українськими, намагаючись будь-якими засобами послабити їх вплив, а за можливості, і підпорядкувати їхню діяльність власним інтересам. Тому М. Грушевський та його партійна активність також потрапили у сферу політичних інтересів більшовиків і знайшли своє відображення у джерелах.

Чи не першим таким документом, який подає інформацію про зв'язки М. Грушевського з українськими есерами є довідка закордонного відділу ЦК КП(б)У про склад, політичні позиції і партійні угруповання української еміграції у Відні, Празі та Берліні, датована 1919 р. У ній зазначається, що на чолі емігрантської групи соціалістів-революціонерів стоїть так звана «Заграничная делегация Укр. П. С.-Р.», яку і очолює професор Грушевський [58, арк. 3]. Слід зазначити, що на 1919 р. М. Грушевський ще не був офіційним членом УПСР, але, перебуваючи на чолі ЗД визначав і спрямовував її діяльність. Відмічено, що група Грушевського заснувала у Празі «Социалистический институт» [Український Соціологічний інститут. – В.Х.], вона налаштована різко негативно до уряду С. Петлюри і «признает единственно законным правительством Украины – Украинское Советское правительство, однако не соглашаясь с его политикой в национально-украинских вопросах, стоит к нему в «оппозиции»» [58, арк. 3]. Негативне ставлення до С. Петлюри та його кроків на посаді фактичного глави української держави було характерним для М. Грушевського. Відтак, ЗД УПСР протягом усього часу існування у своїх документах критикувала петлюрівське бачення вирішення українського питання. Крім того, варто підкреслити і факт визнання групою Грушевського радянської влади в Україні. Важко повірити, що автор чи автори повідомлення могли б приписати М. Грушевському, який ще з 1917 р. був серйозним супротивником російських комуністів, ті політичні ідеї, яких він не розділяв. Радянська влада добре знала своїх ворогів. Незгода ж політика з тим, як саме більшовики вирішували українське питання і, як наслідок, його опозиційність до українського радянського уряду, теж дуже добре вписуються у систему політичних поглядів колишнього голови УЦР, який, по-

перше, намагався побудувати українську державність на суто українських етнічних територіях, а, по-друге, прагнув бачити на чолі держави саме українську владу, нехай навіть вона і буде соціалістичною радянського зразка.

Важливим питанням є намагання М. Грушевського легалізувати діяльність есерівської партії на території Радянської України, що було важливою умовою повернення на Батьківщину, як самого історика, так і його однодумців по ЗД УПСР. Для М. Грушевського сама по собі еміграція не була самоціллю. Виїхавши за межі України він намагався підняти українську проблематику на міжнародному рівні, донести до владних кіл Антанти погляди власне самих українців на своє політичне майбутнє. Але зазнавши невдачі на дипломатичному фронті, М. Грушевський змінив лише тактику своєї боротьби, але не стратегічне завдання, яким була українська державність. Зрештою, у історика не залишалося виходу і він вирішив повернутися на Батьківщину. М. Грушевський розумів, що лише перебуваючи в Україні можна добитися українського курсу і втримання елементів державності. Звісно, що був ризик і невіра в більшовиків, але він не міг не ризикнути з поверненням. Обставини змушували його повертатися. Бо з еміграції добитися державності було неможливо.

Досить інформативними у цьому плані є такі документи. Наприклад, бюлетень під назвою «Украинская контрреволюция» відділу преси та інформації Народного комісаріату закордонних справ УСРР від 17 липня 1921 р. [82, арк. 37-38; 62, арк. 186-188зв.]. У ньому повідомляється, що «Руководящим органом УСР за границей является так назв. «Закордонна Делегація УПСР» (М. Грушевський, Н. Шраг, Н. Чечель, А. Жуковський, Н. Шаповал, Штефан, Христюк)» [62, арк. 186зв.]. Тобто, підтверджується той факт, що саме ЗД УПСР, одним із лідерів якої і був історик, офіційно мала право визначати політичний курс есерівської партії в еміграції. Аналізується та критикується резолюція IV конференції УПСР за кордоном, а також резолюція ЗД, винесена по питанню суду над ЦК УПСР. Цікавою, але дискусійною, є думка, що саме ставлення до повернення В. Винниченка з УСРР розділило есерів на дві ворогуючі групи, а саме, групи Грушевського та Шаповала [62, арк. 186зв.]. У підсумку «Група Грушевського

осталась на прежнем положении «лояльной оппозиции» к нынешнему советскому правительству Украины». Вона зайнята переважно «высокой» политикой. Издает журнал «Боритесь-Поборете», книги, устраивает лекции, ведет переговоры с советским правительством за границей...ее представители в конце мая заверяли одного из работников ВКИД, что они «признают данную Советскую власть на Украине и обязуются ее всеми силами поддерживать» [62, арк.186зв.-187]. Крім того відмічається, що обидві групи есерів за кордоном прагнуть консолідації «украинских социалистических советских партий», але прихильники М. Грушевського вважають, що таке об'єднання може мати місце тільки на території України. У результаті більшу підтримку серед есерів має Празька група М. Шаповала, а «шансы группы Грушевского среди закордонных с-р-ов зависят от шансов этой группы на возможность возвращения ее на Украину в качестве легализированной советской партии – партии «лояльной оппозиции» [62, арк.187]. Безсумнівно, що легалізація УПСР в Україні змогла б кардинальним чином вплинути на посилення позицій ЗД УПСР у середовищі закордонних емігрантів-соціалістів, але важко уявити, що, по-перше, більшовики реально пішли б на розділення своєї влади з есерами, а, по-друге, УПСР отримала б дійсно вагомий вплив на органи державної влади в УСРР.

Також у бюлетні зазначається, що група Грушевського планує «...подчинить своему влиянию партию у. с.-р. в целом и если это им не удастся, отколоть от нее наиболее левые элементы, образовав совместно с ними партию революционного коммунизма» [62, арк.188зв]. Погоджуємось, що ЗД УПСР, як політична сила, цілком могла і повинна була планувати об'єднання навколо себе усіх есерівських організацій. Більше того, саме ЗД офіційно представляла УПСР за кордоном. До того ж ЦК УПСР в Україні втратив можливість впливати на ситуацію, адже ще в травні 1921 р. над очільниками УПСР більшовики провели показовий судовий процес. Відтак есерівська партія в Україні остаточно перейшла на становище нелегальної політичної організації. Якщо ж спроба ЗД УПСР утворити вищезгадану партію не буде вдалою, то «...группа Грушевского собирается в полном своем составе вступить в КП(б)У, так-как с остальными с.-р.-ами ей не по

пути» [62, арк.188зв]. Такий розвиток подій видається нам сумнівним. Якщо з думкою про різні політичні шляхи ЗД та решти есерів і можна частково погодитись, то версія про спроможність прихильників М. Грушевського у повному складі вступити до КП(б)У видається малоімовірною. Ні в одному документі, як есерів, так і їх ідеологічних опонентів, ми не знайдемо жодного натяку на таку можливість. Зауважимо, що навіть після реєміграції історик не став членом комуністичної партії, що вже говорити про часи, коли він щиро вірив, хоч і дещо наївно, у перспективу української державності.

Варто звернутись і до доповідей уповноваженого представника УСРР в Чехословаччині Михайла Левицького, які він надсилав до народного комісара закордонних справ України Х. Раковського. У документі від 16 серпня 1921 р. М. Левицький написав: «Во время моего прибывания в Вене, ко мне обратилась группа Грушевского с просьбой выяснить как можно скорее их отезд на Украину» [1, арк. 60]. Далі доповідач розмірковує про можливість повернення ЗД УПСР до України та на яких умовах це слід зробити. З тексту можна виокремити і принципові позиції есерів: вони визнають радянську владу [1, арк. 60], просять амністії для групи Голубовича, прагнуть легальної діяльності УПСР в Радянській Україні [1, арк. 61]. Від їх імені на переговори до України поїхав М. Чечель. Тобто, свій поворот до України М. Грушевський продовжував пов'язувати з можливістю політичної діяльності, тому ним та його есерівськими однодумцями і висувались певні умови до більшовицької влади. У наступній доповіді Х. Раковському, яка датована 8 жовтня 1921 р., М. Левицький зазначає, що «Я Вам уже сообщал о действиях Украинских эсеров и о группе Грушевского, которые пока от поездки на Украину воздерживаются, требуя от Украинского правительства легализации их партии» [1, арк. 62; 61, арк. 167; 28, арк. 56]. Знову ж таки бачимо потребу в офіційному визнанні УПСР, як легальної партії в УСРР, що спонукало б ЗД УПСР до повернення.

Звернемо увагу на інше повідомлення М. Левицького, яке у різних фондах ЦДАВО України датується 20 вересня та 14 листопада 1921 р. Основною його тематикою є реакція ЗД УПСР на повернення з УСРР М. Чечеля, який привіз не

дуже втішні вісті, адже ні на одну з умов групи Грушевського радянська влада не пристала. Звісно, що така реакція на пропозиції ЗД була цілком прогнозованою, але у той час і М. Грушевський і його партійна група дійсно сподівались, що з більшовиками можна було домовитись. М. Левицький пише, що в Україні М. Чечель зустрічався із заарештованими членами ЦК УПСР В. Голубовичем, Іваном Часником та Іваном Лизанівським. Відтак, він повідомив своїм однодумцям по ЗД, що «их ЦК стоит на той же самой линии что и группа [група Грушевського. – В.Х.], т. е. признает данную Советскую власть на Украине и желает работать». Важливим моментом є інформація про факт підтримки дій ЗД УПСР з боку ЦК УПСР, який перебував в Україні, адже в цьому постійно сумнівались політичні опоненти М. Грушевського у середовищі українських есерів за кордоном. У цьому сенсі достатньо згадати регулярну критику ідеологічних позицій ЗД УПСР з боку керівника Празької групи есерів М. Шаповала. Повертаючись до документу відмічаємо, що у ньому знову вказуються умови повернення ЗД УПСР, підкреслюється, що «группа как и в ЦК желает легализовать УПСР. Закордонная группа стала на ту точку зрения и без легализации их партии на Украину не выедет» [1, арк. 77; 28, арк. 35зв]. Сам М. Левицький вважав, що не можна допустити легалізації УПСР «ибо это эсеровщина чистейшей воды к этому прикрашенная украинским национализмом, может очень много нам напакостить, а затем нечего нам обновлять старого, гнилого трупа» [1, арк. 77; 28, арк. 35зв]. Насамкінець він підсумовував: «Группа вынесла резолюцию в которой указывает почему они не возвращаются на Украину и думают эту резолюцию опубликовать. Если они опубликуют, я выступлю с решительной борьбой против них» [1, арк. 77-78; 28, арк. 35зв-36].

У доповіді від 5 листопада 1921 р. М. Левицький повідомляв про лист М. Грушевського до Х. Раковського, про свої розмови з істориком і ставлення до можливого повернення групи есерів Грушевського до УСРР. Автор документу переповідає слова М. Грушевського, які, на нашу думку, дуже добре показують справжню мету історика-політика, адже він «не может согласиться с режимом К. П. б. У. и что он желает все-ж таки видит на Украине истенную Советскую

власть, а не комиссаров из Москвы» [28, арк. 82]. М. Левицький знову пише, що не можна допустити легалізації есерів в Україні, а їх повернення слід дозволити тільки тоді, як вони відмовляться від партійної діяльності. І взагалі есери – «враги нашей партии. Их стремление таким или иным путем провести линию их бывшей Центральной рады. Если-бы мы их даже впустили на Украину, то современем придется все равно их ликвидировать тем или иным путем» [28, арк. 83]. Певним чином ця інформація доповнюється доповіддю М. Левицького від 3 грудня 1921 р., яка у іншому фонді ЦДАВО України датована 20 жовтня 1921 р.: «Украинских эсеров группы Грушевского мы к работе не привлекаем, за исключением Штефана..., а я лично заявил ему [М. Грушевському. – В.Х.], что если они опубликуют свою резолюцию, которую вынесли по приезде из Украины Чечеля, то мы прерываем с ними наши бы то ни было сношения и поступим с ними как поступили с Винниченко» [1, арк. 81; 28, арк. 79].

У підсумку ні в 1921, ні в 1922 рр., не дочекавшись офіційного визнання УПСР від радянських владних кіл, М. Грушевський зі своїми партійними однодумцями до України так і не повернулися. На нашу думку, причини цього є досить таки очевидними, адже, не маючи можливості займатися політичною діяльністю на Батьківщині, а, відтак, і певним чином впливати на прийняття важливих рішень та реалізовувати своє бачення майбутнього України, М. Грушевський втрачав сенс у поверненні. У зв'язку з цим, він був змушений продовжувати свою майже безперспективну діяльність у політичній сфері, саме в еміграції. Здійснювати її ставало дедалі важче. Наприклад, у доповідному листі, який був надісланий 2 жовтня 1922 р. з Відня до Народного комісаріату закордонних справ УСРР і копія якого пересилалась М. Левицькому про М. Грушевського і ЗД УПСР повідомлялось таке: «От лево-с. р.-овской группы /Грушевского/ остались жалкие остатки» [28, арк. 281зв]. 22 жовтня 1922 р. на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У М. Левицький виступив з доповіддю, в якій описав ситуацію з діяльністю М. Грушевського: «Еще есть центр, который находится в Вене, поскольку там сидел Грушевский, который сейчас остался без ничего, потому что все грушенята разбежались...и этот центр сейчас отживает»

[57, арк. 35], а також: «Грушевский совершенно сам один остался» [57, арк. 36]. Справді, на кінець 1922 р. М. Грушевський майже втратив свій вплив на есерівські партійні осередки за кордоном. Із ним залишалось лише кілька однодумців зі складу ЗД. Але історик не зрадив своїм проукраїнським політичним поглядам, не пішов на компроміс із більшовиками, а продовжував плекати ідею про можливість української державності.

Потрібно згадати також і матеріали виступу завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У Миколи Попова від 3 лютого 1922 р., який він виголосив на Всеукраїнській нараді агітпропів. Виступ стосувався так званої «боротьби з дрібнобуржуазними партіями», до яких комуністи відносили і УПСР. Доповідач зазначав, що «...начиная с 1919 г. мы видим на Украине целый ряд попыток сочетания национализма и советского социализма. Мы имели целый ряд партий, выставивших лозунг украинской национальной советской власти...Самое последнее время об этом говорит группа социалистов-революционеров Грушевского, бывшее так называемое Центральное течение» [63, арк. 141]. Тобто, бачимо, що більшовики досить чітко уявляли собі політичні прагнення історика, який намагався побудувати саме українську державність, хай навіть і радянську, але з українськими соціалістами чи, навіть, комуністами на чолі. Надалі М. Попов зазначав, що такі погляди М. Грушевського та його партійних однодумців не знайшли підтримки у середовищі українського еміграційного політикуму: «...в настоящее время эти попытки уже в сильной степени обанкротились...об этом свидетельствует то обстоятельство, что группа Грушевского за границей совершенно изолирована и не пользуется влиянием...» [63, арк. 141]. Зрозуміло, що московське більшовицьке керівництво теж не могло підтримати пропозицій лідера ЗД УПСР, адже успадкувало від своїх попередників – владних кіл царської Росії, кардинальне несприйняття державницьких устремлінь українського народу. І навіть визнання того факту, що група Грушевського захищала «более или менее середину-наполовинную политику по отношению к Советской Власти...» [63, арк. 142] не дозволяло радянським комуністам піти з ними на компроміс.

Варто наголосити, що поряд із неприйняттям проекту М. Грушевського щодо легітимації діяльності УПСР на території УСРР та розділення з українським соціалістами влади, більшовики все ж таки намагались вирішити питання повернення колишнього голови УЦР до України. Відтак, проблема рееміграції М. Грушевського піднімалася і розглядалася комуністичними партійними органами та органами влади УСРР, які добре розуміли його роль та вплив в еміграційному політикумі. Переважно обговорювалося питання, чи дозволяти його повернення до УСРР та на яких умовах це слід зробити. Наведемо кілька прикладів документів, які є вже опублікованими та доступними для дослідників. Вперше, офіційно, повідомлення про бажання М. Грушевського повернутися до України розглядалось на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. і в його протоколі читаємо: «Слушали: 5. Сообщение т. Шумского, что Грушевский желает выехать на Украину. Постановили: Высказаться против приезда Грушевского на Украину» [53, арк. 12; 127, с. 332]. Така скупість повідомлення пояснюється форматом протоколу, але причини відмови цілком добре можна визначити з вищеназваних документів: по-перше, ЗД не погоджувалась з умовами московської більшовицької влади, а, по-друге, комуністи і самі не поспішали йти з есерами на компроміс і приймати вже їхні пропозиції співпраці.

Але можемо зауважити, що радянські владні кола ніколи не забували про М. Грушевського і регулярно розглядали матеріали про його політичну діяльність. Наприклад, наступне повідомлення про УПСР датоване 26 квітня 1921 р.: «Слушали: 19. О Грушевском и других украинских соц.-револ. Постановили: Признать приезд Грушевского на Украину в настоящее время несвоевременным» [53, арк. 86; 127, с. 362]. Надалі до цього питання повернулися 4 червня 1921 р. Тепер риторика рішень дещо змінилась. Знову ж таки, в легалізації УПСР було відмовлено, але дозволялось повернутись «для советской или ученой работы отдельным членам УПСР, которые заявят о своем выходе из партии и ее осудят» [53, арк. 112зв]. Тобто, ініціатива у питанні повернення надавалася самим емігрантам, від яких вимагалось не тільки зректися своїх есерівських переконань і вийти зі складу УПСР, а, навіть, засудити її діяльність.

Натомість, на засіданні датованому 30 січня 1922 р., Політбюро постановило «Поручить т. Раковському выяснить за границей вопрос о возможности приезда на Украину группы Грушевского» [54, арк. 22зв]. Отже, тепер вже більшовики відверто демонстрували зацікавленість в М. Грушевському та його однопартійцях. Слід ще раз наголосити, що цей інтерес до постаті колишнього голови УЦР ніколи і не зникав. Завдання зруйнувати політичну єдність українських емігрантів-соціалістів, яка й без більшовицького втручання була лише ситуативною та примарною, ніколи не знімалось з порядку денного КП(б)У.

Нарешті, восени 1923 р. більшовицька влада остаточно вирішила дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину. На це досить чітко вказують такі архівні документи. Наприклад, 2 листопада 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КПУ «Слушали: О проф. Грушевском (т. Квиринг). Постановили: Не возражать против въезда на Украину проф. Грушевского. Поручить его использование т. Затонскому» [56, арк. 189; 127, с. 499]. А вже 10 листопада того ж року до справи долучилось московське керівництво. У протоколі № 43 засідання Політбюро ЦК РКП(б) знаходимо наступну інформацію: «Слушали: Вопросы НКВД: б) о допущении проф. Грушевского в Россию (тт. Литвинов, Чубарь). Постановили: 1. Не возражать против допущения проф. Грушевского в СССР. 2. Приведение в жизнь настоящего постановления поручить ЦК КПУ» [56, арк. 146зв]. З цих лаконічних за змістом рішень неможливо зрозуміти, чому змінилося ставлення до повернення лідера ЗД. Швидше за все комуністи вважали, що М. Грушевський, політичні проекти якого за кордоном зазнали невдачі, вже зневірився у можливості політичної боротьби та не становить небезпеки для радянської влади.

14 листопада 1923 р. Леонід Велічко, який займав посаду заступника уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР Олександра Шліхтера, писав представнику УСРР в Австрії М. Левицькому таке: «Питання про повернення Грушевського як мені сказав тов. Фрунзе, якому ЦК доручив мати постійний зв'язок з нами, вже рішення наперед в позитивному характері. Воно буде оформлено в найближчому засідання Політбюро, де вже поставлено нами. Як тільки буде постанова, зараз повідомимо Вас телеграфічно»

[2, арк. 69]. А вже у телеграмі самого О. Шліхтера до того ж таки М. Левицького, яка датована 21 листопада 1923 р. говориться, що рішення у справі повороту Грушевського на Україну відбулося. Політбюро ухвалило не перечити проти в'їзду на Україну професора Грушевського з тим, щоби використання його було доручено Народному комісаріату освіти. І з цього питання М. Левицькому рекомендовано зв'язатися з В. Затонським [2, арк. 81], який був у той час народним комісаром освіти. Згадана інформація частково повторюється у листі вже згадуваного Л. Велічка знову ж таки до М. Левицького. Поряд з цим він повідомляв, що «...Затонський гадає пристроїти його [М. Грушевського. – В.Х.] при Академії наук. Зі слів тов. Затонського, можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатуру було виставлено на президента Академії, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме» [2, арк. 82]. Л. Велічко також писав, що «...ми маємо відомости, що українські академіки настроєні проти Грушевського і, очевидно, Наркомосвіті доведеться витримати певну боротьбу, бо посада ця – виборна» [2, арк. 82]. З цього документа дізнаємось про те, як радянські керівники України хотіли використати М. Грушевського, а саме, запропонувати його кандидатуру на виборну посаду президента ВУАН. Академія того часу не мала жорсткої управлінської структури і володіла значним рівнем автономності у прийнятті рішень. Зрозуміло, що такий стан речей не задовольняв комуністів, які намагалося тримати під своїм контролем абсолютно всі суспільні процеси в державі. Крім того, було добре відомо, що М. Грушевський мав не надто приязні стосунки з тодішніми фактичними керівниками ВУАН віцепрезидентом С. Єфремовим та вченим секретарем Агатангелом Кримським. Таким чином, більшовики мали за мету, використовуючи М. Грушевського, втрутитись у роботу ВУАН та остаточно підпорядкувати собі її діяльність.

У цьому контексті варто відзначити, що президентом ВУАН М. Грушевський так і не став, але обрання його академіком все ж відбулось. Про це свідчать протоколи № 181 та № 182 Спільного зібрання [Ради] ВУАН [132, с. 502]. Зокрема, у виписці з протоколу № 182 від 31 грудня 1923 р. зазначалося: «Переведено через потайне голосування вибір М. С. Грушевського, що в

попередньому спільному зібранню проголошено його кандидатуру. Більшістю всіх голосів проти одного обрано М. С. Грушевського на дійсного академіка по кафедрі Української історії» [3, арк. 1]. Слід процитувати і витяг з протоколу засідання Малої Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, який датований 28 грудня 1923 р.: «Слушали: О разрешении на въезд Грушевского на Украину. Постановили: Ходатайство проф. Грушевского о разрешении ему въезда на Украину удовлетворить, выдать ему соответствующий охранный лист» [3, арк. 9]. Звернемось до тексту охоронного листа на якому стоїть дата 29 грудня: «Цим посвідчується, що Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом надається право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергійовичу Грушевському свобідного проживання в межах УСРР і, що з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» [3, арк. 10; 101, арк. 10]. Згодом, 14 лютого 1924 р., ідентичний за змістом лист був направлений Радою Народних Комісарів УСРР до Київського губернського відділу Державного політичного управління [103, арк. 1]. Отже, радянські органи влади, остаточно вирішивши, дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину, на прохання останнього надали йому і спеціального охоронного листа. Він мав гарантувати історика відсутність політичних переслідувань в Україні.

На наш погляд, дозволивши повернення М. Грушевського, більшовики досягали кількох цілей. Адже ламався єдиний фронт української політичної еміграції і збільшувалося її розшарування. Крім того значною мірою заспокоїлись протибільшовицькі настрої в Україні. Приїзд історика дозволяв повірити, що більшовизм може змінити своє обличчя на людське. Для комуністів це було дуже важливо, бо у них ще було недостатньо сил, щоб остаточно зламати опір до свого режиму. Разом з тим, радянська влада хотіла використати ученого у боротьбі з ВУАН. Припускаємо також, що М. Грушевський був потрібен і для українських націонал-комуністів у їх спробах протидіяти російським більшовикам.

Про те, що М. Грушевський мав зв'язки з УПСР свідчать і документи з його справи-формуляра, яка була заведена радянськими спецслужбами у 1924 р. Там

він записаний як член есерівської партії у анкеті [102, арк. 1, 2] та обліковій картці [104, арк. 1]. Напевно, слід згадати і рядки з його офіційного некрологу, текст якого безумовно затверджувався, якщо не московською, то вже точно українською комуністичною верхівкою. У ньому, зокрема, є така фраза: «Після революції 1917 року Грушевський увійшов у партію українських соціалістів-революціонерів і став головою Центральної Ради» [233, с. 35; 263, с. 171].

У підсумку проаналізовані джерельні матеріали дозволяють зробити такі висновки. По-перше, відзначаємо їх значний інформаційний потенціал у питанні співробітництва М. Грушевського з УПСР. На нашу думку, не вірити відомостям з радянських джерел не має причин, адже ці документи були призначені виключно для внутрішнього користування, власне, для КП(б)У та радянських органів влади. По-друге, бачимо, що для комуністів історик був беззаперечним політичним лідером есерів-емігрантів. Про це є чисельні згадки в проаналізованих джерелах. По-третє, документи вказують на те, що саме М. Грушевський визначав партійну політику та ідеологію ЗД УПСР. По-четверте, з'ясовуються його політичні погляди на майбутнє есерівської партії, яке він планував для неї вже у Радянській Україні. Маємо на увазі легальну діяльність УПСР з можливістю впливати на суспільно-політичні процеси в державі. Відтак, вважаємо, що не зовсім доцільно пов'язувати поступове згорання М. Грушевським своєї політичної діяльності за кордоном з припиненням його членства в УПСР. По-п'яте, за документами добре прослідковується процес рееміграції М. Грушевського на Батьківщину, мета, яку історик ставив повертаючись, а також мотивація більшовиків, які дозволили йому це зробити.

РОЗДІЛ 4. НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА

У цьому розділі розглянемо публіцистику, автобіографії, щоденники, спогади та епістолярій. На відміну від документальних джерел, наративні джерела співпраці М. Грушевського з УПСР використовувалися дослідниками значно частіше, але теж не повною мірою. Так, публіцистику історика вчені аналізували переважно лише для того, щоб з'ясувати його, так звані, «радянськості» погляди часів еміграції. Тоді як щоденники та спогади були джерелом інформації про початок співпраці голови ЗД УПСР з есерами та його повернення до України. Листування також в основному використовувалося при розгляді проблеми рееміграції. Вважаємо, що інформаційні можливості цих джерел з досліджуваного нами питання значно більші, відтак, їх комплексне джерелознавче вивчення є надзвичайно цінним та важливим.

4.1. Публіцистика М. Грушевського

Український історик М. Грушевський був не тільки вченим, але й відомим політиком доби Української революції 1917 – 1923 рр. Безумовно, що перебування на посаді голови УЦР не давало йому змоги повноцінно займатись науковими дослідженнями. Але революційні події дозволили історика по-новому розкрити свій талант публіциста. Звісно, М. Грушевський і раніше дуже часто писав публіцистичні статті, але саме у добу революції він створив праці, які на нашу думку є актуальними і до сьогодні. Зрозуміло, що зв'язок М. Грушевського з УПСР не міг не відбитися на його публіцистичній творчості. Одразу зауважимо, що ми не будемо аналізувати публіцистичні праці ученого доби УЦР. По-перше, у них немає жодної згадки про його відносини з есерами. По-друге, у цей час М. Грушевський публічно не афішував своєї співпраці з ними, хоча вузькому колу тодішніх українських політиків це й було відомо. По-третє, у цих працях він виступав у ролі загальнонаціонального лідера, а не представника УПСР.

Інакшу ситуацію спостерігаємо, читаючи публіцистику М. Грушевського доби Директорії. Історик вже не приховував свого прихильного ставлення до УПСР, більше того, брав участь у політичних процесах як представник

есерівської партії, хоча й не входив до неї офіційно. Наприклад, у статті «Пошкоді», датованій 20 грудня 1918 р. і надрукованій згодом у «Літературно-науковому віснику», добре помітні його симпатії до УПСР. Так, згадуючи події весни 1918 р. історик писав, що «ріжні українські групи» прагнули «скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію с[оціалістів]-р[еволюціонерів], знищити соціалістичні закони Центральної Ради, повернути назад аграрну реформу...» [213, с. 234; 121, с. 6]. Звісно, що М. Грушевський, який у той час був головою УЦР та мав величезний авторитет у суспільстві повністю підтримував діяльність урядів В. Голубовича. Фактично з його боку це була спроба реалізувати свій проект побудови української держави, у якому вагому роль відігравали есери. У статті історик підтримував думку про важливість для Директорії передати владу, або УЦР, або Установчим зборам. Поряд з цим він зазначав, що на виборах до Українських Установчих зборів саме представники УПСР набрали найбільшу кількість голосів, відтак, «скликання Установчих зборів на основі січневих виборів було б прийняте українськими партіями як *casus belli* [привід до війни] против укр[аїнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]» [213, с. 241; 121, с. 12]. Але Директорія не прислухалась до думки колишнього голови УЦР і скликала Трудовий конгрес. Саме про це йде мова у статті «Метеор» [211, с. 140-143; 121, с. 27-29]. У ній М. Грушевський критикує тактику Директорії, наголошує на важливості так званого «трудового принципу», який нова влада «звела на просту декорацію» [211, с. 143; 121, с. 29], що історик вважав неприпустимою помилкою.

Не варто заперечувати того факту, що есерівська партійна ідеологія певним чином впливала на політичні погляди М. Грушевського. Особливо це стосується думки про провідну роль селянства у становленні української державності, адже пролетаріат та трудова інтелігенція не були, ані численним, ані повністю українськими. Зокрема, можна навести таку думку політика, яка не потребує додаткових коментарів: «після того як вищі верстви кинули свою народність, селянство лишилося й лишається основою в поняттю української національності; потреби й завдання українського селянства – се потреби й завдання українства» [78, арк. 17]. Відтак, саме на селянську верству суспільства робив основну ставку і

М. Грушевський, що, наприклад, можна помітити у статтях «Відродження Української Республіки» [121, с. 23, 25], «Спільний фронт» [214, с. 2; 121, с. 29], «В дванадцяту годину» [210, с. 1; 121, с. 37]. Варто відзначити, що останні дві статті були надруковані у газеті «Життя Поділля», що видавалась у Кам'янці. Саме туди виїхав М. Грушевський після того, як на Трудовому конгресі Директорії його політичні пропозиції були проігноровані. З 24 лютого 1919 р. редагуванням цієї газети почали займатись представники соціалістичних партій [237, с. 2], переважно есери, які працювали під керівництвом саме М. Грушевського. У статті «Спільний фронт» від 26 лютого 1919 р., історик ставив питання про порозуміння та об'єднання УСДРП та УПСР, причому, саме есерів він називав партією, яка намагалася у своїй політичній діяльності враховувати інтереси усіх трудових верств українського суспільства, чого не можна сказати про соціал-демократів [214, с. 3; 121, с. 31]. Політик разом з есерами оперував поняттям «трудова маса», до яких зараховував селян, робітників та частину інтелігенції, тоді як соціал-демократи опирались на пролетаріат, що, звісно, обмежувало їх соціальну базу. Для М. Грушевського ідеологія УПСР була набагато ближча, адже саме селянство становило більшу частину населення України і тому мало повне право взяти владу у свої руки.

Наявність зневіри, втоми та апатії у суспільстві, втрату людьми інтересу до політики відмітив М. Грушевський у статті «Оздоровлення громадського життя» [212, с. 1; 121, с. 31], датованій 8 березня 1919 р. Для того, щоб вирішити означену проблему, історик пропонує звернути увагу на «місцеві форми народовластя, на яких, кінець кінцем, раніше чи пізніше, мусить спертись народовластя в розмірах ширших, загальнодержавних» [212, с. 2; 121, с. 32], тобто, коли держава не справляється, владу повинні брати місцеві громади. Проте, що ця стаття була написана не просто так свідчить той факт, що вже 20 березня 1919 р. у Кам'янці почав роботу селянський з'їзд, основними організаторами якого були есери, тобто, таким чином вони намагались реалізувати вищезгадані думки М. Грушевського. Про скликання цього з'їзду історик написав коротку статтю «В дванадцяту годину» [210, с. 1; 121, с. 37]. Але,

як відомо, спроби М. Грушевського повпливати на зміну політичного курсу Директорією, які він здійснив у Кам'янці, закінчились невдачею. Зрозумівши безперспективність продовження політичної діяльності в Україні, історик 31 березня 1919 р. виїжджає за кордон [121, с. 392].

Особливо важливими для розуміння ролі, яку відігравав М. Грушевський у діяльності есерівської партії в еміграції, є його публіцистичні статті у журналі «Борітеся-Поборете!». Як відомо, політичним лідером есерів-емігрантів був саме М. Грушевський, а згаданий журнал можна вважати ще одним його видавничим проектом. Завданням часопису було інформувати, як українців, так і міжнародну спільноту, про ідеологію та політичні плани есерівської партії. Загалом у журналі було надруковано десять публіцистичних праць голови ЗД УПСР у яких він відстоював своє бачення побудови української державності.

У вересні 1920 р. вийшло перше число журналу, де була вміщена його стаття «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» [222, с. 1-51; 88, арк. 1-25]. Структурно праця складалась із дванадцяти розділів, які були написані ще у червні-липні 1920 р. Відзначаємо, що вони писалися у складних для України умовах, адже Директорія зазнала поразки і українські землі були окуповані сусідами. Надії М. Грушевського на те, що Антанта допоможе вирішити «українське питання» позитивно для самих українців виявилися марними. Враховуючи ці обставини, історик визначав завдання партії на найближчий час. Зрештою, як ми вже зазначали раніше, єдиною реальною силою, яка могла допомогти збудувати українську державність виявились, як це не парадоксально, більшовики. Тому і в цій, і в наступних статтях з цього журналу М. Грушевський намагався довести і пояснити потребу переговорів і домовленостей з комуністами, причому робив він це досить таки послідовно і аргументовано.

На початку статті М. Грушевський поставив проблемне питання: «бути чи не бути українській партії соц.-революціонерів» [222, с. 1]. Свою позитивну відповідь політик почав обґрунтовувати з того, що виводив політичну програму УПСР, починаючи з Кирило-Мефодіївського братства та Тараса Шевченка [222, с. 13-14]. Також він відмічав селянськість та, відповідно, народність своєї партії,

яка захищаючи економічні та соціальні інтереси селян, одночасно захищала і національні інтереси України. Цього не розуміли або не хотіли розуміти комуністичні лідери, відтак «Большевицька політика мусить бути піддана основній ревізії і поправкам» [222, с. 25]. Відтак, М. Грушевський робив висновок, що «Українські радянські партії повинні існувати, бо тільки вони можуть забезпечити активну участь українського трудового народу в соціалістичній революції» [222, с. 26]. Додамо, що на думку політика, серед цих партій провідну роль мають відігравати саме есери як представники найчисельнішої та найбільш національно свідомої верстви українського суспільства. Якщо слідувати за логікою голови ЗД УПСР, то з цим можна погодитися. Крім того, М. Грушевський окреслював завдання земельної політики УПСР, серед яких можна виділити такі моменти: ставка «на безземельне і бідне селянство, а також на середняка», виключення землі з товарообміну, її соціалізація та публічний громадський земельний контроль [222, с. 30-31]. У суспільній сфері політик великого значення надавав автономній сільській громаді, яка «як підстава всієї будови радянської республіки і диктатури трудового народу, просто незамінні» [222, с. 38]. Далі М. Грушевський намагався уявити, якою має бути модель української державності. На його думку вимоги часу диктують таку організаційну форму: «республіка рад робітничих і селянських, з виключенням від політичних прав і власті елементів нетрудових і допущенням до користання політичними правами трудової інтелігенції. Диктатура трудового народу в формі «радянської соціалістичної республіки», яка в силу даних умов в найближчій часі мусить бути федерацією сільських громадських рад, з включеними між ними...радами робітничими, а може, також і трудово інтелігентськими» [222, с. 40]. Кінцевою ж метою соціалістичного революційного державотворення він бачив «федерацію соціалістичних республік Європи», куди і «Українська Радянська Республіка і Російська Совітська ввійдуть обидві, як рівнорядні члени» [222, с. 49]. Слід наголосити, що голова ЗД УПСР окремо підкреслював: «В відносинах до Росії українська республіка мусить бути самостійною і незалежною» [222, с. 50]. Безумовно, що М. Грушевський, як досвідчений

політик, добре розумів суть російського комуністичного режиму, але у його уявленні інтереси світової революції, провідниками якої він і вважав більшовиків, переважали українські інтереси, відтак, політик відкидав боротьбу з «комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання зсередини» [222, с. 48]. З точки зору «чистої» політики і того, що ми знаємо зараз, М. Грушевський, на нашу думку, помилявся, але у ті роки його політична програма напевно найбільше відповідала вимогам часу та національним інтересам України. У цьому ж номері «Борітеся-Поборете!» була розміщена інша стаття М. Грушевського, яка отримала назву «Шевченко як проповідник соціальної революції» [222, с. 52-54; 88, арк. 26-30]. Як вже згадувалось вище, голова ЗД УПСР намагався обґрунтувати витoki політичної ідеології есерів, починаючи з Кирило-Мефодіївського братства та Т. Шевченка. І у цій праці автор ще раз пояснював, чому вважав Т. Шевченка «апостолом і пророком соціал-революціонерів» [222, с. 54].

Стаття М. Грушевського «Між Москвою й Варшавою» вийшла у жовтні в другому номері «Борітеся-Поборете!» [223, с. 1-18]. Вона мала чотири розділи. У першому з них автор критикував союз С. Петлюри з поляками [223, с. 1-4]. При цьому він згадав про таку ж саму позицію есерівської партії [223, с. 4]. У другому та третьому розділах М. Грушевський характеризував становище українських земель під владою більшовиків [223, с. 4-13]. Зазначаємо, що політик називав не тільки негативні, але й деякі позитивні моменти діяльності комуністичної влади в Україні, хоч їх і не було багато. Зрештою, незважаючи на те, що більшовики продовжували ігнорувати українські соціалістичні та комуністичні партії і навіть намагались їх ліквідувати, М. Грушевський вірив у революційний потенціал комуністів, у те, що вони зрозуміють свої помилки та прагнуть до співпраці з ними. Четвертий розділ був присвячений можливим союзницьким відносинам Директорії з урядом Петра Врангеля, а через нього і з Антантою [223, с. 13-18], але, на думку автора, це все не могло мати перспектив для, власне, української державності. Тобто, і в цій статті М. Грушевський продовжував відстоювати свою думку про потребу примирення та пошуку компромісу з більшовиками.

Надзвичайно інформативним джерелом про політичну діяльність М. Грушевського в еміграції є його стаття «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)» [224, с. 47-60; 228, с. 28-54; 80, арк. 260-261, 234-240; 81, арк. 1-47], що була написана на основі звіту з яким голова ЗД УПСР виступив на I закордонній конференції УПСР у Празі (14-19 лютого 1920 р.). Вона складалася з одинадцяти розділів і додатку «Промова на Люцернській конференції» та мала яскраво виражений автобіографічний характер. Вважаємо, що буде недоцільно детально, у хронологічному порядку аналізувати текст статті, адже біографічні подробиці життя історика в еміграції досить широко висвітлені в історичній літературі, відтак, акцентуємо увагу на найважливіших моментах. По-перше, М. Грушевський чітко описав обставини у яких відбувся його виїзд в еміграцію. Так, зрозумівши неможливість для себе політичної та культурної роботи, він звернувся, орієнтовно в першій половині січня 1919 р., до ЦК УПСР з пропозицією, щоб есери та соціал-демократи вислали за кордон своїх делегатів «для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролі державного представництва У.Н.Р.», причому від УПСР бажав їхати саме колишній голова УЦР, який вважав «безпосередній стик з європейською демократією в тім моменті далеко уважнішим, ніж залицання коло антантських кабінетів» [224, с. 47]. Не отримавши згоди на це від уряду Директорії М. Грушевський виїхав до Кам'янця, де намагався продовжувати свою політичну діяльність, зокрема, редагуючи газету «Життя Поділля» і взявши участь у Кам'янецькому трудовому конгресі. У лютому, ЦК УПСР повідомив історика, що його виїзд став можливим. На цю справу, зі слів Б. Мартоса та М. Шаповала, Рада Міністрів УНР передала ЦК УПСР 1 мільйон гривень, хоча М. Грушевський отримав лише 600 тисяч [224, с. 48]. Також дізнаємось, що ЗД мала складатись, як мінімум, з двох осіб. Колегою М. Грушевського міг стати Д. Ісаєвич, М. Ковалевський, М. Чечель або М. Шраг. Разом з тим, ЦК УПСР визначив завдання для своїх представників за кордоном: «...зв'язатись з Інтернаціоналом...та ввести до нього У.П.С.Р.: зав'язати зв'язки з соціалістичними та демократичними організаціями й групами, і особливу увагу

при тім звернути на Чехію як важну посередницю між світом словянським і західним» [224, с. 48]. Зрештою, М. Грушевський записав, що 20 березня 1919 р. разом з О. Жуковським виїхав з Кам'янця і вирушив за кордон [Б-П 3, с. 49], хоча найвірогідніше, що ця подія сталася пізніше – 31 березня 1919 р. [121, С. 415].

По-друге, значний інтерес викликають намагання М. Грушевського поставити «українське питання» перед міжнародними співтовариством. Спроба політика взяти участь у конференції II Інтернаціоналу в Амстердамі, яка планувалася на кінець квітня 1919 р., не увінчалася успіхом. Натомість, він, зупинившись у Празі, налагодив зв'язки з чеськими соціалістами, кілька разів говорив з Томашем Масариком, «заступником міністра загран. справ Штепанком...відомим англійським публіцистом-словянофілом Сетоном Уотсоном» [224, с. 51]. Усі вони сумнівалися, що Антанта допоможе позитивно вирішити питання української державності та радили їхати безпосередньо до Парижа на мирну конференцію [224, с. 52]. Відтак, з метою «перевірити інформації, дані в Празі, і переконатися в їх справедливості, виробити собі поняття про політичні плани різних антантських кругів на сході Європи», М. Грушевський 17 червня 1919 р. приїхав до столиці Франції, де зустрівся з Д. Ісаєвичем [224, с. 52]. Не вдаючись у подробиці перебування політика в Парижі, підкреслимо, що він переконався у «повній безвиглядності всяких орієнтацій на Антанту», про що і повідомив через О. Жуковського ЦК УПСР [224, с. 54]. Крім того, історик 26-28 червня 1919 р. брав участь у «конгресі споживчої кооперації» [224, с. 54], був присутній на одній з конференцій, скликаних у 20-х числах червня кавказькими республіками [224, с. 55], зустрічався з представниками соціалістичних партій нових республік, що виникли на території колишньої Росії та французькими соціалістами [224, с. 56]. Вагомою перемогою есерів була участь їх делегації у Люцернській конференції II Інтернаціоналу (1-9 серпня 1919 р.): УПСР прийняли до цієї організації [224, с. 58] та підтримали право України на самостійність [224, с. 59]. Отже, зрозумівши безперспективність орієнтації на Антанту, М. Грушевський спробував використати можливості II Інтернаціоналу, Ліги Націй та об'єднання соціалістичних партій нових

республік колишньої Росії, але слід сказати, що вже на початку 1920 р. він переконався у тому, що усі ці організації нічим не допоможуть вирішити українські проблеми.

По-третє, з статті можна з'ясувати особовий склад ЗД УПСР. Спершу до неї входило лише двоє осіб: М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У вересні 1919 р. до них приєднався О. Жуковський, який «приїхав від ЦК з правами емісара для закордону» [228, с. 37]. А в листопаді М. Грушевський отримав від ЦК інформацію про необхідність розширення складу делегації, до якої увійшли М. Чечель, М. Шраг та Григорій Толмачов [228, с. 45]. Головою був М. Грушевський, а секретарем Д. Ісаєвич. До речі, історик часто згадував про проблеми у налагодженні постійного зв'язку з ЦК, який знаходився у Кам'янці. Підкреслюємо, що саме колишній голова УЦР здійснював основну роботу по представленню партії есерів за кордоном: проводив переговори, організовував і спрямовував діяльність ЗД, писав статті та брошури, шукав матеріальні ресурси тощо. Хоча при цьому він не був офіційно прийнятий до складу УПСР.

По-четверте, важливим аспектом політики М. Грушевського була його поступова переорієнтація на можливість співпраці з більшовиками. Напевно першим таким кроком стала його зустріч в останній день роботи конференції в Люцерні з Оскаром Коном, який працював юрисконсульттом «совітської» місії в Берліні. Останній запропонував лідеру ЗД УПСР передати через нього в Москву документи, які б допомогли «відкрити очі совітським кругам на дійсне становище на Україні» [228, с. 34], що М. Грушевський згодом і зробив. Наступного разу вони зустрілися у жовтні в Берліні [228, с. 38-39]. Цього разу О. Кон намагався влаштувати зустріч М. Грушевського з «совітським представником», але не склалося. Натомість, приїхавши до Берліна 26 січня 1920 р., М. Грушевський побачився з О. Коном, а 27 січня провів зустріч з «совітським представником» Віктором Коппом [228, с. 49-51]. Відзначаємо, що конкретних домовленостей між ними не було, але добре видно, що для М. Грушевського примирення з більшовиками залишалось напевно останнім шансом продовжити боротьбу за

українську державність. Політик перепробував різні варіанти, але та політична та економічна ситуація, яка склалась навколо України фактично не залишала вибору.

У четвертому номері «Борітеся-Поборете!», що вийшов друком у грудні 1920 р., була надрукована стаття М. Грушевського «На село!(Чергові завдання української трудової інтелігенції)» [225, с. 1-19; 90, арк. 1-44], написана ним у Празі 15 вересня 1920 р. Вона є яскравим прикладом того, що історик займався не тільки, так би мовити, «високою» політикою, але й намагався знайти способи вирішення реальних економічних, соціальних і культурних проблем, які постали перед українським суспільством у часи буремних революційних подій. Саме у вересні 1920 р. есери-емігранти закінчили роботу над проектом нової програми партії. Звісно, що у цьому процесі активну участь брав і М. Грушевський. Але нова есерівська програма була образом того «як партія уявляє собі устрій і життя соціалістичної України», що могло бути у досить таки віддаленій перспективі, відтак, лідер ЗД УПСР задавався питанням «що треба робити зараз, в найближчій хвилі, не чекаючи, аж соціальна революція запанує на Україні і наоколо її» [225, с. 1]. Автор закликав свою партію й усіх свідомих українців скористатися потенціалом українського селянства: орієнтуватися на сільські громади та їх волосні об'єднання [225, с. 6], розвивати не тільки сільське господарство, але й дрібну та середню промисловість [225, с. 7], займатись культурним і духовним вихованням громади [225, с. 15]. На думку М. Грушевського, таким шляхом можна буде зберегти українське селянство, і на його базі побудувати, і нове українське село, і нову селянську соціалістичну Україну. Додамо, що історик вважав і з цим можна погодитися, що «Україна – се селянська країна, і вона може стати чимсь серйозним, дати щось поважне...тільки розвинувши як повніше, культурніше і доцільніше сей свій мужицький, селянський характер» [225, с. 17]. Вважаємо, що окреслена у статті програма розвитку села була обумовлена глибоким аналізом тієї складної внутрішньополітичної та міжнародної ситуації у якій опинилась Україна. Політик дійсно шукав реальні можливості для вирішення українських проблем. Голову ЗД можна критикувати, але неможливо закинути йому нелогічність та необґрунтованість його політичної програми.

На перший погляд відсутня інформація про зв'язки М. Грушевського з УПСР у його публіцистичних працях «Драгоманов в політичній і національній розвитку українства» [226, с. 1-15], «Пам'яті Паризької Комуни» [229, с. 1-8] та «До наших спроб співробітництва з УСРР» [231, с. 28-30], що були надруковані у п'ятому, восьмому та десятому номерах «Борітеся-Поборете!» відповідно. Але слід сказати, що у першій статті, написаній на основі доповіді з якою політик виступив 12 листопада 1920 р. на засіданні з нагоди 25-річчя смерті Михайла Драгоманова, чітко простежуються його партійні симпатії, адже наукову характеристику внеску М. Драгоманова у розвиток українського руху він підмінив обґрунтуванням програми УПСР [121, с. 421]. На нашу думку, М. Грушевський ще раз спробував вибудувати лінію, яка б засвідчувала тяглість і спадкоємність соціалістичних політичних ідей, починаючи її від Кирило-Мефодіївського братства, далі зупиняючись на внеску М. Драгоманова і завершуючи УПСР, яка нібито, врахувавши досвід попередніх поколінь борців за Україну, нарешті зможе досягти успіху. Важко сказати, наскільки така ідеологічна конструкція відповідала дійсності, але те, що М. Грушевський намагався знайти витоки есерівських соціалістичних ідей у діяльності своїх попередників, як мінімум, заслуговує на увагу. Наступні дві статті демонструють прагнення голови ЗД УПСР до налагодження співпраці українських соціалістичних партій, у тому числі і есерівської, з більшовиками. Роблячи екскурс в історію Паризької Комуни, М. Грушевський не приховуючись критикує «сектантську виключність і нетолерантність до соціалістичних некомуністичних партій» [229, с. 7], які проявлялись у політиці комуністів. Додамо, що навіть вказуючи на помилки більшовиків, політик все одно визнавав їх провідну роль у світовій революції. Остання стаття з цієї групи є відкритим листом до представників комуністичної влади за кордоном з якими М. Грушевський у липні-жовтні 1921 р. домовлявся про свою участь у діяльності Українського Червоного Хреста, видавничих проектах та закупці книг та навчальних засобів для Радянської України. Історик вважав таку діяльність дуже корисною і, напевно, сподівався, що за цими кроками підуть інші, вже політичні форми співпраці. Але більшовики різко припинили

будь-яке співробітництво з головою ЗД УПСР, відтак, він у листі намагався з'ясувати причини цього, якими вважав «якісь органічні хиби її [УСРР. – В. Х.] державного апарату, які не дають і найкращим замірам переходити від слова до діла та ставлять непереборимі перешкоди співробітництву правлячої комуністичної партії навіть з тими українськими партіями та групами, котрих завдання лежать в одній площині з завданнями КП/б/У» [231, с. 30].

Цінним джерелом є лист М. Грушевського до редакції львівського журналу «Вперед», який був написаний жовтні 1921 р. [231, с. 30-31; 85, арк. 1-4зв]. Лідер ЗД просив редакцію опублікувати листа, в якому намагався пояснити різні звістки про його повернення до України. Він писав, що отримував неодноразові запрошення повернутися. При цьому більшовики ставили ученому умову «вийти з партії укр. соц.-революціонерів» [85, арк. 1]. Але М. Грушевський з цим не погодився. При цьому він заявляв, що «українське громадянство без різниці поглядів повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках Укр. Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом сі рамці прокламованої укр. самостійності» [85, арк. 1зв]. Тобто, історик, спростовуючи відомості про своє повернення, все таки не відкидав такої можливості в майбутньому, він продовжував вірити у революційну місію більшовиків. До того ж, у цьому листі він вказав, що вступив до УПСР «в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоби по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню» [85, арк. 1зв]. Важко сказати, що мав на увазі М. Грушевський, коли писав про свій вступ до партії есерів у 1919 р. Згадки про те, що історик активно співпрацював з УПСР ще з 1917 р., не будучи її членом офіційно, є досить чисельними. Про це писав і сам М. Грушевський у своїх «Споминах». Інформація про офіційний вступ до партії взагалі відсутня. Вважати, що це сталось саме у 1919 р. немає підстав. Напевно найвірогіднішим поясненням цієї тези колишнього голови УЦР є те, що свій вступ до партії політик пов'язував з часом, коли став очільником ЗД і як її представник виїхав за кордон. Але чи отримував М. Грушевський у 1919 р., чи взагалі коли-небудь, есерівський партійний квиток з'ясувати поки що не вдалося.

15 листопада 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа до голови Раднаркому УСРР Х. Раковського. Він був вперше опублікований у десятому числі «Борітеся-Поборете!» [231, с. 1-8]. Оригінал у вигляді рукопису зберігається у особовому фонді М. Грушевського в ЦДІАК України [87, арк. 1-10, 16-20]. Лист є надзвичайно важливим для розуміння політичної програми М. Грушевського того часу, яка полягала у спробах домовитись з російськими більшовиками. Метою була легалізація УПСР та повернення для політичної роботи в Україну. Від ЗД УПСР на переговори з представниками українського радянського уряду влітку 1921 р. їздив М. Чечель. Вони виявились невдалими, адже більшовики відмовили в легалізації УПСР. Згодом, за їх ініціативи припинились контакти і з приводу участі М. Грушевського у справах допомоги голодуючим, виданні та придбанні за кордоном книг та шкільних приладів для України. Формальною причиною відмови був друк ЗД у № 9 журналу «Борітеся-Поборете!» своєї резолюції від 5 вересня 1921 р., текст якої не влаштував більшовиків і вони вимагали її не друкувати. У цій резолюції есери висловили підтримку заарештованим членам ЦК УПСР та продовжували відстоювати думку про потребу легалізації УПСР в Україні. Відтак, М. Грушевський у своєму листі намагався пояснити Х. Раковському чому так сталося. Серйозну причину цього він бачив у глибокій бюрократизації державного апарату УСРР, «засміченні його несоціалістичним і взагалі безідейним, часто нечистим і при тім – українофобським елементом» [87, арк. 6]. При цьому, і Х. Раковського, і інших радянських керівників, голова ЗД вважав безпорадними у стосунках з цим бюрократичним апаратом [87, арк. 7]. І саме «Отсі чужорідні елементи, які прикрасили себе комуністичними відзнаками... очевидно, й задержують правлячу Комуністичну партію України в ненормальнім положенні російської експозитури, колоніальної адміністрації, делегованої РКП» [87, арк. 8]. Отже, комуністам «Необхідно змінити систему – відмовитись від партійної виключності, ввійти в щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України... щоб поширити соціал-революційну базу і в поміч пролетаріатові... притягнути... активні елементи українського революційного селянства й інтелігенції. Треба

поділитись з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України в очах своїх і чужих...» [121, с. 200]. З листа також дізнаємось, що спроби порозумітись з більшовиками представники ЗД робили протягом останніх двох років, орієнтовно з кінця 1919 р. [121, с. 200]. Разом з тим, колишній голова УЦР зазначав, що задля «інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом» есери були готові «переступити через трупи... партійних товаришів, через попіл... культурних скарбів, були готові працювати під Вашим [Х. Раковського – В. Х.] проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам сеї світової акції» [121, с. 200-201]. Закінчується лист промовистим закликом М. Грушевського до Х. Раковського: «Поки час і можливості не страчені, поки українські соц[іалістичні] радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилась через голови наші і Ваші, – треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом силами, котрі б забезпечили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил внутрішніх і зовнішніх» [121, с. 202]. На жаль усі прохання до радянських керівників про конструктивну співпрацю залишались без відповіді. На нашу думку, цей лист свідчить не про перехід М. Грушевського на бік більшовиків і здачу ним своїх українських позицій, у чому звинувачувала політика більша частина української політичної еміграції, а про глибоке розуміння лідером ЗД проблем радянської влади в Україні. Його найбільше хвилювало те, що більшовики, проголошували соціалістичні гасла, але не поспішали з їх реалізацією, говорили про демократичні права та свободи, але ігнорували революційний потенціал українського селянства та інтелігенції, називали кінцевою метою світову революцію, але своєю діяльністю дискредитували цю ідею. Лист був ще однією спробою змінити ситуацію, вплинути на українських комуністів, наповнити їхню діяльність реальним революційним соціалістичним змістом.

Поряд з цим, слід згадати й інші праці М. Грушевського публіцистичного характеру. Вони друкувались у різних виданнях і частина цих статей мала пряме

відношення до партійної діяльності М. Грушевського в УПСР. Причому у кожній з них досить добре помітні його симпатії до УПСР, намагання показати саме цю партію найбільш послідовною у відстоюванні і політичних, і економічних інтересів українського народу. Звісно, що у цьому немає нічого дивного, адже саме з цією політичною силою історик активно співпрацював у той час. Хоча підкреслимо, що ні в одній статті М. Грушевський прямо про це не вказав.

Відзначимо, що одним із завдань виїзду М. Грушевського за кордон у березні 1919 р. було забезпечення вступу УПСР до II Інтернаціоналу. У зв'язку з цим колишній голова УЦР, перебуваючи у Празі, підготував три брошури французькою мовою з інформацією про діяльність своєї партії. Орієнтовний час їх написання: квітень-червень 1919 р. [121, с. 435]. Перша з брошур отримала назву у перекладі на українську мову «Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації». У ній М. Грушевський підкреслював важливу роль УПСР у розвитку революції в Україні [121, с. 205], наголошував, що «Українська революція, враховуючи нинішню структуру українського народу, не могла знайти іншої міцної соціальної бази, ніж збідніле селянство...», але селянами займались лише есери, які у той же час працювали і «серед солдат і робітників» [121, с. 206]. Автор згадав і те, що фракція есерів центральної течії була найбільшою серед усіх фракцій Трудового конгресу Директорії [121, с. 207], хоча й промовчав про свою активну участь у ній. Але головну увагу М. Грушевський зосередив на тому, що центральна течія УПСР продовжувала підтримувати програму партії, прийняту у липні 1917 р., у той час як деякі її положення вже не відповідали поточному моменту і потребували серйозних коригувань [121, с. 207]. Відтак, було названо головні політичні вимоги есерів, які і наводимо коротко: незалежність України «як перехідна форма до федерації з іншими соціалістичними республіками світу», республікансько-демократична форма правління, децентралізація регіонів, автономія для національних меншин, гарантія праці, соціалізація землі, націоналізація, розвиток колективних форм господарювання, взяття влади трудовим людом [121, с. 208]. Безумовно, що виписуючи ці завдання для партії М. Грушевський не міг не бажати їх практичної

реалізації. Поряд з цим, М. Грушевський наголошував на трудовому принципі соціальної організації, який полягав у передачі влади «в руки трудящих» та позбавленні буржуазії права на участь в управлінні державою [121, с. 208]. Отже, бачимо, що історик постає перед нами соціалістом та переконаним державником.

Наступна брошура називалась «Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917-1918-1919 рр.». У ній М. Грушевський коротко описав головні події Української революції. На нашу думку, у статті слід звернути увагу на ті моменти, які дозволяють зрозуміти логіку дій М. Грушевського, коли він у 1917 р. віддав перевагу саме УПСР. Зокрема, політик наголошував на важливості того, що селяни становили 85 % українського населення, яке у свою чергу складало 75 % усього населення України, тоді як, інтелігенція, буржуазія та пролетаріат були представлені або «чужинцями», або «денаціоналізованими» елементами [121, с. 209]. З огляду на таку соціальну структуру українського суспільства лише селяни, на думку історика, могли стати соціальною базою національної революції [121, с. 210], тому українська інтелігенція мала стати на захист саме селянства [121, с. 211]. Відтак, лише провівши аграрну реформу і таким чином підтримавши селян та проголосивши війну буржуазії і великим землевласникам, можна було вирішити і економічні, і національні питання визвольного руху [121, с. 211]. Подібні думки про головну роль селянської верстви у побудові української державності М. Грушевський висловлював і в інших статтях еміграційного періоду свого життя: «На Новий рік» [121, с. 310], «З недавнього минулого» [121, с. 314-316], «Панської України не збудувати!» [121, с. 339, 342-343].

Далі, характеризуючи часи УЦР, М. Грушевський відзначав, що есери «мали великий успіх серед селянства» [121, с. 215] і до них частково приєдналась і інтелігенція [121, с. 216]. Згадав автор і конфлікт між провідними політичними партіями УЦР, який виник через різні погляди на аграрне питання. Соціал-демократи хотіли націоналізації землі, тоді як есери – її соціалізації [121, с. 216]. Відтак, земельний закон, побудований частково на принципі соціалізації землі, а також закони про національну автономію та робітничий, були прийняті УЦР лише у січні 1918 р. [121, с. 217, 218], коли вже тривала війна з комуністичною Росією,

що й затримало виконання цих законів. З тексту статті складається враження, що прийняття цих важливих законодавчих актів М. Грушевським ставиться у заслугу саме есерам і з цим частково можна погодитися. Як би там не було, але практичне втілення згаданих законів мав здійснювати вже есерівський уряд В. Голубовича, що мав, безсумнівно, повну підтримку голови УЦР. Як і в попередній брошурі, М. Грушевський, описуючи проведення Трудового конгресу Директорії, не згадав про свою участь в ньому. Сам історик вважав, що слід відновити діяльність УЦР або Установчих зборів [121, с. 222-223] і його у цьому підтримувала есерівська фракція конгресу. Також автор охарактеризував позицію центральної течії УПСР на Трудовому конгресі, яка полягала у такому: трудовий принцип соціального будівництва; влада має належати «колективам, які складаються з представників трудового люду – робітників і селян», ними мають бути сільські, волосні, повітові і губерніальні трудові ради; верховна влада має належати Всеукраїнському Конгресу Трудового Народу, а виконавча – Раді Народних Міністрів [121, с. 226]. Але пропозиції есерівської партії не були підтримані. Третьої брошури, яка розповідала про земельний закон УЦР, виявити не вдалося [121, с. 415].

У значно стислішому викладі М. Грушевський описав події Української революції у статті «Світова війна і революція. Українська Народна Республіка», надрукованій в американській україномовній газеті «Свобода» 23 вересня 1919 р. Стосовно есерів автор відмітив, що на початку революції ця партія «розвинула незвичайно велику діяльність між укр[аїнським] селянством, здобула його довір'я, поставивши в основу своєї програми задоволення малоземельного і безземельного селянства і тим самим зайняла провідну роллю в Ц[ентральній] Раді, підтримуючи більше рішучий курс її» [121, с. 231]. Схожим чином М. Грушевський охарактеризував есерівську партію і у відозві «До українців в Америці», датованій 27 вересня 1919 р. [121, с. 239].

Слід коротко згадати і брошуру «За Галичину! Відозва до світової демократії. Відозва делегації Української партії соціалістів-революціонерів до всіх соціалістичних партій», авторство якої належало М. Грушевському. Вона була опублікована у Парижі в 1920 р. французькою та англійською мовами [121,

с. 466]. Крім цього відозву ще 31 грудня 1919 р. надіслали секретарю Інтернаціоналу. Цей документ був своєрідним протестом проти того, що держави Антанти на Паризькій мирній конференції надали Польщі 25-річний мандат на управління автономною Східною Галичиною [121, с. 466]. Характерним є підпис брошури: «Від імені делегації Української партії соціалістів-революціонерів М. Грушевський, голова. Д. Ісаєвич, секретар.» [121, с. 251]. Підкреслюємо, що у той час М. Грушевський не був офіційним членом УПСР, хоча, як бачимо, це не створювало додаткових проблем ні для нього особисто, ні для інших членів партії.

Для політичного світогляду голови ЗД УПСР було характерне категоричне несприйняття державницької діяльності С. Петлюри. Так, українсько-польське зближення, ініційоване головою Директорії у 1920 р., М. Грушевським було піддане нищівній критиці. Про це свідчить, зокрема, і його стаття «Україна, Польща й Росія», надрукована в 1920 р. у 139 числі чеського видання «Pravo Lidu» [121, с. 273-276; 89, арк. 1-4]. Звертаємо увагу, що в редакційній примітці віденського часопису «Нова доба», який передрукував цю статтю М. Грушевського згадано, що «Автор є приклонником центральної течії укр[аїнських] с[оціалістів-]р[еволюціонерів]» [121, с. 273, 486]. У самій статті М. Грушевський наголошував, що «Конференція партії українських соц[іалістів]-революціонерів (центру), найбільшої з українських партій (боронячи інтересів бідного українського селянства), вже у вересні 1919 р., коли стали поширюватися лише неясні чутки про якісь декларації на користь польських зазіхань, зроблені представниками Петлюри, з усією рішучістю висловилися проти правомочності таких актів і нап'ятнувала їх як зраду українського народу» [121, с. 273]. Напевно, слід згадати й те, що загальною метою УПСР М. Грушевський у цій статті назвав «здійснення єдиної радянської (совітської) республіки на цілій етнографічній території України» [121, с. 273]. Варто уточнити, що це зовсім не означало перехід на позиції російських комуністів. Автор також вказав, що «засаду рад», тобто, передачу влади трудовим радам робітників і селян, есери центральної течії прийняли ще у часи Трудового конгресу, у січні 1919 р. [121, с. 274].

Особливою частиною публіцистичного спадку М. Грушевського були його відкриті листи. Вони стосувалися різноманітних питань, зокрема, і його політичної діяльності в УПСР. Наприклад, 15 листопада 1919 р. в американських газетах «Народна воля» та «Ілюстрований тижневик» був уміщений лист історика до М. Січинського, написаний ще 23 серпня того ж року [121, с. 450]. З нього дізнаємось про те, чому він став емігрантом. М. Грушевський стверджував, що виїхав за кордон «щоб попрацювати на поправу нашого міжнародного становища, підірваного вигадками поляків і росіян та прогрішеннями нашої власної дипломатії» [121, с. 236]. З цією метою він працював у Празі, Парижі, брав участь у конференції в Люцерні і планував розширення своєї міжнародної діяльності [121, с. 236, 237]. Стосовно своєї співпраці з УПСР на початку революції політик писав: «Стоячи завжди на ґрунті селянських інтересів і їх представництва, і я через те йшов разом з соціалістами-революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позістався формально безпартійним» [121, с. 237]. Цікавою є його думка про те, що слід утворити єдину соціалістичну українську партію [121, с. 237]. У ній мали б об'єднатися есери та соціал-демократи.

Про свою активну міжнародну діяльність М. Грушевський згадував і в листі від 2 вересня 1919 р., який став відповіддю на його запитання до США. Згодом його було опубліковано в американських виданнях «Америка» та «Свобода» [121, с. 453]. Автор відзначав, що «великі світові правительства...просто засудили нас на політичну смерть, на розділ між Росією і Польщею...А на сей засуд, виголошений правительствами, мусимо ми апелювати до їх народів» [121, с. 238]. Також, колишній голова УЦР описує етапи своєї політичної діяльності в еміграції та, відповідно, еволюцію своїх поглядів: спочатку намагання отримати підтримку визвольним прагненням України від держав Антанти, а коли стало зрозуміло, що вони їх проігнорували, виникла ідея поставити українське питання перед міжнародним соціалістичним рухом. Це й намагався робити М. Грушевський, беручи участь у соціалістичних конференціях. При цьому він зазначав, що «взяв мандат до Інтернаціоналу від нашої мужицької партії, з котрою працював від часів революції – українських соціалістів-революціонерів» [121, с. 238].

20 листопада 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа «Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці». Він був опублікований в американських газетах «Народна воля» у 1921 р. та «Америка» у 1922 р. [121, с. 504]. У листі автор просив в американських українців фінансової допомоги для продовження діяльності Українського соціологічного інституту, видання журналу «Борітеся-Поборете!» і для політичної роботи [121, с. 307]. Поряд з цим, М. Грушевський коротко описав свою партійну діяльність та політичні погляди на майбутнє України, пояснив, чому вів переговори з більшовиками та планував повернення на Батьківщину [121, с. 303-306]. Вся згадана ним інформація ще раз переконує у тому, що голова ЗД УПСР був раціональним політиком і переконаним соціалістом, реально оцінював внутрішнє та міжнародне становище УСРР, не йшов на поступки більшовикам та відстоював побудову дійсно самостійної радянської соціалістичної української держави.

У 191 випуску львівської газети «Діло» за 2 грудня 1923 р. було уміщено лист М. Грушевського до її редакції. У ньому історик спростовував інформацію статті «Національне питання в комуністів», яка була надрукована 24 листопада у 188 числі тієї ж газети. Її автор написав, що «В засіданні Харківського міського совіта 7 листопада ц. р. відомий Фрунзе поділився з товаришами приємною – як він казав – новиною: «Відомий професор Грушевський звернувся до совітської влади з проханням дозволити йому повернутися на Україну для культурної праці», відтак зробив висновок, що М. Грушевський неодноразово «просився на Вел. Україну» [234]. Натомість, колишній голова УЦР переконував, що до 23 листопада 1923 р., коли «вніс заяву про своє бажання повернутися на Вел. Україну та одержати потрібні для того документи», він «не робив ніяких заходів до повороту», а причиною такого свого рішення називав «запитання історично-філологічного відділу Української Академії Наук, чи зможуся я, щоб сей Відділ поставив мою кандидатуру на катедру української історії, і чи приїхав би я по виборі до Києва» [235]. Що характерно, під цим листом розташовувалась замітка від редакції газети, де підтверджувались слова М. Грушевського про неможливість його «прохань» про повернення. Її автор стверджував, що

«Теперішня поїздка п. Проф. Грушевського лежить в загальному національному інтересі і відповідає пекучим вимогам української культури» [235]. Про своє повернення М. Грушевський 17 лютого 1924 р. написав відкритого листа-подяку під назвою «До земляків в Америці» [121, с. 344-345]. У яких виданнях він був надрукований невідомо. Текст листа було виявлено лише в передруках: Записки Наукового товариства імені Шевченка, Т. СХСVII за 1978 р. та «Народна воля» від 14 серпня 1986 р. [121, с. 533].

Розглянувши публіцистику М. Грушевського, можемо зробити такі висновки. По-перше, більшість публіцистичних праць, які були написані істориком в еміграції, так чи інакше пов'язані з його партійною діяльністю в УПСР. Саме у ідеології цієї партії він вбачав майбутнє української державності. По-друге, варто відзначити і автобіографічний характер публіцистики М. Грушевського, з якої дізнаємось чисельні факти з його еміграційного життя. Крім того, за ними можна відстежити і еволюцію політичних поглядів голови ЗД УПСР. Особливо цінними при цьому є його статті у есерівському журналі «Борітеся-Поборете!». Разом з тим, слід сказати, що історик адресував свої праці не тільки українцям в еміграції, в Україні чи в США. Він намагався через свою публіцистику інформувати європейські уряди та партії про українські проблеми та те, як самі українці бачили їх вирішення. По-третє, звертаємо увагу на те, що ці праці були надзвичайно актуальними. М. Грушевський дуже швидко реагував на виклики часу, серйозно аналізував внутрішньополітичне та міжнародне становище України та відповідним чином змінював тактику та стратегію політичної боротьби. По-четверте, вважаємо, що складне питання повернення М. Грушевського на Батьківщину ніяким чином не можна відокремлювати від його політичної діяльності в есерівській партії. З проаналізованих статей політика добре видно, що він пов'язував своє повернення з можливістю легалізації УПСР в Радянській Україні, із зміною більшовиками свого ставлення до української радянської соціалістичної державності. Тобто, публіцистика писалася і для більшовиків, які з неї мали скласти вірне, на думку М. Грушевського, уявлення про політичну мету

УПСР та дозволити її діяльність в УСРР, що, як вважав історик, було в інтересах і України і комуністів.

4.2. Автобіографії, щоденники, спогади

До наративних джерел, які містять чисельні згадки про партійну діяльність М. Грушевського в УПСР належать і щоденники та спогади, як самого історика, так і його сучасників. Варто відмітити, що такий вид джерел є досить таки своєрідним і до нього потрібно ставитися з певною долею скепсису, враховувати у яких умовах і хто створював ці праці, адже щоденники та спогади завжди характеризуються суб'єктивністю, яка зумовлена «світоглядними позиціями авторів, їхніми ідеологічними переконаннями, політичними уподобаннями..., що суттєво впливає, як на сприйняття оточуючого світу, соціуму, його окремих постатей, так і на відображення відчуттів у текстах» [279, с. 338]. Об'єктивність такого типу джерел залежить від багатьох факторів: час написання праці, особа автора, його партійність, політичні погляди, які звісно могли змінюватись з часом, рівень обізнаності з описуваними подіями тощо. Безсумнівно, слід зважати й на особисте ставлення авторів до М. Грушевського та його державницької діяльності. Беручи до уваги ці чинники вважаємо за потрібне певним чином класифікувати досліджувані его-документи.

4.2.1. Автобіографічні праці М. Грушевського

До першої групи відносимо автобіографічні праці самого М. Грушевського. Так, у квітні 1920 р. в тижневику «Український голос», який видавався у Вінніпегу в Канаді було надруковано автобіографічний лист під назвою «З життя проф. М. Грушевського». Згодом, у травні 1920 р. його передрукувала газета «Народна воля» зі Скрантону (Канада), а у вересні цього ж року лист з'явився у часописі «Америка» з Філадельфії (США) [121, с. 475]. У 1966 р. стараннями Л. Винара цей автобіографічний лист було надруковано в журналі «Український історик». Тут він отримав назву «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914 – 1919» [107, с. 98-101]. Зрозуміло, що з відновленням української державності різко зріс інтерес до спадщини М. Грушевського, відтак, у 1992 р. у книзі

«Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського» з'явилась ще одна публікація згаданої автобіографії [109, с. 214-219]. Зрештою, напевно останній на сьогодні передрук цього автобіографічного листа під назвою «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни» знаходимо у 4 томі 50-томного зібрання творів М. Грушевського [121, с. 269-273].

Відзначаємо, що у цій автобіографії М. Грушевський характеризує свою політичну діяльність в 1917 – 1919 рр. Описуючи добу УЦР, історик зовсім не згадував, що мав якесь відношення до УПСР. Інформація про співпрацю з партією есерів стосується лише 1919 р. Розповідаючи про обставини свого повернення до активної політики після приходу до влади Директорії М. Грушевський чітко називав свою першочергову політичну мету – відновлення діяльності УЦР. Згадуючи про діяльність Трудового конгресу, історик не зазначав, що мав у цей час зв'язки з УПСР. З великою часткою вірогідності можемо здогадуватись, що під словами «мої товариші», які були вжиті М. Грушевським у тексті автобіографії, потрібно розуміти саме есерів. Що стосується подій лютого-березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, то політик докладно описує свою участь у них, але знімає підозри у тому, що хотів здійснити державний переворот та нібито проголошував радянську владу. Важливо, що у цьому випадку він прямо вказував на свою співпрацю з есерами. Зрештою, М. Грушевський вирішив «перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правління оперте на дійснім представництві трудового народу» [107, с. 101]. І саме тут історик пише, що «звернувся з сим пляном до нашої селянської партії соц. революціонерів, в контакті з котрою та Селянською Спілкою працював увесь час [Виділення наше. – В. Х.] і вона справді допомгла мені здійснити плян своєю матеріальною помочію» [107, с. 101]. Отже, колишній голова УЦР визнає, що співпрацював з есерами протягом достатньо тривалого часу. А порівнюючи це повідомлення з інформацією з інших джерел, можна впевнено припустити, що почалось це співробітництво з того моменту, коли М. Грушевський приїхав до Києва у березні 1917 р. та розібрався у тій політичній ситуації, яка склалася у революційному Києві. Крім того, історик розкриває зміст своєї політичної діяльності за кордоном,

яка полягала в організації «зв'язків з соціалістичними партіями та інформацією їх і взагалі світового громадянства про українські домагання, їх історію і завдання» [107, с. 101]. При цьому він не згадував, що очолював у цей час ЗД УПСР.

1926 р. М. Грушевським була написана нова, більш повна, «Автобіографія» [125]. Вона вийшла друком з нагоди ювілейного відзначення 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової діяльності видатного ученого [111, с. 5]. У 1979 та 1980 рр. з ініціативи Л. Винара текст автобіографії було надруковано у часописі «Український історик» [115, с. 79-87; 116, с. 71-88]. А в 1981 р. у серії «Грушевськіяна» з'явилося окреме видання «Автобіографії Михайла Грушевського з 1926 року» за редакцією все того ж Л. Винара [111]. У 1992 р. автобіографія була передрукована у виданні «Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського» [109, с. 220-240]. Авторизований машинопис тексту автобіографії зберігається у Ф. 122 Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [99, арк. 1-22].

Варто зазначити, що М. Грушевський, описуючи часи УЦР, повідомляв, що займався «перед усім політичною роботою» [125, с. 29; 111, с. 28], але інформація про УПСР відсутня. Характеризуючи свою діяльність у часи Директорії політик писав, що «З упадком гетьманщини...був вибраний...членом Трудового конгресу. З початком лютого 1919 виїхав до Камінця, де редагував якийсь час газету «Голос Поділля» і займався роботою над українськими підручниками» [125, с. 30; 111, с. 29], тобто у цій частині біографії вчений знову не згадує про своє співробітництво з УПСР. Далі він зазначав, що «З кінцем березня [1919] через Галичину виїхав за кордон в делегації від партії укр. соц. революц. На конференцію II Інтернаціоналу...В 1921 виступив з делегацією с-рів з II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегатський мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі...» [125, с. 30; 111, с. 29-30]. Тобто, історик подає надзвичайно скупі свідчення про свої зв'язки з УПСР, починаючи їх моментом виїзду в еміграцію в 1919 р., а завершуючи складенням делегатського мандату в 1922 р.

Щодо питання повернення М. Грушевського на Батьківщину спостерігаємо теж досить незначні відомості. Історик записав у автобіографії таке: «Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Київа, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної праці в сих умовах» [125, с. 31; 111, с. 30]. Скупість повідомлення можна, поперше, пояснити самим жанром автобіографії, а, по-друге, за два роки в УСРР історик міг вже добре зрозуміти сутність політичного режиму країни в якій він жив і тому не намагався детально описати роки еміграційного життя. Отже, автор вказує, що метою повернення була наукова робота на благо вже соціалістичної України. Але виникає логічне запитання, наскільки щирим був М. Грушевський, коли писав, що основною мотивацією для рееміграції була можливість займатись наукою? Чи були якісь інші причини такого його кроку? На нашу думку були і їх можна виокремити, аналізуючи спогади сучасників історика [456], які досить часто підкріплювали свої власні думки цитуванням слів М. Грушевського доби еміграції. А це є важливим фактом, адже в еміграції політик міг набагато вільніше висловлювати свою політичну та ідеологічну позицію з різноманітних питань, бути щирішим у своїх судженнях, ніж після повернення до СРСР.

В українських архівах збереглися ще декілька автобіографій М. Грушевського, які теж варто побіжно згадати. Загальною їх особливістю є майже повна відсутність інформації про політичну діяльність історика в 1917 – 1924 рр. Так, бачимо таку коротку автобіографію у справі 44 особового фонду М. Грушевського 1235. Все, що тут історик писав про свою діяльність періоду еміграції зводиться до наступного: «В рр. 1918 – 1924 організував Український соціологічний інститут; 1924 р. став на працю в Українській академії наук» [77, арк. 1]. Схожі за текстом автобіографії зберігаються у справі 1900 Ф. 166 ЦДАВО України [3, арк. 8зв, 14]. У справі 45062 Ф. I IP НБУВ є ще одна подібна автобіографія, але написана російською мовою [100, арк. 1-1зв]. Інформативність

її дещо більша, але, знову ж таки, про свою партійну діяльність історик нічого не згадав. Ідентична автобіографія зберігається також у вже згаданій справі 1900 Ф. 166 ЦДАВО України [3, арк. 15-15зв].

Український історик С. Білокінь у 1989 р. в журналі «Київ» видав друком «Спомини» М. Грушевського. Подробиці виявлення мемуарів вченого та обставини, які супроводжували їх друк, С. Білокінь докладно описав у своїй статті «Видання «Споминів» М. Грушевського: історія рукопису та видання» [272]. Значна частина спогадів у вигляді машинописного тексту зберігається у Ф. 122 Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [98, арк. 1-139]. У «Споминах» М. Грушевський дуже докладно характеризує події 1917 р. в Києві і, крім того, пише і про свої стосунки з есерами. Хоча слід наголосити, що інформації, яка б стосувалася відносин історика та УПСР, не так вже і багато, в основному він описує обставини початку співпраці з партією. М. Грушевський виділяв лівих есерів і тих, що «працювали в «Селянській спілці», лідерами якої були М. Ковалевський, Микола Стасюк і Аркадій Степаненко. Вчений повідомляв, що цікавився есерами лише «як руховою силою селянства» і тому більше зійшовся саме з «Селянською спілкою». М. Грушевський фактично подає форми своєї співпраці з УПСР: друк своїх статей в есерівській газеті «Народна воля», спілкування з їх лідерами, наприклад, М. Ковалевським та М. Чечелем, присутність на нарадах есерівської фракції в УЦР. Історик, здається, спеціально уточнював, що ніколи не був на засіданнях ЦК УПСР, «коли він нараджувався окремо від фракції». Але, зрештою, «зізнається», що «...я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту...Але формально вступати до партії я не хотів». Також політик згадував, що есери, зокрема, А. Степаненко і М. Стасюк ставили перед ним питання вступу до партії у вересні 1917 р., на що він відповів так: «Я сказав, що хоч я в багатьох [питаннях] почуваю свою суголосність з партією, але поки я стою на чолі Ц[ентральної] ради, вважаю за корисніше для справи зіставатись безпартійним...» [158, с. 152]. Тобто, сам

М. Грушевський не приховував свого позитивного ставлення до УПСР, чітко вказував на важливість саме для нього і, на його думку, для майбутнього революції селянської ідеології цієї партії, але водночас зауважував, що не хотів вступати офіційно до її складу поки був головою УЦР [455].

Отже, М. Грушевський у своїх автобіографічних працях не надто докладно, а радше фрагментарно згадує своє співробітництво з УПСР. Винятком можна вважати лише повідомлення «Споминів», які беззаперечно доводять той факт, що історик почав тісну співпрацю з есерівською партією ще на зорі української революції.

4.2.2. Щоденники

До другої групи его-документів належать щоденники відомих діячів української революції. У них теж можемо знайти інформацію, яка суттєво доповнює вищезгадані повідомлення М. Грушевського. Наприклад, активно вів щоденникові записи член, як УЦР, так і Директорії, один з лідерів УСДРП В. Винниченко. У 1958 р. його особистий архів, частиною якого був і щоденник, дружина письменника передала до Архіву східноєвропейської історії та культури Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) [152, с. 7]. На сьогоднішній день щоденник видано лише частково. Перший том був опублікований ще у 1980 р. і містив записи за 1911-1920 рр. [152], другий – в 1983 р. і стосувався він 1921 – 1925 рр. [153]. Вони вийшли друком в Едмонтоні – Нью-Йорку завдяки старанням української діаспори. Третій [154] та четвертий [155] томи побачили світ вже у незалежній Україні в 2010 та 2012 роках. Вони були видані видавництвом «Смолоскип» і були присвячені 1926 – 1928 та 1929 – 1931 рокам відповідно.

У першому томі свого «Щоденника» під 28 січня 1919 р. В. Винниченко залишив коротку згадку про роботу Трудового конгресу Директорії та дав свою оцінку участі у ньому М. Грушевського: «Трудовий конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розмежувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому Конгресові. Особливо на останньому настоює «Чорномор», як називають в кулуарах М. С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конгресу і вернути

незабутні часи малої Ради. Цей заздрісний, нечесний дідок грає свою гру» [152, с. 316]. Таким чином, В. Винниченко зовсім інакше пояснює прагнення М. Грушевського повернути часи УЦР: істориком рухає лише його честолюбство. Відтак, у наведеній цитаті яскраво проявляється одна з найголовніших рис жанру его-документів. Маємо на увазі суб'єктивність в оцінці людей, фактів та подій, адже В. Винниченко, критикуючи історика, наводить образливі характеристики, які зовсім не стосуються різниці у їх політичних переконаннях, а демонструють лише особисте несприйняття. Отже, на нашу думку, цілком логічна вимога М. Грушевського про відновлення УНР, якою вона була до гетьманського перевороту, у В. Винниченка перетворюється на банальне бажання влади.

У другому томі «Щоденника» знаходимо інформацію про діяльність М. Грушевського в еміграції. Так, 7 серпня 1921 р. автор вперше згадує, що отримав чутки про виїзд М. Грушевського та його однодумців до України [153, с. 46]. Слід наголосити, що ці чутки були небезпідставні, адже ЗД УПСР вже тоді вела переговори з більшовиками про умови свого повернення на Батьківщину. 17 вересня В. Винниченко зробив допис про свій лист до М. Грушевського «...з пропозицією звернення до Москви про комуністично-соціалістичну коаліцію на Україні» [153, с. 50]. А 3 жовтня він занотував, що отримав відповідь на цей лист [153, с. 52], хоча і не вказав, що саме йому написав голова ЗД УПСР. Але якою могла бути ця відповідь можемо уявити із запису від 13 березня 1922 р. з якого стає зрозуміло, що В. Винниченко отримав лист від групи Грушевського за яким «нема ґрунту для переговорів з урядом Раковського і вступу Грушевського в уряд» [153, с. 114]. Цікаво також відмітити, що автор нерідко вживає щодо ЗД УПСР слово «грушенята» [153, с. 51, 114], що хоч і в дещо образливій формі, але ще раз свідчить про лідерське становище М. Грушевського у цій групі есерів.

20 червня 1923 р. датоване «Писання до Грушевського листа в справі Єдиного революційно-демократичного національного фронту. Заклик до вступу в єдиний фронт» [153, с. 218]. 24 липня 1923 р.: «Лист до Грушевського. Настійне домагання точної відповіді відносно запропонованої участі в Єдиному революційно-демократичному національному фронті» [153, с. 225]. Слід

наголосити, що на той час М. Грушевський вже майже не цікавився політичними проектами української еміграції. Він серйозно розглядав питання виїзду до України. Про це теж є інформація в «Щоденнику». Зокрема, під 19 вересня 1923 р. бачимо згадку про можливість рееміграції М. Грушевського [153, с. 233]. Від 12 листопада 1923 р. знаходимо такий допис: «Здається, М. Грушевський їде на Україну. Спочатку торгувався за гроші, - скільки дадуть йому в Празі /3250 чеських корон/. Очевидно, непочекісти дали більше. Гидко. Огидний старий інтриган!» [153, с. 250]. Тобто, спостерігаємо негативну оцінку такого кроку історика, причому акцент робиться на чинниках матеріального характеру.

14 січня 1924 р. датується згадка про лист від Шаповала в якому повідомляється, що есери на Україні нібито протестують проти повернення М. Грушевського на Україну [153, с. 279]. У записі від 19 серпня 1924 р. В. Винниченко знову згадав про лист від М. Шаповала з Праги, який пише, що отримав звістку від історика з України. Колишній голова УЦР нібито жалкує про повернення, «хотів би вернутись за кордон, так [не] певен, що пустять виїхати». Винниченко підсумовує: «Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого» [153, с. 395]. Цього разу в оцінках автора переважає співчуття. У цьому контексті варто відзначити, що у «Заповіті борцям за визволення», написаному значно пізніше, В. Винниченко зовсім інакше характеризує момент рееміграції відомого історика: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції» [206, с. 49]. Отже, через певний час В. Винниченко вже переосмислив і по-іншому оцінив повернення М. Грушевського та його однодумців, напевно краще зрозумівши мотивацію та мету такого їх вчинку.

Відомим громадським діячем кінця XIX – початку XX ст. був Є. Чикаленко. Його спогади та щоденникові нотатки теж є цінним джерелом інформації про події української історії. Більша частина рукописного оригіналу щоденника зберігається в Музеї-Архіві Української Вільної Академії Наук ім. Дмитра Антоновича в Нью-Йорку (США) [195, с. 11]. Щоденник Є. Чикаленко вів,

починаючи з 1907 р. і до своєї смерті у 1929 р. На сьогодні він вже повністю опублікований. У ньому знаходимо відомості і про партійну діяльність М. Грушевського. Наприклад, описуючи часи УЦР, Є. Чикаленко відзначав прихильність М. Грушевського до есерівської партії і критикував його за це [196, с. 33, 35]. Також можна помітити, що автор і не намагався приховати свого неприхильного ставлення до партійної діяльності М. Грушевського.

Згадуючи добу Директорії, Є. Чикаленко записав 9 лютого 1919 р. про ситуацію із скликанням Трудового конгресу. Він відмітив лідерство М. Грушевського в есерівській партії та описав політичну мету історика: «Селянська спілка, якою керували есери, на чолі з Грушевським, напосідались на тому, щоб Директорія склала владу Конгресові, і він, як торік Ц[ентральна] Рада, організував би міністерство» [195, с. 34]. Важливо, що автор прямо називав вченого лідером УПСР. 22 квітня 1919 р. Є. Чикаленко залишив допис «...про організацію нового уряду в Кам'янці на чолі з М. Грушевським» [195, с. 56]. Він також намагався пояснити такі дії колишнього голови УЦР: «Старий, очевидно, не міг помириться з тим, що його відтерто від влади і задумав організувати поряд з Директорією своє правительство, не стаючи офіційно на його чолі, але Директорія вирвала у нього з рук матеріал, з якого могло скластись нове правительство, перевівши всі міністерства з Кам'янця до Рівного, тоді Грушевському нічого не лишалось, як виїхати з Кам'янця до Станіслава, а потім – і в Західну Європу» [195, с. 56]. Відмічаємо, що висновки Є. Чикаленка схожі на вищенаведені думки В. Винниченка про прагнення істориком влади. Слід додати, що станом на 1919 р. між ними та М. Грушевським склались напружені особисті стосунки, відтак такі оцінки політичної діяльності історика можуть бути пов'язані саме з цим. Це зовсім не означає, що той не міг мати якихось владних амбіцій, але особиста неприязнь цілком могла впливати на те, як В. Винниченко та Є. Чикаленко оцінювали політичні вчинки М. Грушевського.

Особливо численними були згадки про політичну партійну діяльність колишнього голови УЦР у часи еміграції. 26 травня 1920 р. бачимо запис у «Щоденнику» про есерівську конференцію у Празі на якій «був і М. Сергійович

[Грушевський], який проживає коло Праги на дачі» [195, с. 307-308]. Тут же Є. Чикаленко дає характеристику і політичній програмі УПСР. Під 10 липня 1920 р. автор наводить текст листа до нього від Павла Чижевського в якому той з певною ноткою іронії розмірковує про політичні плани колишнього голови УЦР в еміграції: «Наш молодий есер і комуніст М. С. Грушевський поставив карту на більшовиків. Але ...у карти М. С. не багато шансів. Усі успіхи більшовиків ґрунтуються на армії...» [195, с. 386]. З цього уривку можемо зрозуміти, як частина української політичної еміграції ставилась до спроб М. Грушевського на рівних вести переговори з комуністами.

Загалом, більшість записів Є. Чикаленка про М. Грушевського стосувалися питання його співпраці з більшовиками та поверненню разом з іншими членами ЗД УПСР до України. Зокрема, 15 та 17 лютого 1921 р. Є. Чикаленко залишив критичні дописи про статтю історика «На село», надруковану у четвертому випуску «Борітеся-Поборете!». На його думку, надії лідера ЗД на можливість праці на селі та українізацію Радянської України були марними [197, с. 65]. 26 лютого 1921 р. автор занотував, що «Грушевський кличе всіх їхати будувати Радянську ес-ерівську Україну, але це безнадійно, бо чутки з України доходять такі, що селяне готові повбивати всіх соціалізаторів; при таких умовинах можна бути певним, що політична кар'єра Грушевського скінчена, а ім'я його реабілітується хіба вже після його смерти, тепер же крім ес-ерів, всі його ненавидять, називаючи «чорномором», «разотлителем младенцев» [Під «младенцями» маються на увазі есери. – В. Х.]» [197, с. 77]. У листі від 4 березня 1921 р., який Є. Чикаленко вмістив у щоденник, він знову відзначав, що М. Грушевський «в «Борітеся-Поборете» кличе всіх їхати на Україну і працювати разом з московськими більшовиками...але, якби поїхав, то морально впав би ще нижче, як тепер, бо всіх, хто працює і буде працювати з москалями, народ вважає за свого ворога» [197, с. 81]. Подібні думки автор висловлював і у своєму записі від 16 березня, де, крім того, таким чином оцінював орієнтацію голови ЗД УПСР на більшовиків: «Сів старий в кальошу, та ще й глибоко, і втерав всю свою колишню славу та авторитет і служить метою для всяких насмішок, кпин...і по

заслузі старому катюзі! Все хотів бути на чолі революційного народу, та не вгадав...» [197, с. 92]. Звісно, що сам жанр щоденника дозволяє такі висловлювання, але конструктивною критикою їх назвати дуже важко, відтак, сумніви у тому, що Є. Чикаленко вірно сприймав політичну діяльність колишнього голови УЦР будуть доречними. Це можна побачити і в наступних дописах автора щоденника.

У своїй публіцистичній статті «Де вихід?», яка теж була уміщена в щоденник 12 квітня 1921 р., Є. Чикаленко, характеризуючи стан справ у середовищі українських політиків-емігрантів, відзначав, що вони поділилися на гуртки та групи. Так, «Один гурток в своїм органі виступає проти боротьби з московською комуністичною владою і закликає до кооперації з нею» [197, с. 117]. Очолював його саме М. Грушевський, який «не зрозумів нашого історичного моменту і перемудрував, переполітикував, ставши на чолі по суті великоруської ес-ерівської партії, і мусів вийти в тираж ще разом з ес-ерівською Центральною Радою...» [197, с. 118]. Разом з тим, Є. Чикаленко наголошував, що плани М. Грушевського, спрямовані на порозуміння з радянською владою, викликали загальне несприйняття [197, с. 180]. Справді, лідер ЗД УПСР не знайшов підтримки своїм ідеям в еміграції адже для більшості українських політиків-емігрантів більшовики були ворогом, логіки вчинків історика вони не розуміли.

Знову ж таки, пишучи 26 листопада 1921 р. про поразку антибільшовицького повстання в Україні, автор щоденника відзначив, що цьому факту «Грушевський з грушенятами радіють, бо вони все були проти боротьби з більшовиками і, стоячи на радянській програмі, все радили кооперацію з московськими комуністами» [197, с. 288]. Слід відзначити, що «радянська програма» М. Грушевського кардинальним чином відрізнялася від того, що намагалися втілити в життя російські комуністи.

14 квітня 1922 р. Є. Чикаленко залишив допис, що М. Грушевський «на відчиті у віденській «Січі»...перестерігав молодь від «націоналізму» і закликав до 3го Інтернаціоналу (Московського). Лаври Раковського не дають спать Грушевському!» [198, с. 101]. Подібні заклики з боку М. Грушевського вважаємо

вимушеним кроком, таким чином, він намагався схилити більшовиків до співпраці з його політичною силою, якою була ЗД УПСР.

20 травня 1922 р. Є. Чикаленко записав: «У Відні розказують, наприклад, що...Шраг, Чечель, Жуківський, Стефан, тобто вся компанія Грушевського, ліві ес-ери, вже й виїхали» [198, с. 132] до України. Розмірковуючи над цими чутками, автор приходив до висновку, що «Ес-ери ж, чи Грушенята, напевне, виїхали, бо Грушевський давно проповідує співробітництво з більшовиками і закликає їхати на Україну, тим більше, що він мусить матеріально підтримувати своїх Грушенят, а йому видавати якусь копійку тяжче, як одривати шматок тіла свого, хоч грошей у нього, кажуть, маса...Сам він, натурально, не збирається їхати, бо занадто обережний» [198, с. 132]. Такі висновки автора ґрунтувалися більше не на політичній лозіці, а на чутках та особистому несприйняттю певних рис характеру та, загалом, персони М. Грушевського.

6 березня 1923 р. Є. Чикаленко занотував, що отримав листа від історика з пропозицією фінансової допомоги від якої відмовився. При цьому, він знову ж таки згадав його спроби порозумітися з комуністичною владою: «Не везе старому – писав він до Х. Раковського, пропонуючи своє співробітництво в Радянській Україні, і той не схотів з ним діла мати» [199, с. 60].

4 грудня 1923 р. Є. Чикаленко згадав про свою зустріч з Андрієм Жуком, який сказав, що М. Грушевський вже їде до Києва, причому автор щоденника поставився до такого кроку історика з неприхованим незадоволенням, вважаючи «що він внесе там розбрат в Академії і взагалі між нашими людьми» [199, с. 162]. Остання згадка у щоденнику про зв'язок М. Грушевського з УПСР датована 11 листопада 1924 р. Є. Чикаленко, пишучи про М. Шаповала, відзначав, що той «в ес-ерівському ученню був батьком М. Грушевського і він же, як Тарас Бульба свого сина Андрія, убив його – правда, духовно, коли той зрадив ес-ерівству і став комуністом» [199, с. 325]. Таким чином, Є. Чикаленко залишив чисельні записи про співпрацю М. Грушевського з УПСР. Важливо те, що перші з них датуються ще 1917 р. Відзначаємо, що він категорично не сприймав партійної ідеології та стратегії революційної боротьби, яких дотримувався М. Грушевський. Особливо

критичним було його ставлення до намагань лідера ЗД УПСР домовитися з більшовиками.

Надзвичайно багато цінної інформації про зв'язки М. Грушевського та УПСР знаходимо у щоденникових записах одного з лідерів есерів М. Шаповала [452]. Наприклад, у конспекті споминів «Мій шлях» автор описував події січня 1919 р., які вкотре були пов'язані з черговим есерівським внутрішньопартійним конфліктом. Він згадував, що «В кінці січня в Києві /перед евакуацією/» відбулась «фіктивна конференція УПСР – Грушевський, Голубович і К^о забирають провід «партії» в свої руки і одтирають мене й Григорієва» [20, арк. 133; 200, с. 34]. Чому ця конференція була фіктивною так і не було пояснено. Крім того не зовсім зрозуміло чому М. Шаповал та Н. Григорієв мали більше права на владу в партії ніж згадані М. Грушевський та В. Голубович. Але важливість цього уривку ще й в тому, що він вказує на значущість особи колишнього голови УЦР для есерівської партії, а разом з тим, безперечно, і його політичних ідей для її партійної програми.

У праці «Моя хроніка», яка охоплювала події життя М. Шаповала з 1919 р. по 1929 р., автор зробив деякі записи і про співпрацю М. Грушевського з есерами. Так, навесні 1919 р. М. Шаповал перебував у західноукраїнському місті Станіслав. Згідно його запису 4 квітня туди ж прибув і М. Грушевський, який в цей час намагався виїхати за кордон, щоб потрапити на конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу, що повинен був відбутися в Амстердамі. У Станіславі історик пробув не дуже довго і вже 14 квітня поїхав далі [20, арк. 5зв]. Наступна згадка про М. Грушевського датована 7 квітня 1920 р., коли історик зі своєю родиною приїхав до Праги [20, арк. 6зв]. Варто відмітити, що перед своїм поверненням до Києва він отримував пропозиції продовження науково-викладацької діяльності за кордоном. М. Шаповал писав, що з 2 по 8 вересня «справа Грушевського» перебувала в Педагогічному Інституті у Празі [20, арк. 12зв], але в кінцевому рахунку історик не погодився на умови пражан. Останній запис про М. Грушевського датований 5 січня 1924 р., коли «Зак. ком. прийняв остаточну редакцію листа до Грушевського» [20, арк. 13]. У цьому посланні празькі есери намагались напевно востаннє переконати його не їхати до УСРР. Крім того, під

цією датою бачимо згадку про лист від такої собі Наталки Коц.[Коцюбинської – В. Х.] з Києва, «що вони з нами і проти повороту Грушевського» [20, арк. 13].

Але найбільшу джерельну цінність у питанні взаємозв'язку М. Грушевського та УПСР мають не вищезгадані фрагментарні спогади М. Шаповала, а написаний ним «Щоденник», оригінал якого у формі рукопису зберігається в особистому фонді М. Шаповала у ЦДАВО України [21; 22]. У 1958 р. в Нью-Йорку завдяки зусиллям Сави Зеркаля вийшов друкований варіант щоденника, який охоплює період від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. [201].

Відзначаємо, що М. Шаповал досить таки скрупульозно занотовував до щоденника різні події свого життя серед яких часто трапляються згадки про співпрацю М. Грушевського з есерами. Вперше про історика у «Щоденнику» згадується з приводу подій березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, коли там було створено Комітет охорони республіки, який перебував у опозиції до Директорії [395, с. 373]. Певний зв'язок з цими подіями мав і М. Грушевський. У цей час сам М. Шаповал перебував у Станіславі і дізнався про спробу перевороту, якщо він дійсно мав місце, з чуток. Він пишав 24 березня, що «...в Кам'янці-Подільському Грушевський і Голубович оповістили владу Рад і захопили владу» [201, с. 6.], а наступного дня додає, що всіма цими подіями «керує нишком Грушевський» [21, арк. 10зв]. Таким чином уже з цих слів бачимо, що вплив відомого історика на українських есерів був надзвичайно суттєвим, якщо не сказати більше. Причому докази фактично лідерського статусу М. Грушевського в УПСР будемо зустрічати у записах М. Шаповала повсякчас.

6 квітня 1919 р. М. Шаповал залишив запис, що до Станіслава «позавчора приїхав М. Грушевський. Їде до Амстердаму на соціалістичну конференцію. Популяризуватиме українську справу за кордоном. Очевидно він більше зробить, чим усі наші місії закордонні...» [21, арк. 16зв]. Показово, що незважаючи на певну свою неприязнь до історика М. Шаповал досить високо оцінював його можливості у справі налагодження міжнародних зв'язків. 12 квітня автор повторював інформацію про виїзд М. Грушевського до Амстердаму [21, арк. 18], а 14 квітня повідомляв, що «Сьогодні Грушевський виїхав. Його проводжають

Лизанівський, Жуковський, Євшан. З ним поїхав Ревуцький» [21, арк. 21]. Після цього інформація про М. Грушевського на сторінках щоденника зникає аж до 15 липня, коли М. Шаповал записує, що «Грушевський був у Парижі і переконався, що там стан справ стоїть безнадійно. Тепер живе у Швейцарії» [21, арк. 143зв].

Потрібно підкреслити, що М. Шаповал робив численні дописи того, як представники есерівської партії, у тому числі і М. Грушевський, намагалися з'ясувати для себе, якої політичної лінії потрібно дотримуватись в умовах еміграції, якими повинні бути першочергові партійні завдання та форми діяльності. Так, 28 липня 1919 р. він писав, що «Читав листа Чечеля і Грушевського до Миколи Ілліча. Пише Чечель, що в другій половині серпня буде з'їзд українських соціалістів для вирішення важних питань...В Парижі були Грушевський та Ісаєвич, радились з Матюшенком та Дідушком і нарадились до нічого» [21, спр. 119, арк. 146зв-147], 15 січня 1920 р. зазначав: «Чечель викликав телеграмою до Праги і сам не приїхав. Жуковський пояснив, що це він з Чечелем «рішив» скликати «нараду» і мають приїхати Грушевський, Шраг, Толмачов, Чечель і я» [21, арк. 161]. 16 квітня М. Шаповал залишив запис, що 7 квітня «приїхав до Праги Грушевський з родиною» і вже наступного дня «мали спільну нараду /Володимир Кирилович, Михайло Сергійович, Жуковський і я/» [21, арк. 163]. Але рішення цих нарад та ролі в них М. Грушевського автор не подає.

Починаючи з 9 листопада 1920 р. бачимо у тексті «Щоденника» багато повідомлень про діяльність колишнього голови УЦР у ролі лідера есерівських організацій за кордоном. Наприклад, цього дня відбулись збори групи УПСР і, зі слів М. Шаповала, видно, що головував на них саме М. Грушевський [201, с. 44], хоча у розмові з М. Шаповалом 15 листопада історик підтвердив, що не є членом партії есерів [201, с. 45]. 16 листопада автор залишив запис про те, що відбулось чергове засідання УПСР, на якому Жуковський, один з найбільших прибічників професора Грушевського, розповідав «про стики і заходи різних сфер московських» [201, с. 45]. Це стало першою згадкою автора щоденника про «радянське» серед членів ЗД УПСР. М. Шаповал спершу назвав це все «дурницями», але з кожною наступною сторінкою інформації про зміну політики

групою Грушевського ставало все більше [201, с. 46, 48, 49]. Крім того, М. Шаповал чітко вказував на політичних односторонців політика у середовищі есерів-емігрантів, залишивши запис від 17 січня 1921 р. про розмову з М. Чечелем та М. Шрагом, які «стоять на стороні Грушевського і Жуковського» [201, с. 51].

Докладно М. Шаповал описував, в яких умовах проходила конференція УПСР у Празі. Почалась вона 18 січня 1921 р., причому автор відразу ж зауважував, що М. Грушевський не є членом есерівської партії, але саме його обирають головою конференції. Але 20 січня «Грушевський...заявив, що вступив у партію, зв'язав себе з її долею...» [201, с. 51] і М. Шаповал «привітав цю заяву...». Також автор «Щоденника» відмічав, що конференція проходила під контролем групи Грушевського. Було обговорено питання визнання радянського уряду Раковського, відбулись дебати стосовно економічної програми партії. Єдине, що завадило М. Грушевському завершити конференцію своєю перемогою була заява Н. Григоріїва, зроблена 21 січня, про те, що ЦК УПСР в Україні заарештований і «ЦК незадоволений політикою Закордонної Делегації». Це дуже «схвилювало Грушевського» і була зроблена перерва до ранку наступного дня. Конференція закінчилась 23 січня, а прийняті на ній резолюції носили компромісний характер [201, с. 52]. 30 січня автор записав, що «Поведення Грушевського і Ко» на конференції «ввесь час було мерзке, гидке» [201, с. 52]. Остання цитата яскраво демонструє ставлення М. Шаповала до М. Грушевського.

Поряд з цим, М. Шаповал не міг оминути і питання створення у Празі Українського громадського комітету та, як наслідок, розрив із ЗД, що мала штаб-квартиру у Відні [201, с. 59]. Головну провину за це він покладає саме на М. Грушевського, хоча, на нашу думку, його «вклад» у цей процес був набагато більшим ніж голови ЗД. У цей же час до есерів приїхав з України посланець від ЦК УПСР М. Балаш. Автор відмічав, що «йому наказано їхати попереду до Грушевського, щоб я часом не спокусив його» [201, с. 59-60]. Насправді, нічого дивного у цьому немає, адже офіційно УПСР за кордоном представляла саме ЗД і саме тому М. Балаш мусив спершу їхати до М. Грушевського, а не до М. Шаповала, який був просто лідером есерівської групи у Празі.

22 липня 1921 р. М. Шаповал вперше залишив допис про можливість М. Грушевського та його однодумців повернутись до Радянської України, причому зробив це у звичній для себе різко образливій формі: «Вчора у «Впереді» прочитав звістку, що Грушевський, Шраг, Жуківський, Штефан їдуть працювати до большевиків. Чечель і Василь Мазуренко поїхали вже. Зрадники! Сімулюють «есерівство» [201, с. 62]. Звісно, що виїзд колишнього голови УЦР завдав би серйозного політичного та психологічного удару по українських емігрантах. Відтак, вони починають робити спроби переконати М. Грушевського залишитись в еміграції. Так, 2 березня 1922 р. М. Шаповал занотував, що отримав лист від В. Винниченка у якому той написав про потребу «дбати про порозуміння з Грушевським і К-о» [201, с. 71]. 14 вересня 1923 р. М. Шаповал згадав про бесіду з О. Олесем, який «добивався, щоб Грушевського взято до Праги» [201, с. 94]. Під 2 листопада знаходимо такий допис: «Грушевський – крутій. Його вибрано до Інституту, дав згоду, прохав, щоб платили тисяч три. Призначила Селоспілка на кооперативні курси з платою 1500 (разом 3250), а він тепер пише Стахову, що одержав з України листи, кличуть туди, там «ніби добре», він розвідається і коли буде справді добре, то поїде на Україну, а ні, то до Праги. Прохає кілька місяців почекати» [22, арк. 91]. Звісно, якщо не знати справжніх намірів М. Грушевського після повернення до України, а М. Шаповал їх не знав або не розумів, то таку його поведінку можна оцінити як «крутійство». 27 грудня автор залишив наступну замітку: «8. XII. Закордонний Комітет УПСР ухвалив текст листа до Грушевського з приводу його повороту на Україну. Листа написав я» [201, с. 96]. Остаточну редакцію листа було ухвалено 5 січня 1924 р. Також «З київа одержано листа від Наталки Коцюбинської, що вони згодні з нами. Вони проти поїздки Грушевського. Лизанівський про це написав до Грушевського» [201, с. 97]. Це була напевно остання спроба праських есерів завадити від'їзду історика.

Нарешті, 9 березня 1924 р. знаходимо запис, який демонструє реакцію М. Шаповала на інформацію про те, що М. Грушевський вже поїхав до УСРР: «Кажуть, що Грушевський вже справді виїхав на Україну. Це справді зрадник. І не дарма ми йому не довіряли до кінця. Партію отруїв, деморалізацію посіяв, був

завжде егоїстом. Примирився з ворогом-окупантом, а не примирився з українськими соціалістами» [22, арк. 106]. Очевидно, що конструктивною критикою такі висновки назвати важко, бачимо лише емоції. М. Шаповал, здається, і не намагався зрозуміти, чому М. Грушевський їде на Батьківщину. Його реакція та оцінки, на нашу думку, демонструють більше особисту неприязнь до історика, а різниця у політичних поглядах відходить на другий план.

Хоча, за «Щоденником» М. Шаповала можна детально з'ясувати багато епізодів із життя М. Грушевського в еміграції, все ж таки варто зважати на те, що будь які спогади, мемуари чи щоденники є джерелами надзвичайно особливими і, як би автор не намагався об'єктивно подавати інформацію, він не застрахований від неточностей і помилок, суб'єктивних оцінок і суджень, на які безсумнівно будуть впливати його особистісні уподобання чи антипатії. Відтак, до багатьох свідчень М. Шаповала, які демонструють його особисте ставлення до партійної та політичної діяльності М. Грушевського, потрібно ставитись досить таки критично, особливо знаючи, якими непростими були стосунки між ними.

Критично ставився до партійної діяльності М. Грушевського і член УПСР, Я. Зозуля, щоденник якого зберігається у його особистому Ф. 3878 в ЦДАВО України [38; 39; 40; 41]. У щоденнику бачимо не досить багато інформації про діяльність ЗД УПСР. Критикується її політика, у тому числі «радянське фільство». Автор вважає, що саме діяльність ЗД УПСР роз'єднує есерівську партію в еміграції. М. Грушевський майже не згадується у контексті його співпраці з УПСР. Але про те, що такі зв'язки між істориком та есерами дійсно були і Я. Зозулі про них було безперечно відомо свідчить той факт, що саме М. Грушевському автор щоденника написав листа «Не руйнуйте партії».

Є згадки про партійну діяльність М. Грушевського і в щоденнику Ю. Тищенка (Сірого), знаного українського видавця. Він теж критично ставився до політичної діяльності історика в еміграції та не схвалював його нібито прорадянського курсу. Наприклад, 3 червня 1921 р. Ю. Тищенко залишив такий допис у своєму щоденнику: «Ліві есери – Грушевківці (Винниченко зве їх грушенятами) здається вже прокладають до його [М. Левицького. – В. Х.] дорогу,

щоб прийняти «великі і багаті милостини», але мені здається, що все це даремно, бо ті чутки, що надходять з України свідчать про скорий упадок там большевизму. Очевидно і Левицьким і Грушевському і грушеняттям доведеться, по всім цім, разом з московською братією пошиватись до Московщини...» [32, арк. 23зв]. А 26 листопада 1923 р. автор записав, що «Грушевський очевидно поїде на Україну. Це видно з його листа до О. [О. Олеся. – В. Х.] якого той мені прочитав» [33, арк. 32зв]. Негативні оцінки Ю. Тищенка пояснюються тим, що він належав до іншого політичного табору, адже у 1919 – 1921 рр. входив до Закордонної групи УКП, очолюваної В. Винниченком, а з 1922 р. співпрацював з журналом «Нова Україна», де головним редактором був М. Шаповал.

У 1983 та 1986 роках у часописі «Український історик» під назвою «Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року» були надруковані записи відомого діяча есерівської партії О. Жуковського, який був членом ЗД УПСР і одним з однодумців М. Грушевського [129; 130; 131]. На думку Марка Антоновича, який написав вступний коментар до цього документу, їх можна поділити на три групи: повідомлення з Парижу про хід мирних переговорів, які автор у формі двох листів вислав М. Грушевському, власне щоденник О. Жуковського та різні записи і замітки [129, с. 149]. У щоденникових дописах автора знаходимо підтвердження тому факту, що історик станом на 1919 р. здійснював активну політичну діяльність у якості лідера есерів-емігрантів, не будучи при цьому членом УПСР, адже «...М. С. [Михайло Грушевський. – В. Х.] не записаний до партії і не лічиться її офіціальним членом» [130, с. 82].

Відомий громадсько-політичний діяч, С. Єфремов, вів щоденники з 1923 по 1929 роки. Довгий час вони зберігалися в архіві Комітету державної безпеки України, а в 1990 р. були передані до Інституту архівознавства НБУВ [167, с. 31]. У 1997 р. «Щоденники» С. Єфремова були вперше видані друком [167]. У них знаходимо кілька яскравих дописів, які дають уявлення про те, як С. Єфремов ставився до повороту М. Грушевського до УСРР. Відзначаємо, що він не надто прихильно характеризував повернення М. Грушевського: «31 грудня [1923 року – В. Х.] спільне зібрання обрало на академіка – М. С. Грушевського. Перший відділ

зробив це ще восени і разом послав до Харкова клопотання про дозвіл йому вернутися. Дозвіл дано. Останніми днями совітська преса дуже багато цьому уваги приділяє, пишучи, що Грушевський прохав амністії (брехня!), та ставлючи його ім'я поряд Юрка Тютюнника, ренегата, що саме тепер друкує свої брехливі й цинічні «мемуари», писані, видко, на загад нового пана. В світських кругах дуже радіють з нового розкладу еміграції. І розклад справді, мабуть, величезний: пацюки тікають з розбитого корабля першими, а тепер вони цілими зграями кинулись...Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги?»[167, с. 46]. У записі від 5 січня 1924 р. автор згадував про вибори М. Грушевського до ВУАН, визначав історика як «доброго вченого й кепського політика» і описував ще один «вибрик Грушевського», пов'язаний з поверненням, під яким розумів його прохання, «що було б добре, коли б з Києва йому прислано було записки за підписом 3-4 громадян...особливо бажаним був би підпис С. О. Єфремова»[167, с. 51]. Під 4 березня 1924 р. знаходимо такий допис: «Кримський дістав листа од головного Зельмана[М. Грушевського. – В. Х.]. Цинічно-наївний практицизм цього листа надзвичайно характерний для М. Грушевського. Ще не виїхав, а вже домовляється, щоб йому гроші за переїзд Академія вернула – з яких коштів, йому байдуже. І так цілий лист про гроші, а тільки десь на самому кінчику притулилося – а також дякую, мовляв, і за обрання. Так це походить на його!»[167, с. 86]. І нарешті: «7 березня...приїхав М. Грушевський. Бачив його на одну хвилину в канцелярії, бо поспішав до видавництва. Поцілувалися, хоч і не дуже тісно. Не розмовляли, бо я зараз пішов»[167, с. 87]. Видно, що С. Єфремов був не радий приїзду історика. Загалом, для нього було характерне негативне ставлення, як до політичної діяльності М. Грушевського, так і його людських якостей.

Розглянувши та проаналізувавши зміст щоденників діячів революційного часу слід підкреслити їх значну інформативність щодо співпраці М. Грушевського з УПСР. Особливо це стосується періоду Директорії та еміграційної доби політичної діяльності історика. Але варто наголосити, що на відміну від описаних подій, дат, фактів співпраці М. Грушевського та УПСР, які вирізняються високим

ступенем достовірності, слід обережно ставитись до тих оціночних суджень, якими сучасники історика супроводжували свої щоденникові записи, адже більшість з них були його політичними опонентами, а також мали не надто гарні особисті стосунки з М. Грушевським.

4.2.3. Спогади

До третьої групи джерел відносимо праці мемуарного характеру. Безсумнівно, що їх слід обов'язково відрізнити від щоденників, адже вони писались пізніше згаданих у них подій. Отже, їх автори вже могли переосмислити епізоди історичного минулого, пов'язані з М. Грушевським, подивитись на них зовсім інакше та певним чином відкоригувати своє ставлення до його політичної діяльності. У кількісному співвідношенні серед інших его-документів, які ми згадуємо у цьому підрозділі, чисельність таких джерел є найбільшою. Відтак, вважаємо за потрібне проаналізувати їх, враховуючи у першу чергу політичні уподобання авторів спогадів, а в другу чергу час написання мемуарів.

Важливі свідчення про обставини співробітництва М. Грушевського з УПСР знаходимо у спогадах представників ТУПу, партійного об'єднання у складі якого М. Грушевський перебував перед тим, як вирішив приєднатись до есерів. Так, значний мемуарний спадок залишив український історик та активний діяч ТУПу, Д. Дорошенко. Перше видання його спогадів у чотирьох частинах під загальною назвою «Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1918)» здійснило львівське видавництво «Червона Калина» у 1923 – 1924 р. [161; 162; 163; 164]. У 1969 р. у Мюнхені в «Українському видавництві» вийшли друком «Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920)» [165]. Цього разу всі чотири частини було видано однією книгою. Напевно останнє видання спогадів було здійснене у вже незалежній Україні в київському видавництві «Темпора» в 2007 р. [166].

Зокрема, Д. Дорошенко писав у своїй праці «Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920)», що «прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали

помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С. ухиляючись заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок» [165, с. 87-88]. Тобто, видається, що М. Грушевський, розуміючи державницький потенціал есерів, але враховуючи їх молодість і політичну незрілість, намагався стати на чолі УПСР, щоб спрямувати її революційну енергію у конструктивне політичне русло. Зрозуміло, що Д. Дорошенко поставився до такого кроку голови УЦР не дуже добре. І згодом, вже в часи Гетьманату П. Скоропадського, автор мемуарів залишив слідуючий допис: «...жалкую, що він[М.Грушевський. – В. Х.] узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керманічами українського руху, а з молодими представниками новоз'явлених соціально-політичних течій, і що краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти понад партіями, бо він мусів би належати не якійсь одній партії, а усій нації»[165, с. 248].

Д. Дорошенко також згадував у мемуарах березневі події 1919 р. у Кам'янці-Подільському. Він писав, що до цього міста у зв'язку з військовими поразками на фронті змушений був переїхав весь уряд Директорії, а за ним «наїхали...партійні діячі й лідери, які вели перед в тодішній політиці...Приїхав і сам проф. М. Грушевський» [165, с. 430]. Автор відмічав, що місто стало важливим політичним центром і, на його думку, «центром опозиції проти тодішнього уряду» [165, с. 431]. Д. Дорошенко підкреслював, що «душею опозиції» був саме колишній голова УЦР [165, с. 431]. Він також докладно повідомляв, як М. Грушевський став на чолі редакції газети «Життя Поділля», що під його керівництвом стала «рупором» революційних подій у місті: «Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсаджені якоюсь компанією...На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський і «Життя Поділля» відразу

змінити свій напрям; появилось на першій сторінці гасло: «вся влада трудовому народові» і статті на тему про потребу порозуміння з більшовиками» [165, с. 431]. Але після невдалої спроби отримати реальну владу «Грушевський, Жуківський та інші провідники кам'янецької революції виїхали в Галичину» [165, с. 434].

Критично оцінював діяльність М. Грушевського і тупівець В. Леонтович, який у своїх спогадах «З часів 1890 – 1917 років» надрукованих у 1928 р. в тижневику «Тризуб» згадував, що на одному із засідань ТУПу М. Грушевський виступив з пропозицією «чи не користніше буде для справи, як що він на час ніби одійде од «Ту́па», та ввійде у ближчі стосунки з українськими соціалістами-революціонерами та соціал-демократами, щоб керувати їх настроями, стримувати їх в певних межах, вплинути на обрання до сойму більше статечних, досвідченіших у громадських справах та дуже відданих національним інтересам представників» [175, с. 6]. Автор спогадів вважав, що роблячи таку заяву відомий історик вже остаточно вирішив завершити свою співпрацю з ТУПом, що й показали наступні події, адже надалі М. Грушевський вже не відвідував його засідання [175, с. 7] і навіть уникав своїх колишніх соратників [175, с. 9-10]. У підсумку, «Вийшовши з Ту́пу, Грушевський умішався в гуцу ес-ерів більшість яких була дуже молоді люде, записався і сам до партії ес-ерів і в значній мірі перелічувався та втратив свою індивідуальність, так що власне скоріше можна було-б сказати, що не він веде за собою молодь, а вона попихала його та кида їм мов м'ячем. В кожному разі він схвалював їхню руйнівницьку роботу і допомагав їм своїм авторитетом, а нічим не справдив своєї обіцянки нахилити їх до обмірковности» [175, с. 8]. Крім того, В. Леонтович намагається з'ясувати, яким мотивами керувався історик, коли приєднувався до УПСР: «Приєднуючись до лівих, Грушевський сподівався певно стати на їх чолі, використувати їх, примушивши робити по його наказам, за їх поміччю повести Україну тим шляхом, яким накаже, зробитися, так мовити творцем нової України» [175, с. 8].

Один з лідерів ТУПу О. Лотоцький у третій частині мемуарів «Сторінки минулого», виданих у 1934 р. у Варшаві, так характеризував ситуацію з поверненням історика до України у березні 1917 р.: «...позиція М. С., по його

приїзді до Київа, дуже всіх здивувала...Найперше визначився він як соціаліст та с.-р.» [176, с. 353]. Намагаючись зрозуміти чому так сталося, О. Лотоцький зустрівся з істориком і той, пояснив свій вчинок таким аргументом: «прибувши до Києва та бачивши, як революційна молодь ходить самопасом, він не міг не взяти її під опіку й догляд, бо хто зна, куди вона сама зайшла» [176, с. 356].

Важливу інформацію повідомляв член ТУПу, а згодом один з лідерів українських соціалістів-федералістів, член УЦР, О. Шульгин. У статті-спогаді «Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина», що була надрукована в 1969 р. у «Збірнику на пошану Олександра Шульгина» він писав, що після розриву з тупівцями «Не відразу Грушевський приєднався до соціалістів-революціонерів. Спершу він зробив спробу організувати свою «трудова партія». До неї, крім нього самого, вписалась вся його родина, але послідовників...було обмаль. Незабаром він припинив існування цієї партії і став все більше і більше зближуватись з соціал-революціонерами, і тим самим все більше й більше відходити від своїх старих побратимів з ТУП-у, з Старої Громади, які теж почали до Грушевського ставитись холодно і навіть вороже» [204, с. 149-150]. Отже, у цьому випадку бачимо осуд позиції М. Грушевського, під якою розуміємо його підтримку радикальної діяльності есерів. До речі, джерел, які б підтверджували версію О. Шульгина про спробу історика створити свою партію, дослідниками знайдено не було. О. Шульгин намагався також пояснити, чому М. Грушевський став співпрацювати з есерами. Він вважав, що «Для Грушевського ідеологічне зближення з соціал-революціонерами було можливе. Як історик, він завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи. Але він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя – збудувати Україну» [204, с. 150].

Щодо участі М. Грушевського в політичних процесах доби Гетьманату та Директорії, то О. Шульгин писав, що «Після упадку Центральної Ради, за гетьмана, Грушевський добровільно відійшов від політичного, громадського і навіть академічного життя...Але він не зміг опанувати ситуації і в часи

Директорії, і в 1919 р. не відіграв поважної ролі» [204, с. 151]. Про еміграційний період життя історика автор свідчить, що виїхавши за кордон М. Грушевський «...мав з собою уламок колись могутньої, але скороспілої партії соціал-революціонерів, що розпалася на дрібні групи. І колишній незаперечний вождь всього народу став скромним проводирем однієї з таких груп...» [204, с. 151]. Тобто, О. Шульгин підтверджував, що М. Грушевський був лідером однієї з груп есерів-емігрантів. Як відомо, цією групою була ЗД УПСР.

Звісно, що у своїй статті-спогаді О. Шульгин не міг оминати і питання повернення М. Грушевського до України. Аналізуючи мотиви такого кроку історика, автор відзначав, що його «тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві» [204, с. 151]. Тобто О. Шульгин теж підтримував думку, що бажання наукової діяльності стало вагомою причиною повороту суспільствознавця. Але автор припускав, що могли бути і інші причини такого вчинку історика. Він згадував свою зустріч з М. Грушевським, що сталася влітку 1920 р. на чеському курорті Лазні-Седмігорки і повторює слова історика, звернені до нього. Цитата, на думку О. Шульгина, пояснює причини його повернення до України: «А не думаєте Ви, Олександр Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходить новий» [204, с. 151]. Під «новим світом» М. Грушевський розумів більшовицьку владу і О. Шульгин, дискутував з істориком, не погоджувався з таким баченням майбутнього і вважав, що «Великі люди, генії, а до них можемо зарахувати Михайла Грушевського, здібні так перейматися певними ідеями, що реальність у них затемнюється» [204, с. 151-152]. Загалом автор критично оцінював діяльність голови ЗД УПСР по підготовці повороту на Україну і заклики «іти на порозуміння з червоною Москвою» [204, с. 152]. Такі ж самі спогади та оцінки рееміграції бачимо і в іншій статті О. Шульгина під назвою «Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України», яка була надрукована у часописі «Тризуб» ще в 1934 р. [205, с. 2-5; 74, арк. 177зв-179].

Як відомо, після розриву з ТУПом, М. Грушевський почав тісне співробітництво з есерівською партією. Відтак, у спогадах відомих діячів УПСР

також знаходимо інформацію про партійну діяльність історика. У 1935 р. в часописі «Трудова Україна», що видавався у Празі, вийшла друком стаття-спогад А. Животка «Провина М. Грушевського». Автор був громадсько-просвітницьким діячем і членом УПСР. У статті він згадував і факт виїзду М. Грушевського до УСРР та подавав своє бачення причин такого його кроку: «З народом і для народу. З ним в хвилини радості й надії. З ним же в чорну годину лихоліття. Свідомий того стану, в якому опинилися визвольні змагання українського люду, пішов він до нього з метою продовжувати розпочату працю. Пішов продовжувати класти фундамент під будинок української державности. Наука – ім'я тій основі» [8, арк. 14]. Тобто, А. Животко, як і багато його сучасників, віддавав перевагу думці, що історик повернувся з метою продовження активної наукової діяльності.

Також у своїй статті А. Животко розповідав про політичні переслідування М. Грушевського у кінці 20-х – на початку 30-х рр. Автор цитує слова тодішніх радянських комуністичних діячів, які характеризували, так звану, контрреволюційну діяльність колишнього голови УЦР. Що характерно, вони прямо називали М. Грушевського лідером УПСР. Так, М. Попов вказував: «...це група...впливових членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної ради, на чолі з Грушевським – це Чечель, Шраг, Христюк та інші...» [8, арк. 14зв]. С. Косіор додавав, що «Була справа СВУ. Було потім викрито контрреволюційну націоналістичну організацію, на чолі якої стояли українські есери групи Грушевського» [8, арк. 14зв]. Бачимо, що радянські керманічі продовжували асоціювати відомого історика саме з есерами.

Олександр Мицюк, член УПСР і певний час міністр внутрішніх справ Директорії, у спогадах «Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми», які були видані у 1939 р., розповідав про участь М. Грушевського у Трудовому конгресі Директорії: «При обранні президії ніяк не могли погодитись на кандидатуру голови. Серед членів Конгресу знаходився б. Голова Центральної Ради, професор М. Грушевський, що був вибраний делегатом від Чигиринщини, та він був небажаним для Директорії. Коли скинули Гетьманат, Грушевський радив просто відновити Центральну Раду, мабуть, із доповненням від ЗОУНР, – однак на те не

згодилися. В передсідники Трудового Конгресу його не хотіли допустити Винниченко, Петлюра й Шаповал, на мою думку, головню через його популярність і зв'язане з тим немале, хоч вповні оправдане, честолюбство старого вченого» [183, с. 40]. Відзначаємо, що це повідомлення багато в чому збігається із свідченнями М. Грушевського про його участь у діяльності Трудового конгресу. Видається дещо дивним, що О. Мицюк прямо не вказував на зв'язки М. Грушевського з есерами. Важко повірити, що йому про це було невідомо.

Один з лідерів УПСР, Микола Ковалевський, у спогадах «При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)», що вийшли друком у 1960 р. і які є відомим джерелом відомостей про революційні події в Україні, таким чином характеризував взаємовідносини голови УЦР та есерів: «На становище нашої фракції в справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув Михайло Грушевський. Особливо тактичні міркування, які він висунув (наша партія – революційна резерва) видалися нам слухними» [173, с. 373]. Звісно, що прямого зв'язку між есерами та М. Грушевським у цій тезі не спостерігається, але його наявність можемо бачити, коли згадаємо вищеназвані праці Д. Дорошенка, В. Леонтовича, О. Лотоцького. Варто відзначити, що М. Ковалевський у своїх спогадах, описуючи добу УНР, Гетьманату та Директорії, чомусь майже нічого не говорить про співпрацю голови УЦР з есерами. Хоча він відзначав, що М. Грушевський брав участь у есерівських «довірочних» нарадах, де відігравав значну, якщо, не головну роль [173, с. 417, 478]. На одній з них, орієнтовно в серпні-вересні 1917 р., історик говорив «...що російська революція зближається до свого кульмінаційного пункту і що розклад Росії є неминучий», відтак есери повинні бути готові «...змобілізувати...сили і у відповідній хвилині проголосити самостійність України» [173, с. 417-418], на іншій, у квітні 1918 р., коли виникла серйозна криза у німецько-українських відносинах, він виступив за збереження аграрного законодавства УЦР, тобто, націоналізації землі та розподілу її між селянськими господарствами [173, с. 478-479]. І лише характеризуючи своє еміграційне життя, М. Ковалевський згадував, що М. Грушевський приєднався до УПСР ще з 1917 р. і «...тримався цього політичного напрямку також і на

еміграції» [173, с. 598]. Як вже відомо з вищезгаданих мемуарних праць, лише частково відповідає дійсності й теза автора про діяльність М. Грушевського часів Директорії: «перший президент Української Центральної Ради Михайло Грушевський відійшов з авансцени політичного життя і віддався цілком своїм науковим працям» [173, с. 547].

Крім того, М. Ковалевський досить влучно, на нашу думку, підкреслив мотиви повернення М. Грушевського до Радянської України: «Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована і що тому треба користатись кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію... про позитивне значення в українській історії так званих «татарських людей» [173, с. 599], «Сам він став на чисто наукову платформу, себто поставив у першу чергу перед нашими активними силами завдання культурної мобілізації в краю» [173, с. 600]. Тобто, автор, з одного боку, підкреслював важливість для М. Грушевського саме наукової роботи, як причини повернення до України, але, з іншого боку, згадував, що історик не полишав думок про можливість продовження політичної діяльності на Батьківщині.

У 1965 р. в Чикаго вийшла друком книга Є. Онацького «Портрети в профіль». Він був знайомий з М. Грушевським, у революційні часи входив до УПСР та приймав активну участь у діяльності УЦР. Один з нарисів книги присвячений М. Грушевському та побудований на спогадах автора. Є. Онацький намагався пояснити чому історик повернувся з еміграції на Батьківщину. При цьому він відзначав, що М. Грушевський тримався поряд з есерами саме через їх зв'язки з селянством «як підвалиною української нації» [184, с. 293]. Також автор висловлював своє бачення причин рееміграції колишнього голови УЦР. Першою з них була політика УПСР, яка у зв'язку із «збільшенням народніх мас спонукувала Грушевського йти все більше наліво, аж поки не привела його до повороту до Києва та до капітуляції перед українським советським урядом» [184, с. 293]. Другою причиною було бажання вченого продовжувати свою наукову

діяльність [184, с. 294-295]. Є. Онацький називав повернення М. Грушевського «ганебною капітуляцією перед большевиками» [184, с. 293, 297].

Член УПСР, який згодом приєднався до есерів-боротьбистів, І. Майстренко, у спогадах «Історія мого покоління», що вийшли друком у 1985 р., теж згадував про співпрацю М. Грушевського з УПСР у 1917 р., адже не виключав такого варіанту, що голова УЦР належав до есерівського списку під час виборів до Українських установчих зборів [180, с. 23]. Фактично, закономірним явищем називав автор повернення М. Грушевського до УСРР. На його думку, українська інтелігенція «бачила агресію великодержавництва і, щоб підсилити українізацію, тяглася до КП(б)У, не будучи в принципі ворожою до соціалізму... Саме тому повернувся в Україну з еміграції М. Грушевський...» [180, с. 190]. Також І. Майстренко вважав, що історик зі своїми однодумцями вірив у можливість за допомогою українізації відродити Україну національно-державно [180, с. 216] і саме тому віденська група, на чолі з М. Грушевським, вирішила повернутися з еміграції [180, с. 217].

Варто звернути увагу і на спогади відомих діячів УСДРП. Як відомо, під час революційних подій ця партія була серед найбільш популярних, а її політичні лідери брали активну участь у процесах українського державотворення. Наприклад, П. Феденко, у статті-спогаді «Повстання нації», надрукованій у збірнику «З історії Української революції» в 1930 р., згадував час скликання Директорією Трудового конгресу і прямо вказував на співробітництво історика та УПСР. Він писав, що есери «на Конгресі Трудового Народу розпалися на кілька груп, які самі між собою вели завзяту боротьбу. Грушевський стояв за совітську лінію і цим зразив проти себе уміркованих село-спільчан та с.-рів» [193, с. 69]. Автор відзначав, що навіть разом з Іваном Романченком на запрошення фракції есерів ходив на засідання їх групи, щоб пояснити їм погляди УСДРП на поточну політичну ситуацію, причому «розгніваний Грушевський намагався не допустити нас до слова» [193, с. 69]. А в останній день роботи конгресу «Грушевський з своєю «підфракцією» з 13 членів голосував за радянську владу» [193, с. 70].

Фактично дублюється інформація про ці події у іншій праці П. Феденка «М. Грушевський в науці і політиці», яка вийшла друком у 1966 р. у часописі

«Вільна Україна». Автор знову написав, що під час роботи Трудового конгресу «Грушевський переконував своїх однодумців із Партії Соціалістів-Революціонерів та інші партії, що Україна повинна стати на «радянську плятформу», бо цим способом вона дійде до миру й згоди з большевицькою Росією» [192, с. 10]. П. Феденко відзначав, що навіть дискутував про це з відомим істориком на засіданні есерівської фракції. У результаті, після напружених фракційних дебатів «тільки 13 членів фракції соціалістів-революціонерів голосували з Грушевським на конгресі за пропозицію прийняти для УНР «радянський устрій» [192, с. 10]. Відтак, дізнаємося, з якою політичною програмою намагався повернутися до влади М. Грушевський та як до неї поставились не тільки його політичні опоненти, а й однопартійці. У цьому контексті підкреслюємо, що радянський проект М. Грушевського суттєво відрізнявся від «радянськості» російських комуністів, адже поняття були схожими, а зміст кардинально іншим. Тому помилкою буде вважати колишнього голову УЦР прихильником влади більшовиків. П. Феденко також коротко згадував емігрантський період життя історика: «На весні 1919 року Грушевський розлучився з Україною і оселився в Відні...В серпні Грушевський був на чолі делегації Української Партії Соціалістів-Революціонерів на міжнародній конференції соціалістичних партій у Люцерні (Швейцарія)» [192, с. 11]. Знову ж таки наголошуємо на тому факті, що автор спогадів називає М. Грушевського керівником ЗД УПСР. П. Феденко не міг оминати і дразливого питання повернення М. Грушевського до України. Він вважав, що вирішальним чинником, який вплинув на таке його рішення, була політика українізації. І саме вона дала «надію Грушевському на еволюцію комуністичного режиму до ослаблення диктатури» [192, с. 11]. Метою ж повернення було бажання наукової праці. На нашу думку, не можна не навести згадку П. Феденка про зустріч з О. Олесем, яка відбулась в 1930 р. у Празі. Поет розповів, що «одержав лист із СРСР від дуже визначного ученого» у якому той вчений запитував про можливість наукової роботи за кордоном, якщо йому вдасться виїхати з Радянської України. П. Феденко був упевнений, що цим «ученим» є саме М. Грушевський і жалкував,

що тому не вдалося здійснити такі свої плани [192, с. 12]. Дискутуючи з О. Прицаком, П. Феденко вважав, що відхід М. Грушевського від ТУПу та його приєднання до УПСР були закономірними явищами, адже історик дуже добре розумів вимоги часу і саме тому пішов за молодими соціалістами [192, с. 16].

Більш відомий діяч УСДРП, І. Мазепа, теж повідомляв у своїх мемуарах про участь М. Грушевського у діяльності Трудового конгресу. Вперше до цього питання він звернувся у статті-спогаді «Творена держава (боротьба 1919 року)» [178, с. 3], яка вийшла друком у 1930 р. Але напевно найвідомішою працею І. Мазепа є його мемуари «Україна у огні й бурі революції», перше видання яких було здійснене у 1942 р. у Празі. Автор прямо називав М. Грушевського одним з лідерів есерівської партії доби Директорії [179, с. 74]. Так, розповідаючи про обставини засідань все того ж Трудового конгресу, І. Мазепа суттєво доповнював повідомлення П. Феденка, адже відзначав, що УПСР розділилась на три групи: «Ліву частину складала т. зв. «боротьбисти», що стояли за світську владу. Правиця стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр, що об'єднував найбільшу частину партії під проводом М. Грушевського, М. Любинського, М. Шаповала та ін., зайняв середню позицію між большевизмом і демократією: він був за передачу влади «трудовим радам селянських і робітничих депутатів» [179, с. 84]. І. Мазепа також згадував, що на той час колишній голова УЦР вже втратив свою колишню популярність і «на Конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців» в 13 чоловік [179, с. 84-85]. Отже, ще раз зустрічаємо тезу, у якій кількість прихильників позиції М. Грушевського на конгресі визначається у 13 осіб, що, безсумнівно, може служити підтвердженням факту різкого зменшення його впливу на політичну ситуацію в країні.

Праця М. Галагана, члена УЦР від УСДРП, «З моїх споминів», яка вперше була видана ще у 1930 р. у Львові, містить прямі натяки на те, що М. Грушевський «солідаризувався» з есерами у часи УЦР [156, с. 275, 293, 309], хоча докладніше про форми цієї співпраці автор не написав.

Активний учасник революції, член УСДРП, Б. Мартос, у статті «М. С. Грушевський, яким я його знав», що була надрукована у журналі

«Український історик» в 1966 р., підкреслював вплив історика на соціалістів-революціонерів у справі створення Генерального Секретаріату [182, с. 75], спираючись при цьому на свідчення М. Ковалевського. Автор також лаконічно і дуже промовисто описував роль колишнього голови УЦР у державницьких планах Директорії: «Пізня осінь 1918 р. повстання проти гетьмана. Вступ Директорії до Києва. Відновлення Центральної ради? М. С. Грушевський – президент Української Народної республіки? Зовсім ні! Його навіть не включають у склад Директорії. Яке розчарування! І, власне кажучи, яка несправедливість!» [182, с. 79]. Погоджуючись з тим, що в часи Директорії М. Грушевський фактично перестав бути загальнонаціональним лідером, вважаємо за потрібне зауважити, що незважаючи на це, він не припинив займатись політикою.

Також у своїх спогадах Б. Мартос згадував про зустрічі з М. Грушевським після конфлікту того з М. Шаповалом та розколу в закордонній групі УПСР і відзначав, що «був він сумний, депремований, розчарований не тільки в політиці, але й в українських громадянах» [182, с. 80]. Таким чином, відзначаємо важкий психологічний стан історика, який болісно переживав свої політичні невдачі. І поряд з цим: «...листи з Харкова від колишніх членів Центральної Ради (лівих с.-р.): «приїздіть!». Гарантують недоторканність, можливість наукової праці, організації групи молодих науковців-істориків, можливість одержувати достатні кошти, щоб поставити їхню роботу широко, словом – всі блага» [182, с. 80-81]. Крім того, Б. Мартос писав, що М. Грушевському «наполегливо радили не їхати в Україну, пропонували катедру й ректорство в Українському Вільному Університеті в Празі, а разом з тим катедру в Господарській академії в Подєбрадах; це давало йому особисто повне матеріальне забезпечення, але не давало перспектив широко поставленої наукової праці». Тут же автор вказував своє пояснення причин того, чому історик повертався до України: «Науковий інтерес, надія принести більше користі українській справі – переважили і Грушевський поїхав у Советську Україну» [182, с. 81]. Наголошуємо, що на відміну від багатьох своїх сучасників Б. Мартос не засуджував його за такий крок, ставився до нього з розумінням і, що характерно, частину вини за це перекладав

на українську еміграцію: «Я кинув би каменем – гірким словом в сторону української еміграції, що не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча» [182, с. 81].

Член УСДРП, М. Єремійв, згадував початок співпраці М. Грушевського з есерами у своїх листах до Л. Винара, що були написані у 1967 р.: «Я не знаю дати його впису до С-Р., але це було довкола III Універсалу. Як мені це сказали, я не йняв віри, але потім сам побачив його сиву бороду на засіданні есерівської фракції десь в задньому ряді, під головуванням Аркадія Степаненка. Це для мене був великий удар, але я всеж не втратив до нього поваги, аж до виїзду закордон, коли він дійсно змішався з натовпом і конкурував з хлопчиками» [114, с. 73-74]. М. Єремійв не тільки констатував факт співробітництва історика з УПСР, але й намагався з'ясувати його причини: «Ще до його впису до есерів, що було цілком ненормально, то моє пояснення є, що він це зробив, через докладне знання історії, бо він знав, що в революціях партія це все, а безпартійні залишаються на боці. Тут він очевидно помилився, бо наші обставини не були подібні до інших, бо головну роль грав національний елемент» [114, с. 75].

Разом з тим, чисельні повідомлення про співпрацю М. Грушевського з УПСР можемо знайти у мемуарах інших, менш відомих учасників Української революції, які належали до різних політичних сил, але у переважній більшості негативно оцінювали партійну політичну діяльність М. Грушевського.

Зокрема, негативно характеризував співпрацю М. Грушевського та УПСР один із засновників Української демократично-хліборобської партії, В. Андрієвський. У своїх спогадах «З минулого», що вперше вийшли друком у 1923 р. в Берліні, автор з дуже помітним неприємним здивуванням дізнається про прихильність історика до есерів: «Я вперше тоді почув [1919 р. – В. Х.], що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам» [150, с. 97]. Можна також побачити, що В. Андрієвський розділяв думку, згідно з якою причини вступу того до партії есерів нібито пов'язані з його бажанням влади: «Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі» [150, с. 98]. Також він осудливо описував

поведінку М. Грушевського на засіданнях Трудового конгресу, пов'язану з його намаганнями стати головою конгресу [150, с. 115], відзначаючи ще раз його приналежність до есерівської партії [150, с. 114]. Таке ставлення автора до М. Грушевського можна пояснити різницею у їх політичних поглядах, адже вони належали до партій, які сповідували діаметрально протилежну ідеологію.

Відзначимо, що один із лідерів українських більшовиків, В. Затонський, у статті «Уривки зі спогадів про українську революцію», що була надрукована у журналі «Літопис революції» в 1929 р., розповідаючи про реакцію УЦР на жовтневий переворот у Петрограді, вказує, що М. Грушевський був есером [168, с. 144]. Ще раз підкреслимо, що цей факт був добре відомим, як для українських політичних сил, так і для комуністів.

У 1931 р. в галицькому часописі «Літопис Червоної Калини» під назвою «Десять днів у Києві в січні 1919 р.» було надруковано спогади учасника Трудового конгресу від ЗУНР. На жаль, його прізвище та ім'я вказаними не були. У праці відзначається, що найчисельнішою групою на конгресі були саме представники УПСР, які ділились на кілька фракцій [159, с. 6]. Згадується, що М. Грушевський належав до центральної течії УПСР [159, с. 8]. А політичною метою групи Грушевського було «привернення влади Центральній Раді» [160, с. 5]. Про участь М. Грушевського у діяльності Трудового конгресу більш докладно писав і інший політичний діяч ЗУНР, Л. Цегельський, який у 1919 р. брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та у роботі конгресу. Він відзначав у своїх мемуарах «Від легенд до правди», виданих вже після його смерті у 1960 р., що серед «провідників» есерівської партії був і історик [194, с. 274]. Причому зазначав, що «Крім професора Грушевського були це люди провінціональні, напів інтелігентського або студентського типу, недовчені, виховані на брошурах» і дивувався «яким чином проф. Грушевський, поважна людина та вчений історик, забрив у цю недоварену компанію» [194, с. 274-275]. Цікаві факти автор повідомляв про те, як проходив Трудовий конгрес. Самих засідань конгресу були лише три-чотири і тривали вони лише по пару годин, а головні питання вирішувались на так званому «Конвенті сеніорів», де було

близько 25 чоловік – представників партійних груп конгресу [194, с. 277-278]. Активними учасниками цих зборів були і лідери есерів, серед яких згадується і М. Грушевський, причому Л. Цегельський називає їх «демагогами» [194, с. 279]. Тобто маємо ще одне підтвердження того факту, що в січні 1919 р. історик відкрито позиціонував себе, як одного з очільників есерівської партії. Зауважуємо, що у той час М. Грушевський ще не оформляв свого членства в УПСР офіційно.

І. Макух, громадсько-політичний діяч з Галичини, що брав активну участь у діяльності ЗУНР, відмічав у книзі «На народній службі», яка була видана у 1958 р. в Детройті, що М. Грушевський повернувся до України працювати в Академії Наук, де «викінчував свої монументальні наукові твори, як велику 10-томову історію України-Руси, і зібрав коло себе цілу свою школу» [181, с. 326]. Тобто, згадував, як причину повернення історика, лише його бажання займатись наукою.

Про повернення М. Грушевського написав у 1966 р. до часопису «Вільна Україна» статтю-спогад «Поворот М. С. Грушевського на Україну» В. Кедровський, що в часи революції входив до складу УЦР та займав високі посади в армії УНР часів Директорії. Автор згадував свою зустріч з істориком вже в еміграції під час якої останній пояснив чому вирішив повернутися на Батьківщину. Ці пояснення М. Грушевський дає розуміючи, наскільки негативно до цього факту поставиться весь український еміграційний політиком. Вчений наголошував «що має багато намічених праць з історії України, яких він тут не може виконати, бо не має відповідних матеріалів. Ці матеріали можна знайти в архівах Києва, Москви, Петербургу, Харкова, Одеси, Катеринослава...» [171, с. 65]. Професор стверджував, що він «...повертається до Києва лише як учений і не думає займатись політикою, а буде працювати тільки для української науки, яка має бути підставою політичної роботи» і тому його справою буде «...дати такі підстави для політиків і дати можливість українському народові зрозуміти самого себе, а також вивчити правдиво своїх сусідів» [171, с. 65]. Цікавою є теза М. Грушевського, яка не зустрічається більше в інших працях мемуарного характеру. Він заявив про неможливість політичної роботи в Радянській Україні «...поза комуністичною партією», відтак, українським емігрантам-політикам не

варто повертатись до України, їм слід залишатися за кордоном «...ї на міжнародному полі вести широку працю освідомлення народів світу про український народ, про його змагання до повного національного, соціального й політичного життя, до відновлення своєї суверенної держави» [171, с. 66].

М. Шкільник, який працював в урядах УНР, у своїх мемуарах «Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках», що вперше побачили світ у 1971 р. в Торонто [202], а також були перевидані в 2016 р. у Києві [203], теж торкався питання співпраці М. Грушевського з УПСР. Він писав, що до ТУПу «...належав також і М. Грушевський, який перейшов до партії соц-революціонерів (СР), щоб цю партію, яка здобула найбільші впливи в селянських масах, очолити і надати їй – гострореволюційній – більше поміркований напрямок в її діяльності» [202, с. 40]. Автор відзначав, що голова УЦР мав великий керівний вплив на правлячу есерівську партію, він її, фактично, патрунував [202, с. 100].

Політик і публіцист І. Кедрин, в 1976 р. у нью-йоркському видавництві «Червона Калина» видав друком спогади під назвою «Життя-Події-Люди». У них автор вперше згадував про зв'язки есерів з М. Грушевським лише описуючи події еміграційного часу, причому робив це у цікавій формі: «...Михайло Грушевський оточив себе на еміграції у Відні й у Празі «младенцями», як їх називав Піснячевський, і сів баламутство «радянофільства» [169, с. 54]. Тобто, автор негативно ставився до діяльності колишнього голови УЦР в еміграції. Стосовно причин повернення історика на Батьківщину І. Кедрин висловився таким чином: «...група лівих соціал-революціонерів, що гуртувалися у Відні згодом у Празі, довкола Михайла Грушевського і своїми дискусіями про «зміни» в Україні довели й самого Грушевського до повороту туди....Грушевський зробив це тому, що прагнув продовжувати науково-студійну працю, а не міг цього робити без бібліотек у Києві» [169, с. 97]. У 1984 р. в журналі «Український історик» вийшла стаття І. Кедрина «Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії)». Автор писав, що на початку революції «Михайло Грушевський наближався своїми симпатіями до партії Українських соціалістів-революціонерів, популярно «ес-ерів»» [170, с. 253], але принагідно уточнював, що історик не

вступив до партії ні в 1917 ні в 1918 роках [170, с. 254]. Також він відмічав, що М. Грушевський залишався вірним УПСР і в Україні і на еміграції [170, с. 259]. І. Кедрин теж віддавав перевагу версії, що основною рушійною силою рееміграції історика було його захоплення наукою, яка була сенсом всього його життя: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна пояснити і його поворот на Україну. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої російської імперії» [170, с. 260-261].

Цікаву інформацію про діяльність М. Грушевського в еміграції знаходимо у спогадах М. Стахіва, українського правника, історика і суспільно-політичного діяча. Так він згадував у своїй статті «Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів», про те, що в 1920 р. історик був головою ЗД УПСР [190, с. 112], але не входив до партії офіційно [190, с. 123-124]. Крім того М. Стахів відмічав, що «Влітку 1923 року почали ширитися чутки, що Грушевський запланував повертатись до Києва» [190, с. 126]. Відтак, він описував свої спроби переконати М. Грушевського не виїжджати до УСРР [190, с. 131-144]. Спочатку автор акцентував увагу на таких словах вченого: «Тепер я історик, і хочу працювати лише науково. Ніяких політичних заяв на користь советської влади я не зроблю» [190, с. 133]. Але згодом М. Грушевський заявив М. Стахіву таке: «Я на 51 % рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний» [190, с. 137]. Отже, автор наголошує, що основною причиною рееміграції було бажання історика продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині. Крім того, М. Стахів подає і власну версію вчинку М. Грушевського, яка є досить оригінальною. Він вважав що причиною нібито могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з Росією [190, с. 146].

У 1982 р. було видано мемуари учасника бою під Крутами Л. Лукаевича, під назвою «Роздуми на схилку життя». Автор характеризує М. Грушевського

переконаним самостійником, але однією з його помилок було те, що він кинувся «в обійми «советофільських» боротьбистів (відлам укр. соц-рев.)» [177, с. 197]. З тексту спогадів складається враження, що сталося ця подія, на думку автора мемуарів, не раніше 1918 р. Стосовно реєміграції М. Грушевського Л. Лукасевич писав, що «Поворот проф. Михайла до Києва в 1924 році всіх нас тяжко вразив» [177, с. 156]. На наступних сторінках він висловив своє бачення причин цього кроку історика: «Його поворот у Київ в 1924 році...був трагічною помилкою, яка зродилась, як казали, під впливом його заломання і зневіри в Європу, а віри в новий світовий лад, який несе з собою більшовизм. Однією з причин його повороту було непереможне бажання продовжувати працю над історією України, що було можливе тільки в Києві, де були при руці потрібні архіви» [177, с. 199]. А своє відношення Л. Лукасевич висловив у таких словах: «Поворот першого президента УНР на окуповану ворогом батьківщину і тим визнання ним російського панування над Україною, був ударом для наших визвольних змагань і дезорієнтуванням широких мас нашого народу» [177, с. 199].

У праці літературознавця Леоніда Білецького «Мої спомини (1917 – 1926 рр.)» [151; 36] єдина, але надзвичайно важлива згадка про М. Грушевського та УПСР пов'язана з виборами до російських та українських Установчих зборів, адже саме кандидатура голови УЦР стояла на першому місці «есерівської листи виборців» [151, с. 84, 122]. Отже, маємо ще одне підтвердження того факту, що історик мав великий вплив на УПСР, адже таким чином її виборчий список очолювала людина, яка не мала офіційного членства в партії. Про приналежність М. Грушевського до есерівського виборчого списку свідчив і секретар Ради об'єднаних єврейських організацій Києва та член УЦР О. Гольденвейзер у мемуарах «Из Киевских воспоминаний (1917 – 1921 гг.)» [157, с. 47]. Також він відмічав, що УПСР була найсильнішою партією в УЦР. А М. Грушевський довго мав безпартійний статус, але насамкінець приєднався до есерів [157, с. 58].

Т. Олесіюк, член УЦР від Холмщини та Підляшшя, який після завершення революції співпрацював з Державним центром УНР в еміграції [492, с. 581] у своїх спогадах «Кам'янець – золотий вінець (Спомини з 1918 – 1919 років)»

згадував, що у 1918 р. історик разом з В. Голубовичем був лідером есерів, які у своїй політичній діяльності відзначались великою кількістю помилок [143, с. 587].

Про співпрацю М. Грушевського з УПСР писала у мемуарах і відома громадська діячка та педагог, С. Русова. Причиною приєднання голови УЦР до есерів, на її думку, був брак політичного досвіду історика, відтак він «з властивим йому честолюбством...почав кидатися на всі боки, як от напр. хапався за с.-р., і цілком підпадав впливу зовсім несвідомих людей» [188, с. 179]. Варто згадати і думку С. Русової про повернення М. Грушевського до України. Спочатку вона відмічала, що цей крок історика викликав докори у середовищі українців-емігрантів, але згодом «ми почули, що він робив у тому Києві, яку велетенську працю він вів, як віддавав усі свої сили на розвиток української науки, на організацію славетної за часи його присутності Всеукраїнської Академії» **[Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 457]**. Тобто, С. Русова теж дотримувалася думки, що метою повернення вченого була наукова праця. Змінюються і оцінки його діяльності: «ніщо не зітре в історії українського народу вдячного спомину про великого організатора наукових сил на Україні і першого Президента Української республіки **[Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 458]**».

Напевно найбільш критично про факт рееміграції М. Грушевського висловився начальник охорони С. Петлюри, М. Чеботарів. Він, характеризуючи колишніх діячів українських визвольних змагань, які повернулись до України, прямо називає колишнього голову УЦР зрадником [110, с. 183].

Про співробітництво М. Грушевського з УПСР знаходимо короткі згадки і у мемуарах людей, які не брали активної участі в подіях Української революції. Відзначаємо, що цінність їх спогадів невисока, адже вони насправді мало що знали про політичну діяльність історика. Наприклад, Борис Стеллецький, начальник Штабу Гетьмана П. Скоропадського, у своїй праці «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры» згадував початок революції. Він називав М. Грушевського націоналістом «украинского толка» [51, арк. 19]. і чомусь вважав, що

«Грушевский был почти насильно притянут социал-революционерами к участию в украинском правительстве» [51, арк. 29]. Але підкреслюємо, що для автора всі діячі революції були соціалістами-революціонерами, він не розрізняв їх за партійною приналежністю. Історик Микола Полетика, який теж не був прихильником самостійної України писав у мемуарах з назвою «Воспоминания», що «После февральской революции М. С. Грушевский вернулся в Киев, примкнул к украинским эсерам и стал идеологом Центральной Рады» [186, с. 19].

Наталя Павлушкова вважала виїзд М. Грушевського за кордон у 1919 р. дезертирством з визвольного фронту України [145, с. 33]. В еміграції він «...оселився у Відні з групою своїх однопартійців есерів» і «почав видавати журнал «Борітеся-Поборете»» в якому називав «дальшу боротьбу УНР за українську державність «авантюрою», лаяв Петлюру, й закликав до згоди з большевицькою Москвою, бо вона, мовляв, іде шляхами «світової революції»» [145, с. 34]. Поворот ученого до УСРР названо капітуляцією [145, с. 58]. Такі оцінки авторки пояснюємо тим, що вона була родичкою С. Єфремова, з яким у М. Грушевського були не надто приязні стосунки.

Зі спогадів Н. Полонської-Василенко, складається враження, що вона, як і її чоловік, Микола Василенко, теж негативно ставилася до рееміграції історика [187, с. 328, 359-360, 497].

Про факт обрання М. Грушевського до ВУАН у 1923 році та його повернення у 1924 р. [185, с. 149] згадувала Наталія Осадча-Яната у короткій розвідці «Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського». Український літературознавець та історик Григорій Костюк у мемуарах «Зустрічі й прощання» надзвичайно докладно описуючи обставини відзначення ювілею М. Грушевського у 1926 р., відмічав і факт його повернення до України, залишивши допис, що він «повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика» [174, с. 191].

Отже, мемуарна література суттєво доповнює наші знання у питанні розуміння обставин початку співпраці М. Грушевського з УПСР, партійної діяльності історика в еміграції та причин його повернення до України.

Відтак, джерелознавче вивчення его-документів дозволяє зробити такі висновки. На нашу думку, варто виокремити три групи джерел: автобіографічні праці М. Грушевського; щоденники відомих діячів Української революції; спогади сучасників. Автобіографії дозволяють зрозуміти, як сам М. Грушевський оцінював свою політичну діяльність. Цінність щоденників у тому, що їх автори робили свої записи майже одразу після історичних подій, що звісно підвищує достовірність свідчень. Спогади, як правило, писалися через багато років від подій, отже, їх автори могли вже переосмислити минуле. Незважаючи на зрозумілу суб'єктивність повідомлень та оціночних суджень, які спостерігаємо в аналізованих его-документах, вірогідність більшості фактів і подій, які стосуються взаємовідносин М. Грушевського з есерами не викликає сумніву. Також звертаємо увагу, що більшість авторів щоденників та спогадів прямо називають М. Грушевського одним з лідерів есерівської партії часів УЦР та людиною, яка визначала і спрямовувала політику ЗД УПСР в еміграції, хоча й характеризують його партійну діяльність здебільшого негативно. Відзначаємо, що вони переважно були його політичними опонентами, отже, такі оцінки є зрозумілими, але не завжди об'єктивними.

4.3. Епістолярій

4.3.1. Епістолярна спадщина М. Грушевського

Відразу зазначаємо, що епістолярна спадщина М. Грушевського є надзвичайно об'ємною. Листування історика зберігається у багатьох архівах, лише частина його опублікована. Основний масив епістолярію М. Грушевського зібраний у фонді 1235 ЦДАК України, причому листи займають 3/4 усього обсягу документів історика, їх налічується більше 14 тисяч [496, с. 5]. Слід також відзначити, що частина листів відклалася не в епістолярній частині фонду, а у справах, присвячених політичній діяльності історика у «буржуазно-націоналістичних організаціях та партіях». Звісно, що у них трапляються згадки і про його співпрацю з УПСР. Загальною їх характерною ознакою є та, що вони здебільшого стосуються еміграційного періоду життя політика (1919 – 1924 рр.).

Зупинимось детальніше на змісті листів з Ф. 1235. Зокрема, декілька послань відклалось у справі 63. Наприклад, 11 жовтня 1919 р. голова ЗД УПСР надіслав листа членам ЦК УПСР, який був цілком спрямований проти політики С. Петлюри. М. Грушевський критикував участь представників есерівської партії в уряді Директорії [82, арк. 1, 1зв], пропонував демократизувати діяльність цього уряду та, власне, самої Директорії [82, арк. 1зв], а коли досягнути цього буде неможливо, то вважав, що есерам варто було б вийти з урядового кабінету [82, арк. 2]. Поряд з цим М. Грушевський радив ЦК використати свій вплив на владні кола Директорії з метою введення до складу дипломатичних місій есерів, зокрема, для Берліна та Відня політик пропонував кандидатури М. Шрага і М. Чечеля [82, арк. 2зв], які були активними членами ЗД УПСР.

У цій же справі бачимо лист М. Грушевського від 2 березня 1921 р., з якого дізнаємось, що через арешт ЦК УПСР в Україні він не наважувався повернутися на Батьківщину. Звісно, що таке рішення було логічним, адже він міг повернутися до України лише за умови легалізації УПСР. Також автор відзначав, що партія есерів «розбивається» і більшість партійців «орієнтується направо» [469, с. 17]. Це дійсно було так, адже УПСР в еміграції поступово розколювалась на дві групи: прихильників політики М. Грушевського, яка полягала у спробах домовитись з більшовиками та прихильників М. Шаповала, що були категорично проти цього.

Лист М. Грушевського до празьких есерів, датований 5 червня 1921 р., стосувався фінансової допомоги українським студентам [82, арк. 36; 42, арк. 15]. Хоча про партійну діяльність інформації у ньому не має, але послання ще раз засвідчувало, що історик був членом ЗД УПСР. Натомість, у листі від 27 липня 1921 р. М. Грушевський повідомляв своїх адресатів, які теж були есерами, про важливі партійні справи. Він писав про лист від ЦК УПСР, який зробив на нього «дуже гарне вражіння» [82, арк. 78], що було пов'язано напевно з тим, що ЦК УПСР висловлював свою підтримку саме ЗД УПСР. Крім того, колишній голова УЦР згадував і лист від М. Чечеля, який на той час перебував в УСРР, де намагався домовитись про легалізацію своєї партії та добивався зустрічі з членами ЦК УПСР. У зв'язку з цим зазначаємо, що представники комуністичної

влади не погоджуючись з пропозицією офіційного визнання УПСР, допускали можливість участі есерів групи Грушевського у «побудові комунізму» в Україні лише після виходу їх з партії. Відтак, політик згадував свою розмову з М. Чечелем перед виїздом останнього до Радянської України на якій говорив «що на безпартійну позицію ми можемо перейти тільки або 1) з благословення ЦК, або 2) коли переконаємось про повне розходження його з нами» [82, арк. 78].

У справах 66 та 269 відклались листи М. Грушевського до В. Мазуренка. Серед них згадаємо лист від 15 серпня 1921 р. у якому історик просив В. Мазуренка, що їхав до України, з'ясувати стан справ на Батьківщині з метою вирішити для себе доцільність повернення і можливість наукової діяльності [84, арк. 30; 92, арк. 1]. Причому, підкреслюємо, що хоча мова йшла лише про наукову працю, не можна ігнорувати інформацію з інших джерел, яка засвідчує важливість для М. Грушевського продовження політичної діяльності в Україні.

Про можливий виїзд М. Грушевського до України знаходимо короткі згадки у справі 93, де зберігається листування історика з відділеннями друкарні, книгарні та книжковими складами «Січового Базару» у Нью-Йорку. Датовані ці повідомлення травнем 1922 р. [86, арк. 42, 44]. Зауважуємо, що у цих листах історик не пояснював, чому збирався їхати на Батьківщину, згадки про УПСР теж відсутні. Як відомо, М. Грушевському не вдалося тоді повернутися на Батьківщину. Причиною цього була вже згадана відмова більшовиків легалізувати есерівську партію УПСР. Коротко слід сказати і про лист М. Грушевського до редактора празької газети «Pravo Lidu», написаний 25 травня 1920 р. Він зберігається у справі 186 і стосується друку у названому часописі публіцистичної статті суспільствознавця «Україна, Польща й Росія». Звертаємо увагу на такі слова голови ЗД УПСР: «я, как и мои товарищи по делегации партии украинских социалистов-революционеров, совершенно отрицательно относюсь к украинско-польским комбинациям и являюсь сторонником создания прочных и дружественных связей между Советской Россией и Украиной (в которой мы тоже желали бы видеть окончательное торжество советского устройства)» [89, арк. 6]. Відзначаємо характерне для М. Грушевського негативне ставлення до політики

С. Петлюри. Крім того, варто пояснити, що бажаючи для України радянського ладу, колишній голова УЦР жодним чином не прагнув сліпо копіювати політичні методи російських комуністів, адже не вважав більшовицьку Росію дійсно радянською державою, а намагання встановити з нею дружні стосунки пояснюються вірою в соціалістичний революційний потенціал більшовиків.

Протягом 1921 – 1927 рр. М. Грушевський вів листування з В. Кузівим, пастором української протестантської євангельської церкви у Нью-Йорку [120, с. 190]. Рукописи листів зберігаються у справах 266 та 576. У своїх листах В. Кузів та М. Грушевський торкалися різноманітних питань, у тому числі і тих, що стосувались партійної діяльності останнього. Зокрема, колишній голова УЦР відкрито заявляв адресату, що робить ставку на більшовиків, а також згадував про своє бажання повернутись на Батьківщину. Наприклад, у листі від 25 жовтня 1921 р. М. Грушевський писав «що нам дуже потрібне порозуміння з більшовиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну й реакцію» [91, арк. 5]. Для нього умовою такого порозуміння було офіційне визнання УПСР УСРР. Лише після цього він міг туди повернутися. Історик зауважував, що «ті елементи, які ставляться до мене з особливою симпатією й довірем, вважають, що приїздити мені на Україну ще не час» [91, арк. 5зв]. Звісно, що не добившись виконання своїх вимог і есери, і їхній лідер не бачили доцільності у поверненні.

У листі від 8 травня 1923 р. М. Грушевський писав: «Поклики приїхати я все дістаю з різних кругів. Перший раз мене кликали, як тільки я приїхав з України до Парижу літом 1919 – з віча в Чикаго, і якби я тоді зараз був поїхав, певно, що се могло б дати дуже гарні наслідки, матеріальні бодай. Але я тоді був зв'язаний участю в Інтернаціоналі, на котрий мене вислали з України – аж до січня 1920 р., а за той час, як памятаєте, ситуація погіршилась дуже, мене вже не кликала ніяка впливова група, та й ясно було, що приїзд мій не дав би вдоволення ні мені, ні тим людям які б бажали мого приїзду і з ним зв'язували різні надії» [91, арк. 17].

Інформативним є лист від 10 вересня 1922 р. М. Грушевський відзначив, що відсутні кошти для подальшого друку журналу «Борітеся-Поборете!» [91, арк. 144]. Але набагато важливіша така інформація. Політик пояснював, що «Ми

не їдемо на Україну, бо совіт. уряд не згодився легалізувати партію У.С.Р. Наш посланець відвідав Центр. Комітет партії, який сидить в тюрмі і дістав від нього інструкцію аби ми продовжували нашу роботу за кордоном. А видаванне «Борітеся» для сього конче потрібне» [91, арк. 144зв]. Вважаємо, що немає підстав сумніватися у щирості М. Грушевського при написанні цього листа, політик дійсно пояснив причини того, чому есери відмовились повертатись до України. З іншого боку, бачимо наскільки для М. Грушевського були важливими саме політичні питання, адже, наприклад, згадки про можливість чи неможливість наукової праці після ймовірного повороту до України у цьому листі відсутні.

Тема повернення на Батьківщину піднімалася і в інших листах до В. Кузіва. У листі від 17 жовтня 1922 р. М. Грушевський написав, що через нестачу коштів переселяється до Бадену, а «На Україну нема надій. Пишуть товариші, щоб ані мислив! Більшовики – кажуть – використали мій приїзд з провокаційними цілями. І до Львова вертати не можемо.» [91, арк. 161зв]. Отже, колишній голова УЦР розумів, що його можливий поворот до України більшовики могли б використати для реалізації своїх політичних завдань, відтак, на той час відмовлявся від реєміграції, хоча й мав серйозні матеріальні проблеми, які цілком міг вирішити, якби бажав займатись на Батьківщині лише науковою роботою, відкинувши політичну складову своєї діяльності. Але вже через рік у листі, датованому 23 листопада 1923 р., М. Грушевський повідомляв: «Поворот на Україну ми принципіально рішили, але тут багато ще лишається неясного – як і коли. Початком було те, що я дав свою згоду укр. академії наук, щоб мене вибирали на катедру укр. історії» [91, арк. 267зв]. Тобто, історик остаточно вирішив їхати до УСРР. При цьому важливою умовою було його обрання академіком ВУАН. Стосовно того, коли саме вчений та його родина збиралися повертатися певну інформацію дає його наступний лист до В. Кузіва. У посланні від 16 лютого 1924 р. М. Грушевський написав: «А ми тим часом все ще в Бадені. Не так то легко пересунутись по п'ятьох літах життя за кордоном. Тепер мріємо про те, щоб виїхати з Відня 23 с.м. – і бути в Києві 28. ІІ!» [91, арк. 282]. Але, як відомо, поворот відбувся трішки пізніше – у Київ історик приїхав 7 березня 1924 р.

Певний інтерес становить і лист М. Грушевського до чеського науковця Я. Бідло, датований 2 січня 1924 р. Історик повідомляв, що восени 1923 р. мав можливість працевлаштуватися в Українській Господарській Академії в Подебрадах та Вищому Педагогічному Інституті в Празі, але «з сеї справи нічого не вийшло» [97, арк. 6; 106, арк. 1]. Крім того, у листі є згадка і про обставини повернення до УСРР: «Тепер збираюсь до Київа: Українська Академія Наук заклика є мене на катедру історії України, котра зісталась не обсадженою, бо я ранійше не бачив ніякої користи з свого вступу до академії, тепер же обставини змінились, і мої товариші порадили міні не зрікатись. Чекаю ріжних формальностей, і коли вони будуть полагождені, то можливо, що ще з кінцем сього місяця виїдемо туди» [97, арк. 6; 106, арк. 1]. Припускаємо, що більше всього під товаришами М. Грушевський розумів своїх однодумців по ЗД УПСР, які раніше повернулися на Батьківщину і, напевно, могли готувати ґрунт для повороту свого лідера. Звісно, було б добре, якби М. Грушевський більш докладно пояснив, чому змінились обставини і він вирішив все таки погодитись на обрання себе академіком. Разом з тим, у листі історик описував свої наукові плани в Україні [106, арк. 1]. Вважаємо, що метою повернення була не тільки наукова діяльність, але все таки лист був написаний колезі-вченому, тому нічого дивного у тому, що М. Грушевський не згадав інших причин рееміграції немає.

Кілька листів, пов'язаних із партійною діяльністю М. Грушевського, зберігається у фондах ЦДАГО України. Зокрема, у Ф. 1 варто звернути увагу на лист ЗД УПСР до члена ЦК КП(б)У В. Затонського від 19 липня 1920 р. [60, арк. 33-37]. Він був підписаний М. Грушевським та О. Жуковським. Лист ілюструє бачення есерами групи Грушевського ситуації в Україні, де більшовики не змогли отримати підтримки селянства через свої централістичні погляди, відтак, «эта тактика должна быть исправлена» [60, арк. 34]. У цьому більшовикам, на думку есерів, може допомогти саме УПСР, яка після Варшавської угоди УНР з Польщею у 1920 р. «признала для своих членов недопустимую борьбу с Советским Правительством УССР и поставила своей задачей организовать трудовые украинские массы под лозунгами власти советов и трудовой диктатуры»

[60, арк. 35]. Відтак, більшовики мали б передати владу в Україні «українським радянським партіям», як називали їх автори листа. До того ж, М. Грушевський та його колеги по ЗД критикували зменшення самостійності України шляхом встановлення федеративних відносин з Росією [60, арк. 35-36]. Висловлювалась і пропозиція об'єднати західноукраїнські землі з УСРР [60, арк. 36]. У цьому контексті відзначаємо, що після свого виїзду в еміграцію М. Грушевський намагався розв'язати питання майбутнього України за допомогою провідних європейських держав. Але зазнавши невдачі, вирішив скористатися революційним потенціалом комуністів. І саме з 1920 р. між ЗД УПСР та представниками радянського уряду України почались спроби переговорів, причому, кожна з сторін переслідувала свої цілі, які майже не співпадали. Тобто, лист до В. Затонського дозволяє з'ясувати політичні погляди М. Грушевського на хід революційних подій в Україні та його бачення місця УПСР у побудові Радянської України.

У справі 85 Ф. 8 зберігся лист від секретаря ЗД УПСР, М. Чечеля, до ЦК УПСР, датований 1 червня 1921 р. [65, арк. 29-30зв]. Автор чітко окреслював політичну мету ЗД УПСР: «...добитися порозуміння з правлячою на Україні партією і радянським правительством України на платформі щирого признання нами диктатури трудящих – робітництва і бідного селянства, та радянської влади. Ми добиваємось можливості легального існування нашої партії на Україні і її реорганізації для праці серед нашого селянства...» [65, арк. 29]. Крім того, критикується діяльність В. Винниченка по створенню «революційного союзу» з метою знищити більшовицьку владу в Україні [65, арк. 29зв]. Вказується, що В. Винниченко знайшов собі союзника в особі одного з лідерів есерів-емігрантів, М. Шаповала, який заснував ЗК УПСР, чим порушив партійну дисципліну та відійшов від ідеології партії, адже не врахував думки ЗД про неможливість консолідації українських соціалістів за кордоном без вказівки ЦК УПСР [65, арк. 30]. Бачимо, що ЗД УПСР послідовно намагалась знайти спільні точки дотику з більшовиками, не змінюючи до них своїх вимог. З цим листом було передано і послання М. Грушевського до членів ЦК УПСР від 3 червня 1921 р. [65, арк. 31-31зв], яке засвідчувало цілком прогнозовану тотожність поглядів історика та ЗД

УПСР. Звісно, що нічого дивного у цьому немає, адже М. Грушевський був головою ЗД УПСР. Він продовжував підтримувати Радянську Україну, визнавав її уряд і сподівався на порозуміння з більшовиками та на легалізацію УПСР [65, арк. 31]. Але варто підкреслити, що уявлення політика про соціалістичну радянську Україну кардинально відрізнялись від того, що будували російські комуністи, тому не слід вважати його погляди «пробільшовицькими».

Набагато більше листів про співпрацю М. Грушевського з УПСР збереглося у фондах ЦДАВО України. Відклались вони у різних фондах та багатьох справах. Наприклад, у Ф. 3543 слід звернути увагу на справу 10, яка повністю присвячена листуванню О. Жуковського з М. Грушевським. Відомо, що О. Жуковський був секретарем ЗД УПСР. Більшість епістолярію справи не стосується безпосередньо зв'язкам історика з есерами: обговорюються різні видавничі питання, у тому числі фінансові, описуються деталі зустрічей, переїздів, згадуються свята, моменти відпочинку тощо. Але у деяких листах знаходимо інформацію і про партійні проблеми. Наприклад, у посланні від 16 грудня 1920 р. М. Грушевський дає завдання О. Жуковському повідомити Празьку групу есерів про підготовку закордонної конференції УПСР, запланованої на 5-7 січня 1921 р. [5, арк. 26] та інформує про її порядок денний [5, арк. 26зв]. Лист-відповідь датується 29 грудня 1920 р. О. Жуковський повідомляв, що Празька група хоче провести конференцію не у Відні, а у Празі і він з цим теж погоджується [5, арк. 29]. 13 липня 1921 р. датується ще один лист О. Жуковського до голови ЗД УПСР. Він цікавий тим, що містить розповідь про зустріч автора з М. Балашем, який позиціонував себе посланцем від ЦК УПСР [5, арк. 59-62]. На зустрічі були присутні також Н. Григорієв та О. Мицюк. Бесіда продемонструвала зростаючу напругу у відносинах між «віденцями» М. Грушевського та «пражанами» М. Шаповала, причому М. Балаш виступав на боці останніх. М. Шаповалу не подобалась нова стратегія партійної діяльності, яку запропонував М. Грушевський і яка полягала у спробах домовитись з російськими більшовиками. Він вважав це серйозною помилкою і тому всіляко намагався зменшити вплив голови ЗД УПСР на есерівські організації. І для М. Грушевського, і для М. Шаповала надзвичайно

важливим фактором у цьому конфлікті інтересів була позиція ЦК УПСР, яку вони і намагались з'ясувати, зустрічаючись з М. Балашем.

У справі 64 Ф. 3560 зберігся лист М. Грушевського до А. Животка, датований 7 лютого 1921 р. і лист-відповідь останнього від 15 березня того ж року. М. Грушевський писав, що «...ми тут...гірко роздумуємо над ситуацією і шукаємо способів знов стати на рідній землі, зв'язатись з народом. Серце болить, чуючи про тяжкі обставини в котрих опинились Ви там. Передайте мій щирий привіт і побажання скорого побачення на рідній землі всім хто пам'ятає про мене» [9, арк. 88зв, 89]. Отже, політик вже в 1921 р. мав плани повернутись до України. Натомість, А. Животко у своєму листі переконував М. Грушевського в тому, що комуністи вороги України і українців: «Одно ясно для мене після досвіду трьох років – там на Вкраїні наші страшні вороги як з боку національного так і з боку соціально-економічного...я переконався, мій шлях до нової революції яка б знищила цю тюрму во імя світлої і правдивої думки соціалізму»[9, арк. 91]. А. Животко запевняв М. Грушевського, що співпраця з більшовиками неможлива і повертатися на Батьківщину не варто. Але М. Грушевський продовжував свої перемовини з комуністами, маючи на меті легалізувати УПСР в УСРР та повернутися туди у тому числі і для політичної діяльності.

Слід згадати і лист М. Грушевського до М. Шаповала і М. Шрага від 10 липня 1920 р., який зберігається у справі 155 фонду 3563. Він стосувався публіцистичної статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» та проекту партійної програми. Голова ЗД УПСР просив своїх однопартійців перечитати глави статті та висловити щодо неї свої думки. Зокрема, у статті, на думку М. Грушевського, має бути сказано «про радянську орієнтацію, суверенність і федерацію (головна теза), що українські народники були завсіди федералістами і противниками централізації, і ся позиція також соціалістів-революціонерів, самостійність накиннули нам обставини і з сим гаслом до певної міри треба рахуватися. Ми раді будемо, коли хід революції дасть змогу ввести Україну в склад широкої федерації соціалістичних, радянських республік, цілої Європи чи значної частини, але ми рішуче проти того, щоб Україна була в якій-

небудь формі провінцією чи колонією Московщини» [24, арк. 122]. Вважаємо, що подана цитата досить промовисто характеризує політичну програму М. Грушевського та ЗД УПСР. Лідер віденських есерів також пропонував видати відозву «до галицької молодіжі і селянства, з поясненням моменту, неможливості стояти на виключно національній позиції, потреби стати на соціалістичних принципах (і власне есерівських), радянській принцип, диктатура трудового народу» [24, арк. 122]. Тобто, М. Грушевський намагався дивитися на проблему визволення України значно ширше за своїх політичних опонентів, у першу чергу наголошуючи на важливості соціального визволення українського народу, а державна самостійність при цьому, хоча й була бажаною, але загалом виявлялась лише одним із засобів для майбутньої побудови широкої федерації держав. Інформація з цього листа дозволяє говорити про наявність «радянського проекту» М. Грушевського, який мав значні відмінності від того «радянського» устрою, який розбудовували російські комуністи. Власне кажучи, складається враження, що колишній голова УЦР був більшим соціалістом ніж більшовики, для яких соціалізм виконував лише роль своєрідної ширми, за якою з часом все чіткіше проступали контури нового російського імперського проекту.

У Ф. 3696 певний інтерес викликає лист М. Грушевського [31, арк. 2-7зв], що більше схожий на досить таки докладний звіт про перебування історика у Парижі в червні-липні 1919 р., коли там відбувалась Паризька мирна конференція. Адресат залишився невідомим. Враховуючи форму написання листа можна припустити, що він міг адресуватися, як уряду Директорії, так і ЦК УПСР. Саме за їх матеріальної та організаційної підтримки М. Грушевський зміг потрапити до Парижу, відтак, напевно, мав звітувати про свою політичну діяльність. Хоча відзначаємо, що згадки про есерівську партію у листі відсутні.

У справі 8 Ф. 3911 відклався лист М. Грушевського, датований 5 листопада 1921 р. Скоріше за все адресатом був ЦК УПСР. Автор наголошував на необхідності зберегти «цілою і несплямованою нашу партію» та «відмежуватись від ріжних непевних, занадто опортуністичних і нашу соціалістичну фізіономію компрометуючих елементів» [42, арк. 12]. Першими есерами від яких слід

«відмежуватись» М. Грушевський назвав групу «т. зв. «настоящих с.-рів» (М. Залізник, М. Ковалевський, І. Базяк з «примикаючими»)» [42, арк. 12]. Більш руйнівним для партії, на думку політика, було розходження з М. Шаповалом та його Празькою групою, яке виникло через те, що празькі есери піддалися впливу В. Винниченка і почали підтримувати антибільшовицьку позицію останнього [42, арк. 12]. Натомість, М. Грушевський вважав, що з більшовиками слід домовлятися. Автор пояснював цю потребу тим, що «III Інтернаціонал фактично стає провідником світового революційного руху, а російський комунізм, при всіх його негативних сторонах, таки сповняє ролю його рухового фактора, і боротьба против нього автоматично вводить його противників в ряди контрреволюції» [42, арк. 13]. При цьому в «зносини» з комуністами потрібно входити для того, щоб «вияснити грубі помилки більшовицької політики на Україні і необхідність її ґрунтовної зміни в інтересах світової революції» [42, арк. 13].

Значним інформаційним потенціалом з проблеми співпраці М. Грушевського та УПСР володіють також листи, опубліковані у наукових часописах та збірниках епістолярію. Оригінальні тексти цих послань зберігаються у фондах, як українських, так і закордонних архівів. Зокрема, у 1998 р. вийшли друком «Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932 рр.)», упорядковані Галиною Сварник. Рукописи листів зберігаються у Ф. 362 ЦДІАЛ України. Інформація у них переважно стосується причин та обставин виїзду М. Грушевського до України. Зупинимось детальніше на змісті послань. У багатьох листах М. Грушевський описував своє дуже складне матеріальне становище в еміграції. Так, саме про це він згадував у листі від 3 жовтня 1922 р. і «просто страшно стає, що буде, як не можна буде на другу осінь вернутись» [135, с. 48]. 18 жовтня 1922 р. історик повідомляв адресата, що збирається переїхати до Бадена, адже «У Відні, в готелі я вже не можу жити, не стає грошей» [135, с. 50], а 4 квітня 1923 р. відзначав, що помешкання має лише до кінця квітня [135, с. 93].

Крім того, численними є листи, які дозволяють зрозуміти питання з можливим працевлаштуванням ученого, як в еміграції, так і в УСРР. Наприклад, 9 січня 1923 року М. Грушевський написав К. Студинському: «Тільки що

прийшли листи від сестри з звітками, що процедура мого вибору академією закінчилася 31.XII. і що ВУЦК виніс формальну ухвалу про дозвіл мого повороту на Укр[аїну]... Питання тільки, наскільки можна буде повести наукову працю організовано в ширших розмірах (і наскільки можна буде вижити при тамошній платні!)» [135, с. 69]. 8 квітня 1923 р. датований лист у якому М. Грушевський згадував важливий факт. Він писав, що 7 квітня до нього заходив прощатися П. Христюк, «останній з нашої закордонної групи с[оціал]-р[еволюціонерів]», який, діставши «паспорт і візи» повертався до Радянської України [135, с. 94]. Отже, з усієї ЗД УПСР за кордоном залишався лише М. Грушевський.

28 травня 1923 р. М. Грушевський написав, що його «Запитують приватно з Академії, чи не дав би себе тепер вибрати», відтак, він роздумує над цим питанням. При цьому історик враховував той факт, що ВУАН вже трохи українізувалась, але з іншого боку відзначав, що не хотів би, щоб його згоду більшовики розцінили як «крок назустріч проголошеному ними укр[аїнському] курсу, котрого в дійсності нема» [135, с. 103]. А в листі від 21 липня 1923 р. історик повідомляв «що роздумавши, написав принципіальну згоду на те, щоб мене вибрали в Київ[ську] академію» [135, с. 113], але далі уточнював, що на Батьківщину варто їхати за умови «коли дійсно буде укр[аїнський] курс» [135, с. 114]. Тут же він повідомляв про те, що його запрошують на працю в Подєбради до Української господарської академії [135, с. 113-114]. У ще одному липневому листі, який залишився без дати, історик писав, що «В зв'язку з українізацією, з проектом вибору мене до Академії і т. ин., останніми часами з Києва знову пишуть про мій приїзд, можливості наукової праці і т. д. А що тут, за кордоном, іде не до кращого, а до гіршого, і ресурси мого прожитку, і можливості наукової роботи, зглядно публікацій все зменшуються, отже поневолі приходиться зважувати сю евентуальність переїзду все серйозніше» [135, с. 115].

У листі, датованому 8 вересня 1923 р., М. Грушевський відзначав, що «Питання про наш переїзд звідси висить в повітрі, і спеціально тепер наступила повна стагнація; треба з свого боку бути терпеливим і не форсувати його – хоча обставини наші тут дуже прикрі. Коли відносини на Укр[аїні] будуть – хоч би з

зовнішньо націон[ального] боку – поправляйтесь, я хотів би послужити остатками моїх сил нашій націон[альній справі]; але переїзд мусить статися в гідних формах, які б не компрометували ні мене, ні національної справи, котрій служу» [135, с. 121]. Важливу інформацію бачимо в листі від 23 вересня. По-перше, історик писав, що нема «нічого певного» з переїздом, як до Києва, так і до Праги, згадуючи при цьому про погіршення матеріального становища [135, с. 123]. По-друге, називав одну з причин рееміграції: «я хотів би поїхати, щоб повести далі велику «Історію» та нині розпочату «Іст[орію] літератури»» [135, с. 124].

Лист від 1 жовтня 1923 р. ще раз демонструє, що поворот до Радянської України не був для М. Грушевський єдиним варіантом влаштування свого подальшого життя. Історик відзначав: «Стою нині на роздорожі і мушу піти в ті двері, котрі скоріше відчиняться» [135, с. 125]. До того ж він зауважував, що «Якби була можливість нині повернутись до Галичини...вернули б охотнійше до Львова, ніж евентуально – їхали б до Праги; але мабуть се неможливо?» [135, с. 125]. Крім того, М. Грушевський згадував слова одного з своїх співрозмовників, який висловив думку про те, що «більшовики роблять велику роботу для нас – руйнують великоруську силу на Україні» [135, с. 125]. Добре видно, що його таке бачення ролі більшовиків вразило і дуже зацікавило. Вважаємо, що це теж мало певний вплив на кінцеве рішення М. Грушевського повернутись до України. З листа, який датований 25 жовтня 1923 р. дізнаємось, що справа вибору М. Грушевського в академіки ВУАН затягувалась. Цікаво, що до історика надходили заклики від української молоді УСРР приїхати до України «бо обставини дають можливість наук[ової] праці», у той час як українські студенти з Праги просили керівництво Українського Вільного Університету запросити вченого до себе [135, с. 129]. До того ж, М. Грушевський отримав листа у якому йому пропонували «в додаток до Педагог[ічного] Інституту ще виклади на інструктор[ських] курсах, аби приїздив зараз» [135, с. 129]. Важливо, що якби він прийняв це запрошення, то вирішувались його матеріальні проблеми, про що і згадувалось у листі. Але, напевно, М. Грушевський вже прийняв рішення про поворот до України, адже далі він писав: «коли не буде трудностей з поворотом

на Укр[аїну], то таки мабуть поїду туди, а коли будуть труднощі, переберусь до Праги. Тут далі не можу сидіти» [135, с. 129]. Варто відмітити й те, що в організації та діяльності згаданих українських навчальних установ Праги значну роль відігравав такий відомий політичний опонент М. Грушевського, як М. Шаповал, що теж безумовно вплинуло на остаточне рішення історика відмовитись від переїзду до столиці Чехословаччини.

У листі від 17 листопада 1923 року М. Грушевський наводив факти, які свідчили про те, що представники влади УСРР офіційно запрошували його повернутися на Батьківщину: «...в 1921 р. Шумський, тодішній посол в Ризі, переказував до мене (для Вашої персональної відомості: через В. Кедровського, переказував ці записки міні також Матюшенко) офіційно, щоб я вертав на Україну, взявши з собою своїх наукових співробітників для праці в академії; весною 1923 р. в офіційній розмові з моїм партійним товаришем (для В[ашої]персональної відомості – з Мик. Чечелем) Раковський висловив побажання, щоб я вже нарешті вернув на Україну» [135, с. 132-133]. Крім того, політик називав ще один аргумент своєї потреби повернутись, бо «ми тільки при помочи більшовиків можемо визволити зах[ідну] Укр[аїну] і відборонитись від московської навали... Тому я буду старатись мимо всього вернутись на Укр[аїну]» [135, с. 133]. Отже, протягом усіх років перебування в еміграції М. Грушевського супроводжувала важка дилема вибору, від якого залежало його майбутнє. Але, на нашу думку історик більше думав не про свої інтереси, а про державність України. Якби це було не так, він ніколи б не повернувся на Батьківщину.

Значний інтерес становлять і листи М. Грушевського до О. Кандиби (Олеся), які зберігаються у 114 фонді Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Вони були надруковані в 1997 р. у першому томі видання «Листування Михайла Грушевського». Ці листи суттєво доповнюють вищезгаданий епістолярій М. Грушевського щодо питання його політичної діяльності на чолі ЗД УПСР та обставин рееміграції. У листах від 29 січня та 19 лютого 1922 р. М. Грушевський згадував про свій «одкритий лист» до Х. Раковського [138, с. 235], висловлював сумнів, що він отримав примірник

десятого номеру журналу «Борітеся-Поборете!», де був надрукований цей лист, «висланий до нього до Харкова» [138, с. 236]. Також з них дізнаємось, що переговори з більшовиками про повернення припинились [138, с. 237]. Але у посланні від 22 травня 1923 р. історик писав, що отримав листа від М. Чечеля, який повідомляв, що «Раковський має надрукувати відповідь на мій одкритий лист до нього» у журналі «Червоний шлях» [138, с. 249]. Ще одну згадку про те, що Х. Раковський таки отримав примірник журналу з «одкритим листом» від голови ЗД маємо у листі історика до Е. Фариняка, який аналізуватиметься нижче.

У листі, датованому 1 жовтня 1922 р., М. Грушевський відмічав «розпорошення, гризні й інсинуації серед еміграції» [138, с. 238], що, звісно, впливало на його бажання повернутися до України. Регулярно згадував політик і своє тяжке матеріальне становище [138, с. 239, 248, 255-256]. Також бачимо критику ним політичної діяльності В. Винниченка, М. Шаповала та Н. Григорієва [138, с. 241, 242, 244, 257, 265]. У листі від 19 лютого 1923 р. М. Грушевський повідомляв, що йому порадили не вертатися до УСРР. Підтвердженням цього стали «резолюції і справозданне з нарад» партійної конференції УПСР, яка відбувалась в Україні перед новим 1923 роком, участь у якій брали «і наші віденські тов[ариші], і ті, що живуть легально після процесу і в'язниці, і ті, що живуть нелегально» [138, с. 245- 246]. Тобто, історик продовжував підтримувати зв'язок зі своїми колишніми однодумцями по ЗД УПСР та, що дуже важливо, отримував від них партійні документи, які розцінював, як вказівки до дії.

Як і в листах до К. Студинського, М. Грушевський згадував різні варіанти влаштування свого найближчого майбутнього. У посланні датованому 6 серпня 1923 р. історик писав, що у нього наразі немає жодних «твердих» планів: «Кличуть до Америки, кличуть на Україну, але вісти про «прискорену українізацію» дійсно не заохочують до негайного виїзду» [138, с. 254]. Також він згадував, що отримав листа від О. Мицюка у якому той запрошував його на викладацьку роботу до Подєбрад, але історик відмічав, що його не задовольняла заробітна плата [138, с. 254-255]. Згодом, у кількох листах, М. Грушевський писав, що його запрошували до праці і в Педагогічний Інститут у Празі [138,

с. 256, 257, 258], а також на інструкторські курси [138, с. 259]. А після отримання послань з Києва і Харкова, у яких «молодіж (студенти), академічні робітники, тощо бажають і там мого повороту – умови для наукової праці, мовляють, вже єсть» [138, с. 259], перед М. Грушевським з новою силою постала дилема вибору. Він розмірковував про переваги та недоліки переїзду до Праги, визнавав, що не знає, що чекає його в Україні і підсумовував: «Але коли люде, котрих я не можу підозрівати в задніх мислях, – котрі не стоять ні в яким зв'язку з урядом, ні з партією навіть, ставлять справу в сю площину, що моє місце на Україні – трудно міні відмовлятись від сього в ім'я матеріальних вигод» [138, с. 259]. У кількох листах історик писав, що хотів би з'ясувати на яких умовах він може повернутися до України [138, с. 259, 260], відтак, зрозуміло, що саме такому варіанту він віддавав перевагу. В одному з листопадових листів М. Грушевський повідомляв О. Кандибі, що отримав пропозицію від ВУАН на вибір його академіком і дав на це свою згоду [138, с. 261]. 31 грудня 1923 р. історик написав у листі, що варіанти з Прагою та Подєбрадами остаточно відпали [138, с. 262]. З січневих листів 1924 р. стає зрозуміло, що справу з поворотом до УСРР М. Грушевський вирішив вже остаточно [138, с. 263, 264]. Тобто, листування з О. Кандибою (Олесем) теж є важливим джерелом з питання обставин повороту історика на Батьківщину.

Короткі згадки про своє повернення до УСРР М. Грушевський залишив у листах до Ю. Тищенка (Сірого). Наприклад, історик писав про свої фінансові проблеми у посланнях від 1 червня [139, с. 372], 18 червня [139, с. 373] і 12 грудня 1923 р. [139, с. 375]. Про свій можливий виїзд на Батьківщину він згадував у листах від 12 грудня [139, с. 375], 12 січня [139, с. 376], 30 січня та 1 березня [139, с. 377]. Підкреслюємо, що це саме згадки, без подробиць та пояснень.

Інформативним щодо 1923 – 1924 рр. життя М. Грушевського є його листування з Т. Починком. Рукописи листів зберігаються у Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку у Ф. 104 «Григоріїв Никифор (1883 – 1953), педагог, публіцист, політичний і громадський діяч, керівник українського відділу радіо «Голос Америки»». У 1969 та 1970 рр. це листування було опубліковано М. Антоновичем у часописі «Український історик».

Так, у листі від 12 січня 1923 р. М. Грушевський відмічав, що саме через брак коштів припинився випуск «Борітеся-Поборете!», єдиного, на його думку, українського радянського «правдиво-соціалістичного видання» [136, с. 83]. Як відомо, цей журнал видавався ЗД УПСР, голова якої мав визначальний вплив на його зміст. Лист, датований 23 лютого 1923 р. цікавий тим, що в ньому історик писав про резолюції партійної конференції УПСР, яка відбувалась в Україні у середині грудня 1922 р. Про неї М. Грушевський повідомляв і у вищезгаданих листах до О. Кандиби (Олеся). На конференції були присутні і колишні члени ЗД УПСР, які повернулись з еміграції раніше за М. Грушевського. До того ж він згадував, що крім нього за кордоном з його групи залишився лише П. Христюк, який планував виїхати на Батьківщину наступного місяця, тобто, в березні 1923 р. Політик переповідав Т. Починку зміст резолюцій. Есери були впевнені, що зміни в економічній політиці Радянської України, рано чи пізно приведуть до змін і в політиці, хоча більшовики і намагались цього не допустити, трудові маси психологічно втомились від боротьби, відтак, політична активність у таких умовах є недоцільною і, навіть, реакційною [136, с. 85]. Отже, соціалістам-революціонерам слід «працювати для політичної і національної культури, входити в маси і їх приготувляти політично, ширячи соціал-революційну ідеологію, у в всіх сферах, приготувляючи все для того моменту, коли за реакцією прийде хвиля психічного піднесення» [136, с. 86]. Безумовно, що М. Грушевський розділяв такі погляди партії на ситуацію в Україні і міг керуватися саме такими ідеями, коли вирішував повертатися на Батьківщину.

У листі від 5-6 липня 1923 р. М. Грушевський вказував, що він був автором загальної частини, а також політичного і культурного розділів проекту програми УПСР, який був уміщений у № 6 «Борітеся-Поборете!» [136, с. 95]. Також бачимо, що історик продовжував підтримувати зв'язок із своїми колишніми однодумцями по ЗД УПСР, адже отримував від них листи, з яких видно, що вони намагаються займатися і політикою. Зокрема, він згадував про лист від М. Чечеля, який писав, що разом з П. Христюком ходив до Х. Раковського «в справі легалізації наших київських товаришів», до того ж вони вважали, що українізація є досить таки

успішною [136, с. 96], тобто, намагання легалізувати діяльність УПСР в УСРР продовжувались, а історик отримував ще один аргумент для свого повернення. Відтак, не можна виключати того варіанту, що можливість політичної діяльності в Україні стала однією з найважливіших причин його реєміграції.

Критично відгукувався М. Грушевський про політичну активність В. Винниченка та М. Шаповала [136, с. 97, 98; 137, с. 170]. Важливою вважаємо інформацію, подану ним у листі від 26 липня 1923 р.: «наша група і Центр.(альний) Комітет укр.(аїнських) соц.(іялістів) револ.(юціонерів) вважає сю акцію Винниченка-Шаповала за невідповідну, шкідну» [137, с. 170], тобто, він продовжував асоціювати себе саме з есерівською партією навіть у ситуації, коли залишився за кордоном останнім представником колишньої ЗД, а обставини, що склалися не дозволяли йому вести повноцінну політичну діяльність.

Лист, датований 18 грудня 1923 р., демонструє, що М. Грушевський вже готувався до виїзду в Україну [137, с. 176]. Особливу увагу слід звернути на такі його слова: «Вимовив я й то собі, щоб як схочу не боронили мині виїхати назад за кордон. Але думаю, що можливість праці, хоч не велика, а все ж і в гіршім разі буде. Маємо перед собою велику ціль: зєднання всіх українських земель, і мусимо йти до неї не зраджуючись ні труднощами, ні навіть пониженнями» [137, с. 177]. Тобто, історик допускав варіант повторної еміграції, хоча, зрозуміло, що більшовики цього б не дозволили. Крім того, можна виокремити ще одну причину повернення – політик намагався використати революційний потенціал більшовиків для вирішення проблеми об'єднання української етнічної території. У листі від 16 вересня 1924 р., М. Грушевський пояснював причини такого свого кроку Т. Починку. Історик відкинув матеріальні проблеми, як єдину причину повернення, адже «На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі – давали мині учительську посаду», насправді «я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, користною з національного становища і на Україні вже можна працювати з більшою користю, – тож я і прийняв заклик Укр. Академії Наук, щоб приїхати і зайняти катедру історії Українського народу» [137, с. 180]. Крім того, у листі присутня критика М. Шаповала, Н. Григорієва,

В. Винниченка та їх однодумців за їх негативне ставлення до політичної діяльності голови ЗД УПСР [137, с. 181-182]. Звісно, що до листів М. Грушевського з УСРР потрібно ставитись з обережністю, адже більшовицьку цензуру ніхто не відміняв, а це добре розумів і сам історик. Відтак, сумніви у його цілковитій відвертості у такого типу посланнях є цілком обґрунтованими.

Варто проаналізувати і листування М. Грушевського з Е. Фариняком, яке теж було опубліковане М. Антоновичем у журналі «Український історик». Оригінали листів зберігаються у Науковому товаристві імені Шевченка в Нью-Йорку [133, с. 121]. У більшості з них є згадки про те, що М. Грушевський пересилав до США журнал «Борітеся-Поборете!» [133, с. 123, 124, 125, 126, 127, 128; 134, с. 119], який же він сам і редагував. Таким чином, історик продовжував інформувати суспільство про свої політичні погляди на майбутнє України, причому, робив це і тоді, коли ЗД УПСР припинила свою діяльність, а більшість її членів виїхали до Радянської України. Отже, навіть у таких, майже безперспективних умовах, М. Грушевський вважав політичну складову своєї активності дуже важливою.

У цих листах також багато цікавої інформації про обставини повернення історика на Батьківщину. Зокрема, перший запис про дилему повернення з'являється у посланні, датованому 12 грудня 1922 р. Автор писав, що «На Україну вертатись не можу: товариші, котрі літом туди поїхали, пишуть, що не можна, бо могли б з мене большевики зробити дуже недобрий вжиток» [133, с. 130]. Отже, вчений добре розумів наскільки його повернення може бути використано російськими комуністами у своїх інтересах. Досить цікавим є лист від 17 січня 1923 р. у якому історик наголошував: «я хочу їхати, як скорше, але не виїду скорше як при кінці сього місяця, чи не вдасться. Жду ріжних формальностей з вибором Академії і под. Що там можна буде робити, буду старатись» [134, с. 119]. М. Грушевський також зазначав, що «мої товариші з Борітеся-Поборете деякі доволі близько до радянського уряду і мають довіре» [134, с. 120]. У листі від 26 лютого 1923 р. історик згадував про лист до Т. Починка, у якому писав про партійну конференцію УПСР в Україні [134, с. 122], яка відбулась у грудні 1922 р. і яка вже згадувалась вище.

У посланні, написаному 9 липня 1923 р., М. Грушевський інформував Е. Фариняка про розмову М. Чечеля з Х. Раковським. Голова Раднаркому цікавився, чому не повертається М. Грушевський, пояснював, що не відповів на відкритий лист історика до нього через небажання «полемізувати», вважав, що той «переоцінює роллю селянства» в революції [134, с. 125]. М. Чечель запевнив М. Грушевського, що радянський уряд «дійсно серйозно хоче українізувати» [134, с. 126]. Звісно, важко визначити наскільки М. Чечель був щирим зі своїм колишнім партійним лідером, адже не виключено, що він міг діяти під певним тиском радянських спецслужб. З іншого боку, здається, що у М. Грушевського не було підстав не довіряти М. Чечелю, відтак, надана ним інформація сприяла позитивному для більшовиків рішенню історика у питанні рееміграції.

У листі від 25 серпня 1923 р. М. Грушевський пояснював, чому не може їхати до США: «у Вас се тепер дуже просто: або йди з большевиками безоглядно, або так само безоглядно против большевиків, середини нема» [134, с. 126]. Політик вважав, покладаючись на витяги з листа одного з членів ЦК УПСР, «що ні селянство, ні інтелігенція не хочуть ні повстань, ні заграничного наступу на большевиків» [134, с. 127]. Крім того, посилаючись на інформацію з листів, які приходили з України, М. Грушевський думав, що українізація все таки приносить «невеликі поліпшення» і сподівався, що далі їх буде більше [134, с. 127].

Останній лист М. Грушевського до Е. Фариняка був написаний 16 грудня 1923 р. У ньому політик наголошував на важливості завдання відокремити Галичину від Польщі та об'єднати її з УСРР, але головне, щоб ця «Радян.(ська) Україна була українською» [134, с. 129], а над цим потрібно ще працювати. Досить докладно він пояснював і обставини свого повернення на Батьківщину. По-перше, він писав, що рішення про поворот прийняв ще в 1921 р., «кілька разів мене туди закликали, але я не бачив пригожих обставин для праці там, а міг щось робити тут». По-друге, дізнаємось, що в травні 1923 р. ВУАН цікавилась, чи згоден історик бути вибраним академіком на кафедрі української історії і отримала від нього цю згоду, відтак вчений вирішив, що поїде, але не раніше, як через рік. По-третє, М. Грушевський зазначав, що у нього не вийшло

влаштуватися у Празі, до того ж почали надходити листи з України, щоб він приїздив скоріше і він вирішив їхати у 1924 р. «може з кінцем січня». По-четверте, історик підкреслював, що не всі у ВУАН хочуть його приїзду, відтак, вибори затягуються, натомість, радянський уряд ставиться прихильно до його повернення і навіть обіцяє «що не матиму трудностей, коли захочу назад виїхати» [134, с. 130]. Вважаємо, що такі думки історика свідчать про його остаточне рішення повертатися саме до Радянської України, а інші варіанти, ним хоч і розглядалися, але мали, скоріше за все, другорядне значення.

У 1978 р. в часописі «Український історик» Л. Винар опублікував лист М. Грушевського до Мирослава Січинського [113, с. 161-162], що був написаний 23 серпня 1919 р. Колишній голова УЦР коротко згадав про свою міжнародну діяльність в Празі, Парижі та Люцерні, акцентував увагу на тому, що з осені 1919 р. хоче «продовжати роботу в зв'язках з Інтернаціоналом соціалістичною і радикальною пресою в Парижі, в Швейцарії, в Англії» та висловив бажання відвідати США [113, с. 161]. Надзвичайно важливим є те, що саме історик писав про свої зв'язки з УПСР: «Стаючи завсіди на ґрунті селянських інтересів, і їх противництва і я через те йшов разом з соціалістами революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позістав ся формально безпартійним» [113, с. 161]. Тобто, на час написання листа М. Грушевський не заперечував своєї співпраці з есерівською партією і вказував, що не був її членом. Крім того, дізнаємось, що він серйозно розглядав питання об'єднання УПСР та УСДРП в одну партію, адже, на його думку, їх роз'єднували не політичні програми, а тактика боротьби.

У 2002 р. Л. Винар у тому ж таки журналі надрукував кілька листів М. Грушевського до В. Винниченка, які зберігаються в іменному фонді письменника в архіві Колумбійського університету (США) [112, с. 431-435]. Зокрема, лист від 30 вересня 1921 р. є відповіддю на послання В. Винниченка від 17 вересня, у якому той пропонував есерам долучитися до створення «революційного національного центру» в Україні і провести з цією метою переговори з більшовиками. М. Грушевський написав, що обговорить пропозиції В. Винниченка на найближчому зібранні «з товаришами» [112, с. 432]. Наступний

лист М. Грушевського від 4 березня 1922 р. є відповіддю на лист В. Винниченка від 1 березня того ж року. Знову ж таки, історик писав, що «Завтра я буду з товаришами і лист буде зачитаний» [112, с. 433]. Звісно, що цими «товаришами» є однодумці історика по ЗД УПСР. Відразу скажемо, що позитивної відповіді В. Винниченко так і не дочекався. Лист від 2 серпня 1923 р. став відповіддю на пропозицію В. Винниченка про участь М. Грушевського у Єдиному революційно-демократичному національному фронті. Автор прямо називав УПСР «моєю партією» і вказував, що без вказівок від ЦК УПСР не погоджується на жодні політичні акції [112, с. 434]. З листа також зрозуміло, що М. Грушевський продовжував підтримувати зв'язок з українськими есерами, адже він запропонував В. Винниченку ясніше викласти свої політичні пропозиції, щоб переслати їх ЦК [112, с. 434]. Тобто, навіть після виїзду всіх членів ЗД до України і припинивши активну політичну діяльність, історик продовжував асоціювати себе у політичному плані з УПСР, відтак, без дозволу від ЦК, що є характерним проявом партійної дисципліни, не міг та й не хотів співпрацювати з В. Винниченком.

Певним інформаційним потенціалом володіють листи М. Грушевського до М. Чечеля, виявлені українським істориком В. Марочком у Державному архіві Російської Федерації. Опублікованими вони не були, але про їх зміст частково можна судити з наукових статей названого дослідника [363; 364; 365; 366]. Зважаючи на неможливість безпосереднього ознайомлення з листами, обмежимося лише кількома з них, найбільш інформативними. Зокрема, у листі від 7 серпня 1919 р. М. Грушевський інформував свого адресата про перебування у Празі, участь у роботі кооперативного з'їзду, на якому отримав 25 тисяч франків від українських кооператорів на підтримку УПСР [366, с. 81]. З листа дізнаємось, що голова ЗД підготував та відправив колезі по партії «Звідомлення» для Комуністичного Інтернаціоналу про політичну позицію партії та її роль у відродженні України, а також те, що М. Чечель надіслав заяву М. Грушевського до Комінтерну [366, с. 81]. Тобто, вже у серпні 1919 р. М. Грушевський серйозно розглядав питання вступу УПСР до Комінтерну, напевно зрозумівши безперспективність орієнтації на Антанту у питанні визнання нею права України

на самовизначення. Відтак, можливо, що це був один з перших кроків до початку діалогу з більшовиками. Вважаємо, що якби уряди держав-переможниць у Першій світовій війні конструктивно підійшли до вирішення «українського питання», то ідея М. Грушевського про співпрацю з більшовиками залишилася б нереалізованою. Загалом, вона виникла, коли у політика вже не залишалось вибору: або переговори з комуністами, або припинення боротьби за Україну. Немає сумнівів у тому, що голова ЗД розумів, якими політиками були більшовики, адже він сам зміг у цьому переконатися у 1917 – 1918 рр. 25 грудня 1919 р. М. Грушевським писав М. Чечелю з Берліна: «Ви знаєте, яка в сумі невелика валюта вийшла з грошей даних мені ЦК. Гривни 1 млн. 300 тис.» [366, с. 83]. Тобто, цей і попередній листи важливі ще й тим, що з них дізнаємося про те, якими коштами володіла ЗД та її керівник для ведення політичної діяльності. При цьому відзначаємо, що матеріальних ресурсів було явно недостатньо, особливо враховуючи те, якими амбітними були політичні та наукові плани колишнього голови УЦР. У листі від 17 липня 1920 р. він написав про потребу створення партійного часопису: «Збірник надумали «Борітеся-Поборете»» [366, с. 90]. Цю назву запропонував М. Шаповал, а, наприклад, М. Шраг пропонував – «Український соціаліст-революціонер» [366, с. 90]. Видання було профінансоване, стало важливим джерелом інформації про політичну програму ЗД та її практичне втілення, хоча у підсумку вийшло лише десять номерів.

На підставі отриманих даних можемо зробити такі висновки. По-перше, відзначаємо, що епістолярна спадщина М. Грушевського є досить великою і зберігається у рукописах у фондах різних архівах, зокрема, і закордонних. Серед українських архівів варто назвати ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДАВО та ЦДАГО. При цьому частина листування історика є вже опублікованою і доступною для дослідників. Зокрема, повністю або частково видано листи М. Грушевського до К. Студинського, В. Винниченка, О. Кандиби (Олеся), Е. Фариняка, Т. Починка, Ю. Тищенка (Сірого), В. Кузіва. Листування дозволяє зрозуміти, як історик оцінював свою політичну діяльність в УПСР, адже жанр листа зумовлював вищий рівень відвертості та щирості у висловлюваннях, порівняно з іншими видами

джерел. По-друге, слід підкреслити значні інформаційні можливості епістолярію з питань співпраці ученого з УПСР. Переважно у листах знаходимо відомості про еміграційний етап життя М. Грушевського (1919 – 1924 рр.), коли він очолював ЗД УПСР. По-третє, проаналізувавши листи, можемо говорити, що перехід на так звані «прорадянські» позиції був глибоко продуманим кроком колишнього голови УЦР. І за це його не варто засуджувати. М. Грушевський реально оцінював політичну ситуацію, що склалась, як в Європі, так і в Україні. Обставини змушували політика намагатися домовитися з більшовиками, лише так залишався шанс на продовження боротьби. Слід врахувати і той факт, що на початку 20-х рр. ХХ ст. російські комуністи ще не почували себе настільки всесильними, як у 30-х рр. По-четверте, вважаємо, що повернення історика до України у 1924 р. не можна відокремлювати від його політичної партійної діяльності в УПСР. Це був тривалий процес зважування усіх за і проти. Поворот М. Грушевського на Батьківщину не можна вважати якимось одномоментним актом. Він розтягнувся на декілька років і був тісно пов'язаний з його діяльністю на посаді очільника ЗД. Не виключено, що навіть приїхавши до УСРР М. Грушевський спочатку займався не тільки наукою, але й сподівався зробити все від нього залежне для реалізації свого політичного «українського радянського проекту». І лише жорстока реальність будівництва «комуністичного раю» змусила колишнього лідера УПСР відмовитися від політики та остаточно зосередитись на науковій роботі.

4.3.2. Епістолярій сучасників історика

Значним інформаційним потенціалом щодо питань співпраці М. Грушевського з УПСР володіє епістолярій інших діячів Української революції 1917 – 1923 рр. Це були листи, як до М. Грушевського, так і до інших адресатів. Серед їх авторів бачимо, як однодумців колишнього голови УЦР – членів ЗД УПСР, так і його політичних опонентів. Авторство частини листів не встановлене.

Зокрема, слід звернути увагу на епістолярну спадщину В. Винниченка. Наприклад, у Ф. 1235 ЦДАК України зберігся його лист до голови ЗД УПСР від 1 березня 1922 р. [94, арк. 43-46зв]. В. Винниченко писав, що під час перемовин з Петром Дятловим, українським комуністом, який працював у радянському

представництві в Берліні і, фактично, був агентом більшовиків, висунув кандидатуру історика на важливу посаду в українському радянському уряді [94, арк. 43зв]. При цьому автор листа зауважував, що це, звісно, тягнуло за собою й умову легалізації в УСРР есерівської партії до якої входив політик і тут же відзначав, що зі слів П. Дятлова це питання «зустрічає великий опір в рядах правлячої партії» [94, арк. 43зв]. Цей лист був черговою спробою В. Винниченка залучити М. Грушевського до своїх політичних проектів, але лідер ЗД УПСР так і не дав позитивної відповіді на ці пропозиції.

У Ф. 8 ЦДАГО України відклалося кілька листів В. Винниченка, у яких теж знаходимо згадки про «есерівство» М. Грушевського. Так, у листі до УКП в Україні від 20 березня 1920 р. В. Винниченко писав, що ЗД УПСР «стала виразно на ґрунт радянської влади. Вони мають велике бажання з'єднатися з боротьбистами. Такі самі тенденції помічаються й у їхнього ЦК, але Делегація не має змоги розшукати його» [64, арк. 7зв]. Отже, отримуємо ще один доказ того, що вже на початку 1920 р. М. Грушевський почав намагатися домовитися з більшовиками. Також автор вірно припускав, що перехід на комуністичні позиції для М. Грушевського є скоріше за все лише тактичним кроком «а не глибоке, непохитне й активне переконання, за яке він готов був би піти на жертву» і вказував, що ЗД УПСР складається з «М. Грушевського, О. Жуковського, М. Шаповала, М. Шрага, М. Чечеля і Кондратенка» [64, арк. 7зв]. Останній факт дозволяє говорити про нечисленність однодумців колишнього голови УЦР. Вважаємо, що В. Винниченко дуже влучно підмітив характер «переорієнтації» історика на підтримку радянської влади. На нашу думку, М. Грушевський розумів сутність комуністичного режиму та можливі ризики від спроб порозумітися з ним, але бажання зробити щось для української державності пересилило.

Слід згадати і лист В. Винниченка до УКП від 2 грудня 1920 р. у якому він відзначав, що «...частина наших есерів з Грушевським на чолі» виступає проти нього та Закордонної групи УКП, тоді як «М. Шаповал і його течія за нас» [64, арк. 83]. Негативні оцінки політики В. Винниченка були характерними для М. Грушевського, який не вважав за потрібне об'єднувати різні соціалістичні

партії за кордоном в один блок для того, щоб повалити радянську владу, що було, власне, метою колишнього голови Генерального Секретаріату УНР. Крім того, бачимо, що підтримка М. Шаповалом політичних планів В. Винниченка стала однією з причин конфронтації між головою ЗД та лідером празької групи есерів.

Значний інтерес викликають і листи В. Винниченка до М. Шаповала, які зберігаються у Ф. 3563 ЦДАВО України. Для них є характерними постійні звинувачення М. Грушевського та підтримка партійних позицій М. Шаповала. Наприклад, у посланні від 30 січня 1921 р. В. Винниченко критикував ЗД УПСР за її спроби проводити переговори з радянським урядом України, називаючи групу Грушевського «купкою віденських політиканів» [23, арк. 10]. З листа стає зрозуміло, що В. Винниченко повірив словам М. Шаповала про те, що ЦК УПСР не підтримував політичних позицій ЗД УПСР, відтак, він писав, «що УПС-Р не треба змішувати з Грушевським-Чечелем-Шрагом, що ця невеличка кумпанія на свою руку веде політику, яку ЦК і другі зак. організації ус-ерів осуджують» [23, арк. 10-10зв]. Подібні думки висловлювалися і у листі від 14 лютого 1921 р. [23, арк. 14, 14зв]. Зауважуємо, що насправді ЦК УПСР вважав правильною політику саме ЗД, а стверджуючи протилежне, М. Шаповал видавав бажане за дійсне.

Власне про М. Грушевського В. Винниченко писав, що той «...не є соціаліст і бути ним не може. Отже репрезентація Вашої партії таким «соціалістом» є постійні компрометації Вашої партії» [23, арк. 14зв] і, щоб це змінити потрібно «роз'яснити Грушевського», що В. Винниченко і збирався робити на сторінках «Нової Доби». Автор запевняв М. Шаповала, що «з Груш. будемо боротись рішуче й без церемоній, старанно відріжнити цю групу [ЗД УПСР. – В. Х.] від усієї партії у. с-рів» [23, арк. 15зв]. Дійсно, членство М. Грушевського в УПСР викликає багато запитань, але сумніватися у його «соціалістичності» не має підстав. Але, підкреслюємо, що на відміну від В. Винниченка чи М. Шаповала, які досить таки мало займалися практичною реалізацією свого бачення побудови української державності, лідер ЗД УПСР дійсно намагався втілити у життя свій проект соціалістичної радянської України. У цьому контексті буде доцільно привести цитату з листа Михайла Лозинського до М. Грушевського, який

зберігається у Ф. 1235 ЦДІАК України. Автор писав історику 14 вересня 1920 р.: «Зацікавила мене згадка в Вашім листі про «можливість нашого (себто Вашого і Ваших партійних товаришів) виїзду до Краю». Коли не помилка, то се означало б можливість консолідації українських кращих соціалістичних сил в Краю на основі...державности в радянській формі» [95, арк. 4-4зв].

5 червня 1921 р. датується лист В. Винниченка, у якому він радив М. Шаповалу не перейменовувати партію, адже це потрібно робити саме «віденській групці», «грушенятам», які ведуть «злочинну і нечесну політику», тоді як на боці М. Шаповала і ЦК і решта есерівських організацій [23, арк. 37зв]. У листі від 7 липня 1921 р. В. Винниченко висловлював свої думки про факт поїздки М. Чечеля до УСРР [23, арк. 44зв-45зв]. Він прогнозував, що «Смішно було б гадати, що Москва зробить якісь уступки купці людей в 8 чоловік, знаючи, що за сею купкою ніхто не йде і не піде» [23, арк. 45]. Важливим фактом є названа, хоча, можливо й приблизно, кількість прихильників М. Грушевського по ЗД УПСР. Для В. Винниченка «ця подорож Чечеля є ніщо інше, як виступ з партії» есерів всіх однодумців славетного історика [23, арк. 45зв].

Червоною ниткою через ці листи проходить ідея консолідації соціалістичних партій в еміграції [23, арк. 10, 14, 38, 45зв], яку запропонував В. Винниченко, підтримував М. Шаповал, але проти якої виступав М. Грушевський [23, арк. 49зв]. Через таку його позицію, а крім того і через його спроби порозумітися з більшовиками, у всіх вище проаналізованих листах В. Винниченка бачимо нищівну критику політичної діяльності історика в еміграції.

Разом з тим, В. Винниченко піднімав у своїх листах і питання повернення М. Грушевського до України. Наприклад, у листі від 16 серпня 1921 р. він задавався питанням «чи, справді, Груш. і К^о збираються їхати?». Наводить слова Сірого, який розмовляв на цю тему з істориком і той говорив «що збирається їхати «на культурну працю»». На думку В. Винниченка, виїзд «на культурну працю» є ще більшим зрадництвом, ніж повернення для політичної роботи, але, зрештою, він робив висновок «що ніхто з них не поїде» [23, арк. 54]. Менше ніж через місяць, 11 вересня 1921 р., В. Винниченко написав листа М. Шаповалу, у якому

підтримав останнього у його конфлікті з «грушенятами» [23, арк. 59-59зв]. Очевидно, що на той час автор вже одержав інформацію про те, що група Грушевського отримала від свого ЦК листа, згідно якого політика ЗД була правильною і відповідала партійній програмі УПСР і саме лідер Празької групи порушував партійну дисципліну. В. Винниченко листа не бачив, але незважаючи на це він зробив висновок про правильність партійного курсу М. Шаповала.

18 вересня 1921 р. В. Винниченко надіслав М. Шаповалу копію свого послання до М. Грушевського від 17 вересня 1921 р. [23, арк. 62-63зв], а також описав причини того, чому написав листа історика і якої мети прагнув досягти [23, арк. 61-61зв]. Він вважав, що найближчим часом відбудеться військова інтервенція польських та румунських військ на радянську Україну, яка перебувала через економічну та національну політику більшовиків у глибокій кризі, відтак шанси на повалення радянської влади були суттєвими. Цю акцію нібито підтримував і С. Петлюра, якого в Україні народ вважав єдиним національним лідером, що може відновити українську державність [23, арк. 62-62зв]. Відтак, автор пропонував створити в Україні «революційний національний центр», який би захистив українську революцію від «реакції». Есери групи Грушевського, які мали контакти з Москвою, могли б звернутися до більшовицької влади з пропозицією утворити коаліційний уряд з представників КП/б/У, УКП та УПСР, що дало б непогані шанси на успіх у відбитті інтервенції [23, арк. 63-63зв]. Це ж саме питання В. Винниченко піднімав і в іншому листі до М. Шаповала, написаному 24 вересня 1921 р. Автор знову пояснював чому звернувся з вищезгаданими пропозиціями до історика та його «віденців» [23, арк. 65зв-66зв]. Про можливу відповідь М. Грушевського В. Винниченко написав у своєму листі від 14 листопада 1921 р. На його думку вона буде негативною [23, арк. 72]. У цьому ж листі варто відзначити ще один факт. Автор дивувався чому ЦК УПСР став на бік «віденців», а не «пражан» і намагався це пояснити. Він звинувачував у цьому «віденців», які «нечесно скористувались скрутним становищем ЦК і примусили його висловитись за них» [23, арк. 72зв]. В. Винниченко не міг знати, що ЦК швидше за все ніколи не підтримував М. Шаповала та його Празької

групи, ніякої еволюції чи зміни політичних поглядів у ЦК не відбувалось. Про те, що ЦК був проти політичної програми ЗД В. Винниченко знав тільки зі слів М. Шаповала, який тільки хотів так думати і не володів достовірною інформацією про справжнє ставлення ЦК, як до нього, так і до М. Грушевського.

У 2003 р. в журналі «Вітчизна» вийшли друком кілька листів В. Винниченка до Є. Чикаленка. Ці листи зберігаються у фонді В. Винниченка в Колумбійському університеті [149, с. 102]. Зокрема, у листі від 2 березня 1921 р. автор критикував М. Грушевського за його «прихильність» до уряду Раковського, називаючи славетного історика «сивобородим «мальчиком без штанов»» та «чудним «політиком»» [149, с. 105]. У листі від 12 грудня 1923 р. В. Винниченко писав, що «це М. Грушевський збирається їхати на Україну, за посадою, чи за «посидінням»...» [149, с. 111], тобто вважав, що серед причин повороту історика до України значнішу роль могли відігравати кар'єрні фактори. Найбільш повне видання усього корпусу взаємного листування В. Винниченка та Є. Чикаленка з'явилося у 2010 р. У ньому бачимо, як вже вищезгадані листи [148, с. 315, 330-337], так і інші. Наприклад, у листі від 16 грудня 1923 р. Є. Чикаленко писав, що М. Грушевського більшовики запросили повертатися і його поворот внесе розбрат в українські кола в Україні [148, с. 340]. У листі від 26 травня 1926 р. Є. Чикаленко описував розмову зі своїм сином Левком. Автор порівнював політичні помилки М. Грушевського з «мимовільною зрадою української державності», а його син називав історика «політичним шахраєм» [148, с. 351].

Слід звернутися і до листування Є. Чикаленка з В. Липинським. Значна його частина була опублікована 2013 р. у виданні «В'ячеслав Липинський та його доба». Наприклад у посланні від 21 жовтня 1922 р. Є. Чикаленко згадуючи полеміку між «Шаповалівцями та Грушенятами» писав: «До чого пан проф[есор] [Грушевський] на старість дійшов! Очевидно є у чоловіка якийсь карбик в голові і коли до нього дійде, то розумний стає дурним. Він же, безперечно, розумна людина, а поводить як дитина! «На всякого мудреца довольно простоти», як кажуть москалі» [119, с. 637]. У листі від 17 березня 1923 р. Є. Чикаленко згадував, що М. Грушевський «Недавно... звертався до Раковського з пропозицією

співпраці, а коли той його висміяв, то тепер шукає відносин з контрреволюціонерами, вважаючи, що «скрізь треба приятеля мати!» [119, с. 641]. Лист-відповідь В. Липинського датований 6 квітня 1923 р. У ньому автор іронічно написав, що «Грушевський справді знаменитий зі своїми пропозиціями! Але це для нас - монархістів і «контрреволюціонерів» – добрий знак» [119, с. 586].

Звісно, що такі оцінки діяльності М. Грушевського є цілком зрозумілими, адже, і В. Винниченко, і Є. Чикаленко, і В. Липинський були його політичними опонентами і не сприймали, ні партійних поглядів історика, ні його політичної діяльності в еміграції, ні його бачення побудови української державності.

Напевно, головним політичним опонентом М. Грушевського в УПСР був М. Шаповал. Звісно, що непорозуміння та конфлікти між ними, які були пов'язані з партійною діяльністю голови ЗД УПСР, теж знайшли своє відображення у листах. Частково позиції М. Шаповала можна було зрозуміти і з вищезгаданих листів, але, безумовно, головну увагу слід звернути саме на його епістолярій.

Наприклад, в особовому фонді М. Шаповала 3563 у ЦДАВО України збереглась значна кількість листів, які дають певну інформацію про співробітництво М. Грушевського та УПСР. Серед них є лише один лист від М. Шаповала, власне, до М. Грушевського. Він датований 7 серпня 1921 р. [18, арк. 60-63]. Причиною написання цього листа були чутки про можливе повернення історика на Батьківщину. М. Шаповал не підбираючи слів критикував політичні рішення М. Грушевського часів його головування в УЦР, звинувачував того у запрошенні німців, згадував аполітичність історика у добу Гетьманату [18, арк. 60]. Важливим і дуже цінним фактом є згадка автора, що за кордон М. Грушевський виїхав та став головою ЗД УПСР «не будучи її членом». І лише у січні 1921 р. історик вступив до УПСР, як пише М. Шаповал, «під загрозою скандалу» [18, арк. 60зв]. Загалом, автор зневажливо відгукувався про еміграційну діяльність історика, а його діяльність на чолі ЗД УПСР вважав руйнівною [18, арк. 61]. Окремо М. Шаповал критикував визнання М. Грушевським «уряду Раковського», сумнівався, що такий крок підтримував ЦК УПСР, який знаходився «в тюрмі у Раковського» [18, арк. 61зв-62]. У підсумку автор називав історика

«перевертнем-комуністом» [18, арк. 62] та «зрадником нашої партії» [18, арк. 62зв], що, на нашу думку, є типовим проявом ситуації, коли емоції та особисті образи беруть верх над розумом та національними інтересами, адже, М. Шаповал робив висновки не знаючи реального стану справ і навіть не намагаючись зрозуміти політичні погляди свого опонента по партії.

Кілька цікавих листів відклалось і у Ф. 3911ЦДАВО України. Автором більшості з них був М. Шаповал. Зокрема, слід назвати його лист до ЦК УПСР [47, арк. 25-28зв]. На жаль, рукопис листа не був автором датований, але проаналізувавши його текст, можна припустити, що він був написаний навесні 1921 р., коли М. Шаповал ще мав надії за допомогою ЦК вирішити конфлікт із ЗД на свою користь. З листа дізнаємось, що ЗД складалась з чотирьох членів: М. Грушевського, О. Жуковського, М. Чечеля, М. Шрага [47, арк. 25], а віденська група з трьох: П. Христюка, І. Штефана, В. Залізняка [47, арк. 27]. Також М. Шаповал давав своє бачення проблеми все гірших відносин між ЗД та рештою есерівських груп в еміграції. Всю вину за такий стан речей автор послання перекладав на М. Грушевського, особливо наголошуючи на тому, що історик протягом тривалого часу керував ЗД не будучи при цьому членом есерівської партії [47, арк. 25, 25зв, 26,]. У формі звинувачень побудований інший лист М. Шаповала до М. Грушевського [49, арк. 3-4зв]. Історику, якого названо членом УПСР [49, арк. 3], було вказано на його «помилки»: використання грошей від «американського жертводавця» для перетягування на бік ЗД есерів-емігрантів з інших партійних груп [49, арк. 3-3зв], слабкі контакти ЗД з іншими партійними організаціями [49, арк. 3], співпраця з комуністами [49, арк. 3зв]. Автор послання пропонував історику йти на службу до комуністів і не втручатися у справи УПСР [49, арк. 4-4зв]. Звісно, у політичній діяльності колишнього голови УЦР могли бути та й були певні організаційні чи тактичні помилки і невдачі. Цікаво з'ясувати інше: чи знав М. Шаповал, коли писав цього листа, що ЦК підтримував партійну політику М. Грушевського та ЗД. Якщо знав, то порушував партійну дисципліну, не виконуючи рішення керівного органу партії. До того ж, М. Грушевський постійно наголошував на тому, що діє у межах повноважень, наданих ЗД ЦК.

Подібним чином охарактеризовано стосунки між ЗД УПСР та іншими есерівськими групами у листі з цього ж таки фонду [47, арк. 45-47], автор якого залишився невідомим. Невідомо і прізвище та ім'я адресата. Незрозумілими є політичні переконання автора, хоча в тексті добре помітні симпатії до ЗК УПСР. Описано причини внутрішньоесерівського конфлікту, які полягали у тому, що ЗД нібито «відмовилась скликати партійну конференцію, не признала законности Закордонного Комітету, почала відхрещуватися від партійної ідеології /статті Грушевського в «Наш Стяг»/ і вести роботу в напрямку зміни ідеології й назви партії, цілком не рахувалася з голосом партійних організацій і т. п.» [47, арк. 46]. Підкреслюємо важливість згадки про факт отримання ЗД грошей від «петлюрівського Уряду» [47, арк. 46], що ще раз доводить факт фінансування Директорією протягом певного часу політичної діяльності М. Грушевського. Також автор характеризував і інші політичні сили української еміграції.

Варто розглянути і листування М. Шаповала з М. Чечелем, який був активним діячем ЗД УПСР. Загалом, його тематика пов'язана з листом «Не руйнуйте партії» та листом М. Грушевського до М. Шаповала від 5 лютого 1921 р., в яких ЗД УПСР критикувала празьку групу есерів та її лідера, яким і був М. Шаповал. Розглянемо ці послання за хронологічним принципом. Наприклад, у листі від 27 листопада 1920 р. до М. Чечеля М. Шаповал декілька разів наголошував, що М. Грушевський не був членом есерівської партії, не входив ні до одної з партійних груп, але виконував функції голови ЗД [27, арк. 74зв, 75].

З листа, який датований 9 грудня 1920 р. вкотре дізнаємося про надзвичайно неприхильне ставлення М. Шаповала до колишнього голови УЦР, яке навіть виходило за межі політичної конфронтації і переходило у площину особистісного несприйняття [27, арк. 80-81зв]. Саме про це йдеться у наступних листах. Наприклад, у посланні М. Чечеля до М. Шаповала від 29 березня 1921 р. автор чітко вказував на те, що головою ЗД УПСР є саме М. Грушевський і критикував М. Шаповала, який називав вчинки історика недостойними [25, арк. 44зв]. У листі-відповіді від 4 квітня 1921 р. М. Шаповал писав, що «з охотою знімаю кваліфікацію «недостойний»», але продовжував критикувати М. Грушевського за

його листи, зміст, яких нібито впливає «на партійні ряди деструктивно і викликає непотрібне огірчення між парт. членами...» [27, арк. 83].

У свою чергу, М. Чечель давав на це доволі розлогу відповідь у посланні, датованому 29 квітня 1921 р. Він зауважував, що «Мені, членові Закорд. Дел., Ви пишете про голову Делегації [М. Грушевського. – В. Х.] такі речі, після котрих (коли б вони були правдивим) я не міг би співробітничати з ним» [25, арк. 49зв]. Відтак, дізнаємося, у чому М. Шаповал звинувачував М. Грушевського. По-перше, це «неконструктивна» критика головою ЗД празької групи есерів. По-друге, переговори групи М. Грушевського з представниками російської комуністичної влади. По-третє, нібито нещирість політика з членами інших партійних груп есерів у політичних питаннях [25, арк. 49зв]. М. Чечель писав: «Микито Юхимовичу: я вважаю Вас винуватим в тім, що атмосфера в наших партійних колах за кордоном псується. Весь час Ваші відносини до тт. Грушевського і Жуковського – ось найбільш згущене місце цієї атмосфери» [25, арк. 50зв]. Отже, автор листа вважав саме М. Шаповала ініціатором конфліктів з М. Грушевським, причому причинами їх є певні «особисті відносини» між ним та відомим істориком, які М. Шаповал чомусь переносив у площину партійної діяльності [25, арк. 50зв]. М. Чечель повідомляв, що лист до М. Шаповала від 5 лютого 1921 р. був написаний особисто головою ЗД УПСР і підтверджував, що той попередньо ознайомив з його змістом інших членів віденської групи есерів [25, арк. 50зв-51], таким чином, причин для конфлікту немає, адже у листі висловлена позиція всієї ЗД. М. Шаповал не забарився з відповіддю і 13 та 15 травня написав М. Чечелю свої послання. Найімовірніше, лист від 13 травня не був надісланий, адже залишився незакінченим, хоча це могла бути і чернетка, і дописаний лист все-таки знайшов свого адресата. Загалом, з них можна зробити висновок, що їх автор продовжував звинувачувати історика у розкладі есерівської партії [27, арк. 85, 88, 89зв], ініціатором конфліктів між ними вважав саме позицію і вчинки лідера ЗД УПСР [27, арк. 84]. М. Шаповал писав, що поведінка М. Грушевського та О. Жуковського «викликає якусь загальну ненависть в партії, пририрство» [27, арк. 85зв]. Знову повторювалася теза про перемовини

представників ЗД УПСР з радянською владою [27, арк. 86, 86зв]. Тобто бачимо, що стосунки між празькою та віденською групами УПСР поступово ставали все більш напруженими, звинувачення взаємними, ніхто не збирався поступатися чи йти на компроміс, що в кінцевому рахунку і призвело до остаточного розколу.

У фонді Н. Григоріїва ЦДАВО України відклалось три листа до нього від М. Шаповала. У першому з них, датованому 29 серпня 1921 р., прізвище історика не називалося. М. Шаповал писав про те, що отримав звістку з Відня, у якій повідомлялось, що ЗД УПСР збирається розпустити ЗК УПСР та виключити його самого з партії. Але поряд з цим автор згадував два важливих факти. У першому з них говорилося, що «...вони[ЗД УПСР. – В. Х.] не їдуть поки-що на Україну!» [16, арк. 94]. Отже, бачимо ще одне підтвердження тій думці, що М. Грушевський не збирався залишатися в еміграції назавжди і вже у 1921 р. мав плани повернення на Батьківщину, причому підстав для цього нібито ще не було, адже ЗД УПСР та Український Соціологічний Інститут провадили активну діяльність, серйозних матеріальних проблем у історика ще не було, українізація в Радянській Україні ще не почалась і т. д. Тобто, поворот на Батьківщину залежав від інших факторів, якими вважаємо політичні партійні переконання М. Грушевського. Другим цікавим фактом були такі слова керівника ЗК УПСР: «Розпускаються чутки, що Голубовича і К^о випущено вже і вони оповіщають, що підтримують «совіт.» владу» [16, арк. 94]. Така інформація була на користь віденської групи М. Грушевського, бо якщо б вона виявилась правдивою, то ЗД УПСР отримувала вагомий аргумент правильності своєї нібито прорадянської орієнтації, адже з'явилося додаткове підтвердження того, що ЦК УПСР в Україні, до якого і входили вищезгадані «Голубович і К^о», теж перебував на аналогічних позиціях, а саме на цьому постійно наголошував М. Грушевський зі своїми прихильниками.

У другому листі від 23 грудня 1922 р. М. Шаповал пропонував адресату свій план боротьби з українським зміновіхівством. Вважаємо, що буде доцільно процитувати наступний уривок з послання: «Мені здається треба так сказати: що ми (Ви і я) нічого не маємо проти їх (Христюк-Грушевський), але як нам виступати з пропозиціями, коли з ненависти до нас вони (Христюк-Грушевський)

одкинуть їх. Навіть посади для їх є підходящі: Грушевський читав-би історію України в Академії і Учительському інституті...словом, треба показати спокуси» [16, арк. 101]. Автор окремо підкреслював, що «...нам вигодно буде перевести всю операцію «розбільшевичення» Олеса, Грушевського, Христюка...» [16, арк. 102]. Отже, незважаючи на принципові політичні розходження між есерівським групами Відня та Праги, а також особисту неприязнь, М. Шаповал добре розумів важливість для української справи постаті М. Грушевського. Так, ЗД УПСР вже, фактично, припинила свою діяльність, а її керівник залишався, власне, лише моральним лідером лівих есерів. Політичні проекти колишнього голови УЦР зазнали в еміграції поразки, ученого вже нічого не тримало за кордоном. Цілком реальною ставала можливість його повернення на Батьківщину. Звісно, що це могло б стати символом переваги комуністичного ладу і, таким чином, негативно вплинути на українські емігрантські організації. Тому М. Шаповал зі своїми однодумцями й розробляв варіанти того, як не допустити рееміграції історика.

Але М. Грушевський у 1924 р. все-таки повернувся до Києва, чим викликав шквал негативних відгуків у середовищі еміграційного політикуму. Дуже погано до такого його кроку поставився і М. Шаповал, достатньо почитати записи у його щоденнику чи публіцистику. Але у листі до Н. Григорієва, датованому 22 серпня 1924 р., М. Шаповал не стільки критикував, скільки жалів історика та шкодував, що вже нічого змінити не можна: «Цікаве те, що діється з Грушевським. Це вже доказ того, що він дуже пожалкує, що йшов за своїми «грушенятами», а не вів їх. Вони його й завели. Ех, стара практична голово – попав у таке пригноблююче становище. Шкода, але й виручити його не можливо. Я читав у рус. больш. газеті в Берліні, що йому доручено складання «Описания древностей Киевских», «Опис. древностей Черниговских» з ілюстраціями. Складає провідника по старому Київу! – жахлива судьба політика і був. «провідника народу» [16, арк. 109].

У Ф. 3863 ЦДАВО України зберігся лист М. Шаповала до М. Балаша від 21 березня 1921 р. М. Шаповал писав, що ознайомившись з проектом програми УПСР, який було надруковано у № 6 «Борітеся-Поборете!», звернув увагу на те,

що до нього було внесено зміни та правки, порівняно з текстом проекту, прийнятого на IV конференції УПСР за кордоном [35, арк. 81]. Як відомо, остаточну редакцію проекту програми партії, одним з авторів якого був і М. Шаповал, здійснювала ЗД, яка і видала його у своєму журналі. Відтак, автор листа просив М. Балаша забрати у «п. п. Жуковського, Чечеля, Шрага, Грушевського» оригінальні тексти своїх розділів проекту, щоб перевірити їх відповідність надрукованому тексту партійної програми [35, арк. 81зв].

Варто звернути увагу і на матеріали Ф. 269 ЦДАГО України. Наприклад, у листі М. Шаповала до члена УСДРП М. Галагана від 20 лютого 1921 р. [69, арк. 59-60зв] розповідалося про можливість ознайомити учасників віденської соціалістичної конференції з більшовицькою політикою в Україні. Автор окремо підкреслював, що «віденці», під якими розумілася ЗД, ставилися до цієї конференції негативно. Також М. Шаповал називав причини того, чому на IV конференції УПСР за кордоном його прихильники та однодумці М. Грушевського говорили «двома мовами»: «В порозуміння з Москвою рішуче не вірю. Порозуміння може бути, але після боротьби. Більшість наших товаришів рішуче не визнає «уряду» Раковського. По цих пунктах власне і є розходження» [69, арк. 60зв]. У ще одному листі М. Шаповала до М. Галагана, датованому 17 червня 1921 р., згадувався проект В. Винниченка по створенню Соціалістичного Союзу. Автор писав, що «Всі організації наші (окрім віденців) за консолідацію, політика ЦК зовсім не та, що З. Делегації (ЦК за консолідацію, навіть угоду з рос. есерами на Україні заключив чи заключає...)» [69, арк. 90]. Також він відмічав, що до нього завтра приїде член ЦК і «Заздалегідні відомости, одержані від нього, нічого на користь політики нашої З. Дел. не говорять» [69, арк. 90зв]. Тобто, кількість прихильників ЗД та тієї політичної лінії, якої дотримувався її лідер зменшувалась. Але слід відмітити, що твердження М. Шаповала про невідповідність політичних позицій ЦК та ЗД, швидше за все, не відповідало реальному стану речей.

У цьому ж фонді збереглося близько шести проектів листів воїнів Армії УНР до М. Грушевського у зв'язку з чутками про його від'їзд до України. Перший з них датований 29 січня 1924 р. Один з листів підписаний Володимиром

Шевченком, Євгеном Маланюком і Миколою Россіневичем. Загальним лейтмотивом цих листів є намагання переконати історика не виїжджати до УСРР. Вояки писали: «Ми не вірим, щоби Ви, через гори трупів, за волю України покладених, переступити наважились. І коли-б подібні чутки підставу мали, то ми Вас насмілюємось благати...тут, на еміграції, разом з нами залишитися, аж доки нарід Український останніх кайданів неволі не розіб'є...» [70, арк. 1зв]. Текст листа демонструє, який величезний авторитет мав М. Грушевський, незважаючи на те, що вже перестав впливати на державну політику УНР. Для значної частини своїх співвітчизників він дійсно був символом Української революції. Звісно, воїни не володіли інформацією, чому історик вирішив повернутися до Києва, тому і намагались його переконати не робити цього. У цьому контексті можна згадати лист від невідомого до М. Грушевського, датований 30 січня 1927 р. Він зберігся у Ф. 1235. Автор писав: «Коли десятки тисяч інтелігенції, а з нею й Ви були за кордоном, Вашим журналом «Борітеся-Поборете» Ви закликали еміграцію на батьківщину для участі у творчій роботі [...] Так як Ваша популярність серед еміграції, як і серед всього українського народу велика, пролетарська інтелігенція полинула на батьківщину, щоб брати хоч яку участь у творчій праці» [96, арк. 9]. Їм була оголошена амністія, але насправді комуністична влада не довіряла цій категорії осіб і чинила всілякі перепони їх діяльності, відтак, автор листа звертався по допомогу саме до відомого історика [96, арк. 9]. Звісно, що прямої вини у цих подіях історика не було, адже він сам теж повернувся до України і згодом на собі відчув усі особливості «пролетарської диктатури». Але лист ще раз підкреслює, який вплив мав колишній голова УЦР на українські еміграційні кола.

Коротко слід згадати і лист «Не руйнуйте партії» [37], датований 8 березня 1921 р. Він зберігається у ЦДАВО України в особовому фонді Я. Зозулі, члена УПСР за кордоном. І хоча прізвище колишнього голови УЦР у листі майже не згадується, сумнівів у тому, що це послання адресоване саме М. Грушевському майже не має. Основним лейтмотивом листа є критика політичної діяльності ЗД, а особливо, її, на думку автора, пробільшовицької позиції, яка є неправильною,

адже більшовики контрреволюціонери і лише шкодять Україні. Звісно, М. Грушевський, що був лідером ЗД, якби забажав, цілком міг змінити політичний курс своєї партійної групи, але він цього не зробив, що й стало своєрідною відповіддю на цей лист. Для цього у політика були серйозні аргументи. По-перше, він вірив, що комуністи, враховуючи свою і внутрішньополітичну і міжнародну ситуацію, рано чи пізно будуть домовлятися з УПСР. По-друге, його український радянський проект серйозно відрізнявся від того, що намагались будувати Україні більшовики. Історик вважав, що коли комуністи погодяться змінити свою політику згідно його пропозицій, ситуація в Україні суттєво покращиться і досягнення соціалістичної революції будуть збережені. І, по-третє, він розумів, що Директорія не зможе збройним шляхом перемогти Радянську Росію, що вже говорити про розпорошені сили української політичної еміграції, яка переважно негативно ставилася до більшовиків, відтак, він ніяк не міг відмовитися від політичної боротьби, яка хоч і полягала у поступках та пошуку компромісу, але мала все таки деякі шанси на успіх.

Про суттєві труднощі процесу переговорів з більшовиками знаходимо інформацію у листі О. Жуковського до М. Грушевського від 24 серпня 1921 р. Лист зберігся у Ф. 1235 ЦДАК України. Автор писав про те, що надіслав історикю копію бюлетеня «Украинская контрреволюция». Цей документ був створений у відділі преси та інформації Народного комісаріату закордонних справ УСРР і датований 17 липня 1921 р. Його текст вже аналізувався нами вище. О. Жуковський відзначав, що «На т.т. і особливо на мене ся стаття зробила дуже неприємне враження [...] Після сього якимось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори» [83, арк. 10]. Зрозуміло, що інакше й не могло бути, адже, незважаючи на те, що група М. Грушевського визнавалася у цьому бюлетені лояльною опозицією, її все одно вважали контрреволюційною.

Потрібно ще раз наголосити, що М. Грушевський знав із ким він намагався домовитись. Зокрема, з листів М. Остаповича до нього та ЗД УПСР, які відклались у Ф. 1235, лідер есерів міг легко скласти уявлення, якими політиками були комуністи. Ці листи, датовані 8 і 9 грудня 1920 р., були написані автором від

імені Кам'янецької організації УПСР, яка у той час майже у повному складі виїхала до Тарнова, в Польщу. Причиною цього була політика більшовиків, яких прямо названо окупантами [82, арк. 23зв], більше того, відзначено російський шовінізм їх партії, а також те, що «більшовики грають на руку контрреволюції» [82, арк. 25]. Автор писав, що зв'язку з ЦК УПСР вони не мали [82, арк. 23, 23зв, 29зв]. Підкреслюємо важливість згадки про те, що УПСР «стоїть на радянській платформі» [82, арк. 28], на чому постійно наголошував і М. Грушевський.

Декілька листів відклалось у Ф. 3562 ЦДАВО України. Але ми не знайшли тут листів від і до М. Грушевського. Це листи, які були адресовані Н. Григорієву від П. Христюка, М. Чечеля та М. Шаповала. З них дізнаємося певні факти еміграційного періоду життя історика. Наприклад, у листі М. Чечеля від 24 лютого 1921 р. знаходимо його реакцію на звинувачення ЗД у «москвофільстві» та прихильності до більшовиків. У цьому контексті ще раз наголошуємо, що, на нашу думку, ЗД була політичним проектом М. Грушевського, саме він розробляв її ідеологію та політичну програму. Відтак, ті кроки цієї організації, які спрямовували її у бік більшовиків були ініційовані саме ним. Це добре розуміли у середовищі української еміграції. Тому вважаємо, що аргументи, які висловлював у своєму листі М. Чечель були, фактично, й аргументами колишнього голови УЦР. Автор писав, що «Ми [ЗД УПСР. – В. Х.] виходимо з глибших поглядів, як національні інтереси; ми виходимо з точки погляду інтернаціонально-соціалістичної, яка накриває, але не нищить нашу національну справу. Тому большевицька політика на Україні для нас справа скороминуща, зате перемога большевизма в сей критичний час для нас єсть гарантія здійснення наших принципових стремлінь – повного розкріпощення нашого народу» [15, арк. 126]. Тобто, група Грушевського дотримувалася думки про можливість використання більшовиків для перемоги української справи. Припускаємо, що на певному етапі метою політичної боротьби була і незалежність України.

Схожого листа написав Н. Григорієву і П. Христюк. Датований він 4 липня 1921 р. Основним лейтмотивом цього послання був захист М. Грушевського та політики ЗД від закидів ідеологічних опонентів, як у самій УПСР, так і з боку

інших політичних сил. Причиною цих претензій, очевидно, була «прорадянська» діяльність есерів віденської групи. Спочатку П. Христюк цитував критичні слова самого Н. Григорієва: «Раз М. С.[М. Грушевський. – В. Х.] так довго помилявся, то де є запука того, що нині він не помиляється? Ні, коли помилявся раніш, значить помиляється й тепер!» [14, арк. 33]. При цьому П. Христюк вважав, що це є критика не думок, політичних поглядів, а осіб [14, арк. 34зв, 36-36зв] і тому так робити недоречно і неправильно. Автор зазначав «...що цією «льоґікою» давно вже користуються всі наші (й М. С. зокрема) політичні противники. Нічого казати про Піснячевських («Воля»), Липинських («Хліборобська Україна») й інших реакціонерів» [14, арк. 33] і наводив приклади на його думку неконструктивної критики відомого історика за його політичні уподобання: «Грушевський (не позиція його, не думки, а іменно Грушевський як особа) такий то а такий; він має такі а такі особисті прикмети, він не здатний мислити льогічно, бо, мовляв впа в дитинство і так далі, без кінця. Цією самою методою користуються проти УПСР (і зокрема проти М. С.) і наші вороги зліва, так звані «ліві комуністи» з «новодобівського загуменку». Ви пам'ятаєте, що писав В.[Володимир Винниченко. – В. Х.] в «Новій Добі» на адресу М. С. і «віденців». Він просто написав, що М. Грушевський «інтриган», що він давній ворог демократизму й соціалізму й так далі» [14, арк. 33зв-34]. Більше того, П. Христюк відзначав, що такий метод критики взяли на озброєння і есери – політичні опоненти історика та ЗД, адже «Ручусь Вам, що кого б з наших партійних неприхильників М. С. і «віденців» Ви не запитали про його думку відносно позицій З. Д. і «віденців»...Вам почнуть говорити, що М. С. «інтриган», «запроданець Москви», «себелюб»; що Чечель – «хлопчак», що Христюк – в Польщі підписав Петлюру, що Шраг «хлопчак і ледарь», Залізник – «нікчемність» і так далі, без кінця. Коли б Ви зауважили, що З. Д. і «віденці» стоять на позиції Центрального комітету партії, – Вам відповіли б: «А що таке Ц. К.? Хто там сидить? Степаненко – «буфетчик», Петренко – «хлопчак», Лизановський – «неук» і так далі» [14, арк. 34зв, 35]. Автор також акцентував увагу на неполітичних методах боротьби проти М. Грушевського: «Ви знаєте, яку скажену агітацію поведено проти його

особи в наших партійних рядах в Тарнові, Празі! Грушевський «одержує» відкілясь якісь гроші, неправильно розділює їх,...веде «інтриги» проти окремих членів партії,...не «товариш» і так далі – і все це для того, щоб довести помилковість принципової партійної позиції на якій стоїть М. С. Чи не занадто це все?» [14, арк. 35зв]. Відтак, робимо висновок про нерозуміння та категоричне неприйняття українськими емігрантськими політичними організаціями тієї партійної лінії, яку прийняв М. Грушевський, очолюючи ЗД. Його «радянськість» викликала нищівну критику, яка з політичної площини переходила в особисту.

Коротко слід згадати і лист В. Дорошенка до Андрія Жука від 22 лютого 1945 р., який зберігся у Ф. 58 ЦДАЗУ. Автор розмірковуючи про ставлення М. Грушевського до Союзу визволення України, писав: «Грушевський, думаю, був прихильником союзу з Росією. Але-ж він був тоді с.-р., а ми буржуазні націоналісти та ще спільники цесарів, ворогів демократії й соціалізму» [76, арк. 33]. Враховуючи, що Союз визволення України офіційно припинив своє існування 1 липня 1918 р., то у листі йде мова про період УЦР, точніше час до початку першої війни більшовицької Росії проти УНР, коли М. Грушевський вже фактично перестав орієнтуватися на можливість створення федерації з Росією.

У 1995 р. у журналі «Український історик» С. Білокінь у своїй статті опублікував тексти двох листів Георгія Ломова (Оппокова), відомого більшовицького функціонера, який доводився М. Грушевському двоюрідним братом. Адресатом одного з листів, датованого 6 червня 1923 р., був Х. Раковський. У ньому звертаємо увагу на такі слова: «Я не просил за свого двоюрод.[ного] Брата Михаила Грушевского, ибо он может опять начать свое украинское самостийничество...» [108, с. 187]. Відмічаємо, що лист написаний у червні 1923 р., коли вже стояло питання повернення історика до України, причому, він вже нібито не був зацікавлений у продовженні своєї політичної діяльності, а мав на меті лише наукову роботу. Як бачимо, Г. Ломов вважав, що його відомий брат міг і не відмовитись від своїх політичних планів. Цілком можливо, що автор листа, який добре знав М. Грушевського та спілкувався з іншими, спільними з ним родичами, міг бути краще поінформованим про плани

останнього в Україні. Наступний лист був написаний 6 лютого 1924 р. і повністю стосувався можливого приїзду М. Грушевського на Батьківщину. Причому, його адресатом була рідна сестра М. Грушевського Ганна. З листа стає зрозуміло, що історик «несколько опасался приехать в Советскую Россию», відтак, Г. Ломов запевняв свою двоюрідну сестру, що «если М. С. по приезде не будет заниматься прежней политической работой, то он спокойно должен приехать на Украину...решено М. С. предоставит полную возможность работать во всех научных о[бщест]вах, академиях и пр.» [108, с. 185]. Читаючи лист, виникає запитання: наскільки самостійним був його автор і чи не було написання цього листа так би мовити «важливим партійним завданням». Звісно невідомо, чи передала Г. Шамрай слова Г. Ломова своєму брату, скоріше за все так, отже, свідомо чи ні, але автор листа посприяв поверненню М. Грушевського. Підкреслюємо, що Г. Ломов не виключав можливості того, що його брат міг продовжити свою політичну діяльність і після повернення на Батьківщину.

У 2002 р. в журналі «Сіверянський літопис» було надруковано лист Д. Дорошенка до Лева Окіншевича від 5-12 січня 1943 р., який зберігся в особистому архіві директора Музею Архіву УВАН Василя Омельченка [126, с. 52]. Автор звертався до подій 1917 р. і негативно оцінював розрив М. Грушевського з ТУПом і його приєднання до УПСР: «І от уявіть собі, яке було наше гірське розчарування, коли він ні з того, ні з сього проміняв нас весною 1917 р. на зелених есерів, мартовських українців, які його ані любили, ані вміли оцінити. Хоча б він порозумівся з нами, сказавши: «мої любі! обставини такі, що треба йти з есерами, бо за ними йде «народ»; так не здивуйте, що я Вас покину, робіть своє діло, йдіть своїм шляхом, а я своїм».- Так і цього не було, а просто повернувся до нас, вибачте, задом» [126, с. 55]. Далі з листа стає зрозумілим, що сталися ці події скоріше за все у травні-червні 1917 р. [126, с. 55]. Наскільки обґрунтованими були такі дії М. Грушевського по відношенню до своїх колишніх однодумців? Слід сказати, що перехід голови УЦР з ТУПу до УПСР був на той час надзвичайно радикальним кроком. М. Грушевський швидко вловив настрої мас та політичних сил, зрозумів, як багато революція може дати Україні. Можемо

припустити, що у його уявленні ТУП різко став досить таки консервативною організацією, яка майже відразу відстала від динаміки революційних подій. Відтак, вважаємо, що як би історик не припинив своєї співпраці з тупівцями: майже нічого не кажучи, як він і зробив чи пояснюючи свої дії, як того хотів Д. Дорошенко, він все одно був би ними розкритикований. М. Грушевський сміливо дивився вперед, а ТУП все ще тупцював на місці, оглядаючись назад. Також автор листа дав негативну оцінку повороту М. Грушевського до УСРР [126, с. 54, 55]. Критичні відгуки Д. Дорошенка є зрозумілими, адже його політичні погляди суттєво відрізнялись від поглядів М. Грушевського. Але, слід відзначити, що лист був написаний через великий проміжок часу від згаданих у ньому подій, відтак, автор цілком міг переглянути свої оцінки партійної діяльності історика, які у принципі ніколи не були схвальними.

Підсумовуючи аналіз епістолярної спадщини сучасників М. Грушевського, можемо зробити такі висновки. По-перше, більшість цих листів поки що мало використовуються дослідниками. Вони переважно зберігаються у фондах українських центральних архівних установ, лише незначна їх кількість є опублікованою. Напевно найголовніші труднощі з їх опрацюванням пов'язані з тим, що часто вони написані не дуже розбірливим та каліграфічним почерком. По-друге, інформація про співпрацю історика з УПСР досить часто згадувалася у листах різних осіб. Серед їх авторів бачимо, як його однодумців по ЗД УПСР, так і політичних опонентів, якими були не тільки представники інших партій, але й есери. По-третє, основну увагу автори листів спрямовували на еміграційний період життя та діяльності політика (1919 – 1924 рр.), хоча його співробітництво з есерівською партією почалось ще з 1917 р. По-четверте, зрозуміло, що партійна діяльність М. Грушевського піддавалась різкій критиці його політичними опонентами, зокрема, В. Винниченком, М. Шаповалом, Є. Чикаленком, Д. Дорошенком. Причому критика ідей та тактики боротьби лідера ЗД УПСР часто переходила у площину емоційного суб'єктивного несприйняття, де логіку шукати не варто, де особисті образи та взаємна неприязнь заважали зрозуміти справжню суть політичних кроків М. Грушевського. Звісно, що це було пов'язано

і з самим жанром листа, який зумовлював більшу відвертість та емоційність автора.

ВИСНОВКИ

Враховуючи поставлені у дослідженні мету та завдання, виявляючи наукову новизну та практичне значення, можемо зробити такі висновки:

I. З'ясовано, що наукова проблема, порушена у дисертації, є недостатньо дослідженою в історіографії. Ретельне опрацювання наукової літератури дозволяє констатувати відсутність спеціальних праць, які б безпосередньо висвітлювали співпрацю М. Грушевського з УПСР. Слід зауважити, що постать історика завжди цікавила дослідників, відтак, його життя та діяльність вивчалися досить-таки скрупульозно. Але партійна активність М. Грушевського, як у добу Української революції 1917 – 1923 рр., так і в інші періоди життя, не виправдано мало цікавила істориків. І якщо у працях загальнобіографічного характеру його зв'язки з українськими партіями коротко згадувались, то окремих досліджень з цієї проблеми все-таки написано не було. Крім того, слабо вивчалась джерельна база співробітництва політика з есерами.

На нашу думку, історіографію проблеми слід розділити на радянську та українську. Хронологічні рамки радянської історіографічної традиції охоплюють майже увесь час існування СРСР: з 20-х рр. по кін. 80-х рр. ХХ ст. Загальною її особливістю було те, що для радянських дослідників приналежність М. Грушевського до УПСР була добре відомою, але їх оцінки його партійної діяльності важко назвати науково обґрунтованими. Вони залежали від пануючої комуністичної ідеології, політичної кон'юнктури та поглядів владної верхівки.

В українській історіографічній традиції виокремлюємо такі періоди:

1) Українська зарубіжна історіографія (20-80-ті рр. ХХ ст.).

У 20-60 рр. дослідники переважно критикували політичну діяльність М. Грушевського. Його співпраця з УПСР розглядалась у контексті революційних подій, окремих праць з цього питання не з'явилося. У 60-80 рр. поряд з тенденцією критики, яка домінувала у роботах істориків державницької школи, а особливо дослідників-прихильників української націоналістичної ідеології,

з'являються праці, у яких партійність історика починає вивчатися на наукових засадах. Безумовно, що основну роль у цьому відіграв Л. Винар. Хоча слід зауважити, що системно співробітництво М. Грушевського з УПСР не вивчалось.

2) Українська сучасна історіографія (з кін. 80-х рр. ХХ ст. і дотепер).

Відновлення незалежності України та налагодження співпраці між українськими вітчизняними істориками та дослідниками діаспори дозволили зробити якісний науковий ривок у вивченні життя та діяльності М. Грушевського. При цьому основна увага приділялась періоду УЦР. Співпраці М. Грушевського з УПСР історики почали приділяти, порівняно з попередніми історіографічними періодами, набагато більше уваги, однак, системного, усебічного її дослідження так і не було проведено.

II. Доведено, що проаналізована джерельна база є достатньо репрезентативною для виконання поставлених у дисертаційній праці мети та завдань. Її основу становлять джерела, які зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАЗУ, ЦДІАК України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ІР НБУВ. Частина джерельних матеріалів є вже опублікованою, у тому числі деякі документи УПСР та КП(б)У, публіцистичні праці, щоденники, спогади, листи. Джерела відповідно до їх типів та походження ділимо на такі групи:

1) Документальні джерела. Першу групу становлять документи партійних органів та ЗД УПСР до яких належать резолюції партійних конференцій, декларації, звернення, відозви, заяви, звіти, протоколи нарад та засідань, проект партійної програми, офіційні листи ЦК УПСР та інших партійних організацій. Потрібно відзначити, що документальна база діяльності УПСР періодів УЦР, Української Держави та Директорії, яка зберігається в українських архівах, є фрагментарною. Вона не формувалася самою партією. Архівні фонди створювалися вже у радянські часи, часто суб'єктивно і штучно, що приводило до розпорошеності документів. Крім того, джерельна база зазнавала втрат у процесі перенумерування фондів, справ, сторінок, передачі документів з одного архіву до іншого. Можна припустити, що такий стан речей створювався спеціально, щоб

унеможливити об'єктивне висвітлення діяльності українських есерів, партії, яка мала широку підтримку населення і, відтак, вважалася комуністами серйозним політичним опонентом в Україні. Поряд з цим відмічаємо, що значна кількість офіційних документів УПСР, які створювалися в еміграції зберігається у рукописах, друкованих текстів порівняно небагато. Частина їх була опублікована у журналі ЗД УПСР «Борітеся-поборете!». До другої групи належать документи КП(б)У і органів влади УСРР серед яких, зокрема, протоколи засідань комуністичних партійних та державних органів, листи, телеграми, доповіді, матеріали виступів радянських функціонерів. Більшість цих документів зберігається в архівних фондах у друкованому вигляді.

2) Оповідні джерела. До них відносимо публіцистику М. Грушевського часів Директорії та періоду еміграції, а також публіцистичні праці його сучасників. Полегшує роботу з такого типу джерелами те, що вони вже є опублікованими та доступними для дослідників.

3) Періодична преса. Короткі, але безсумнівно важливі згадки про співробітництво М. Грушевського з УПСР знаходимо і у повідомленнях газет революційної доби: «Народна воля», «Трудова громада», «Трудова Республіка», «Життя Поділля», «Наш світ», «Діло», «Вісті». Слід відзначити, що у часи революції видання газет часто переривалося через об'єктивні проблеми. Разом з тим, в українських бібліотеках та архівах збереглися не всі примірники періодичних видань тих часів, частина їх напевно втрачена назавжди. Звісно, що у них могла бути інформація і про М. Грушевського.

4) Джерела особового походження. Враховуючи значну кількість такого типу джерел, ділимо їх на дві групи: праці мемуарного характеру та епістолярій. До першої групи відносимо автобіографічні праці М. Грушевського та щоденники і спогади інших учасників революційних подій. Вони переважно є вже опублікованими. До другої групи належить епістолярна спадщина М. Грушевського та його сучасників. Епістолярні джерела є більш складними для опрацювання та джерелознавчого аналізу. Це пов'язано як з їх розпорошеністю по різних фондах, так і з особливостями письма різних авторів. До того ж у листах

дуже часто подається різноманітна інформація, часто мало пов'язана між собою, відтак, листи потребують ретельного і вдумливого прочитання.

III. Розкрито інформаційні можливості та встановлено джерелознавчу цінність офіційних документів, публіцистики, епістолярної спадщини, щоденників та текстів мемуарного характеру.

Відзначаємо, що документи УПСР про діяльність у ній М. Грушевського у період УЦР та Української Держави виявленими нами не були. Незначними є відомості есерівських партійних документів і щодо доби Директорії. Натомість, про еміграційний період життя історика знаходимо чисельні згадки, як у документах УПСР, так і КП(б)У та органів влади УСРР.

Публіцистика М. Грушевського має значні інформаційні можливості стосовно його партійної діяльності у часи Директорії та еміграції. Це напевно пояснюється тим, що у ці часи історик вже не приховував свого зв'язку з УПСР, відтак, у своїх публіцистичних працях він відкрито пропагував есерівські партійні ідеї. Безсумнівно, що найбільш значним інформаційним потенціалом стосовно його зв'язків з УПСР володіють статті політика у журналі «Борітеся-Поборете!». Зрозуміло, що на їх зміст впливала есерівська партійна ідеологія, яку значною мірою формували і сам М. Грушевський.

Для есерівської періодики характерні короткі і несистемні згадки про зв'язки історика з УПСР. Відтак, у газетах «Народна воля», «Трудова громада», «Трудова Республіка», «Життя Поділля» знаходимо повідомлення, за деякими винятками, лише про його участь у політичних процесах доби Директорії. Газети «Наш світ», «Діло», «Вісті» містять замітки про обставини повернення М. Грушевського на Батьківщину.

Напевно, найбільший інформаційний потенціал щодо досліджуваного нами питання мають автобіографії, щоденники та спогади. У них знаходимо чисельні свідчення про різні факти співпраці М. Грушевського з УПСР, починаючи з 1917 р. і закінчуючи поверненням вченого з еміграції до УСРР у 1924 р. Цінність такого виду джерел, не зважаючи на їх суб'єктивність, значна, адже лише з них, наприклад, дізнаємося факти про зв'язок М. Грушевського з УПСР у часи УЦР.

З проаналізованих нами листів отримуємо інформацію про такі моменти партійної біографії М. Грушевського: початок та причини співробітництва з есерами; діяльність на чолі ЗД УПСР; політична ідеологія; партійні конфлікти між різними групами есерів за кордоном; контакти з представниками УСРР; повернення на Батьківщину. Тобто, листування переважно є джерелом для вивчення діяльності історика в еміграції.

IV. Обґрунтовано, що співпраця М. Грушевського з УПСР тривала з моменту приїзду історика до України у березні 1917 р. і, фактично, по березень 1924 р., коли він повернувся з еміграції до УСРР. Вважаємо, що буде доцільно розділити її на певні умовні етапи:

1) Доба Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Відзначаємо, що до Києва у березні 1917 р. М. Грушевський повертався членом ТУПу. З джерел зрозуміло, що ще в березні політик належав до цього міжпартійного об'єднання, але потім, врахувавши реалії революційної боротьби і зрозумівши, що політичні ідеї тупівців не відповідають вимогам часу, переорієнтувався на підтримку УПСР, партійна програма якої багато в чому відповідала його власному баченню майбутнього України. Вважаємо, що зміна М. Грушевським своєї партійної приналежності була глибоко продуманим кроком, викликаним реальною оцінкою тих революційних змін, які відбувались у 1917 р. в Україні. Він віддав перевагу партії, яка, на його думку, найбільше відповідала вимогам революційного часу через радикальність своїх соціальних вимог. Важливим фактором цього вибору була проселянська політика есерів. Разом з тим, безумовно враховуючи складність характеру та особистісних якостей М. Грушевського, стверджуємо, що цей крок він зробив в інтересах української справи, вірність якій підтверджував протягом усього свого життя, тому закиди в честолобстві та бажанні влади як такої вважаємо необґрунтованими.

Підкреслюємо, що ставши одним з лідерів есерів, історик не поспішав офіційно оформляти своє членство в партії, бажаючи залишатися загальнонаціональним лідером і, крім того, надавати підтримку есерам, адже на посаді безпартійного голови УЦР це було набагато легше зробити. При цьому він

брав участь у партійних нарадах, обговорював важливі питання з лідерами партії, друкував свої праці у есерівських газетах. Протягом 1917 р. М. Грушевський підтримував політичні кроки УПСР, члени якої, у свою чергу, завжди погоджувалися з діями голови УЦР. Лише з 18 січня 1918 р., коли було утворено есерівський уряд на чолі з В. Голубовичем, М. Грушевський та його партія отримали шанс реалізувати свою програму побудови української держави. Але Україна вступила на шлях таких суспільно-політичних катаклізмів, які завадили здійсненню цих планів голови УЦР.

2) Доба Директорії (грудень 1918 – березень 1919 рр.)

З'ясовано, що після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. М. Грушевський був змушений відійти у тінь і перестати займатися політикою, зосередившись лише на науковій роботі. Але після 14 грудня 1918 р. настав час Директорії, що дозволило М. Грушевському знову нагадати про себе і зробити спробу повернутися в українську політику. Нові обставини надали йому можливість не приховувати тієї ролі, яку він відігравав у есерівській партії, тому історик вже відкрито виступає як один з лідерів УПСР.

Головним чином у джерелах йде мова про участь М. Грушевського у виборах до Трудового конгресу Директорії та, власне, засіданнях конгресу. Вагомою була роль політика і у партійній конференції УПСР від 28 січня 1919 р. та подіях березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському. У всіх цих випадках історик виступав як активний член УПСР, хоча і не був її офіційним членом.

У більшості джерел М. Грушевського охарактеризовано, як одного з лідерів есерівської партії. При цьому, його політичні погляди сучасники вважали прорадянськими. Наголошуємо, що «радянськість» М. Грушевського не слід пов'язувати з більшовицькою ідеологією. У джерелах підкреслюється той факт, що М. Грушевський, порівняно з часами УЦР, майже втратив свій авторитет в українському політикумі та популярність серед широких народних мас. Не кращою була справа і в стосунках з владними колами Директорії, які вже не потребували знань, вмінь та досвіду колишнього голови УЦР. Вважаємо, що політик не міг цього не розуміти, але не припинив своєї політичної активності й

послідовно відстоював власне бачення побудови української державності. Зрештою, у березні 1919 р. М. Грушевський під тиском, як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників змушений був виїхати за кордон, щоб саме там продовжувати свою політичну діяльність. На наш погляд такий крок колишнього голови УЦР видається логічним, адже на Батьківщині він вже не міг здійснювати свою політичну програму. В Україні продовжувалась війна між Директорією та російськими більшовицькими військами. Відзначаємо, що М. Грушевський завжди віддавав перевагу демократичним, парламентським формам політичної боротьби, які у нових українських умовах не могли бути реалізовані. За кордоном політик надіявся спробувати поставити українське питання перед широкими колами міжнародного співтовариства і владними верхівками держав Антанти.

3) Доба еміграції (березень 1919 – березень 1924 рр.)

Доведено, що саме еміграційний період партійної діяльності М. Грушевського найбільш широко висвітлений у джерелах. Відзначаємо, що історик був незмінним головою ЗД УПСР протягом усіх років її існування.

Аналіз джерел дозволив зробити висновок про еволюцію політичних поглядів М. Грушевського. Спочатку він намагався поставити «українське питання» перед владними колами Антанти. Зазнавши невдачі, політик сподівався на допомогу міжнародного соціалістичного руху. Значною мірою саме завдяки зусиллям М. Грушевського УПСР прийняли до II Інтернаціоналу, а, крім того, визнали право України на незалежність. Згодом, усвідомивши слабкість соціалістичних партій та втративши надію на дієвість Ліги Націй, лідер ЗД УПСР вирішив змінити вектор своєї політики. Так виникла ідея про використання революційного потенціалу більшовиків. Орієнтовно, з кінця 1919 – початку 1920 рр. М. Грушевський починає намагатися домовитися з комуністами. Основною його метою була легалізація УПСР в Україні. Колишній голова УЦР вважав, що його партія зможе скласти конкуренцію більшовикам в Україні та, маючи беззаперечну підтримку українського селянства, побудувати справжню українську соціалістичну радянську республіку. Поділяємо думку О. Шульгина

про те, що М. Грушевський таким чином сподівався реалізувати свій проєкт незалежної радянської України [123, с. 54].

Зрештою, політична діяльність М. Грушевського в еміграції, незважаючи на першопочаткові успіхи, зазнала невдачі. Докладених істориком зусиль не вистачило, щоб у повній мірі реалізувати за кордоном його політичну програму. На це вплинули як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники. Зрозуміло, що така ситуація не могла позитивно впливати на бажання історика залишатися в еміграції. Адже М. Грушевський, який завжди відзначався активністю в різних сферах життя та феноменальною працездатністю, дуже важко переживав таку вимушену бездіяльність. І в результаті М. Грушевський вирішує повернутися до України, де буде намагатися продовжувати політичну боротьбу, скориставшись досягненнями українізаційного проєкту радянської влади. Вважаємо, що проблему повернення М. Грушевського не можна відривати від його політичної активності в УПСР, адже саме невдачі у намаганні домовитись з більшовиками про легалізацію есерівської партії в УСРР зумовили той остаточний компроміс з комуністами, на який пішов лідер ЗД УПСР.

Джерела дозволяють досить чітко виділити ті внутрішні причини, які спонукали М. Грушевського до рееміграції: величезне бажання займатись науковою працею у сфері української історії, літератури, культури; прагнення приносити користь Україні та її народові; загальна втома та розчарування від еміграційного життя, внаслідок болючих невдач, а саме, втрати лідерства ЗД УПСР, припинення через недостатнє фінансування діяльності Українського Соціологічного Інституту, проблеми з публікацією та продажем своїх книг як за кордоном так і в УСРР; тяжке матеріальне становище вченого та його сім'ї за кордоном тощо. Зовнішніми мотивами було байдуже ставлення Антанти до української незалежності; розуміння М. Грушевським того, що власними силами українці її не здобудуть, адже фактично війна за незалежність вже програна комуністам; політика українізації в УСРР, яка попервах була досить таки успішною.

Варто наголосити, що рішення політика повертатися чи ні не було лише його особистою справою, хоча М. Грушевський і хотів так думати. Це питання цікавило і радянську владу і українську еміграцію. Владні кола УСРР вважали повернення історика фактом, що засвідчував переваги комуністичного ладу і хотіли використати його особу для своїх закулісних ігор, як в Україні, наприклад, у справі ВУАН, так і на міжнародній арені, зокрема, для дискредитації української політичної еміграції. Саме тому реакція українського еміграційного політикуму на повернення М. Грушевського була, головним чином, різко негативною.

На нашу думку, метою М. Грушевського після повернення була не тільки наукова праця, якою, в принципі, він міг займатись і за кордоном, до того ж були достатньо гарні варіанти продовження наукової кар'єри. Історик жив ідеєю української окремішності, самостійності, яка в той час могла здійснитись, на його думку, навіть, у вигляді соціалістичної республіки. Він прагнув продовжувати політичну боротьбу на Батьківщині, використавши для цього, як це не парадоксально звучить, більшовицький режим. А наука бачилась для нього не тільки способом професійної самореалізації, але і засобом політичної боротьби.

Вважаємо, що джерельна база проблеми має перспективи для розширення, оскільки вітчизняне грушевськознавство є порівняно молодого галуззю історичної науки. Тому, безперечно, українські та зарубіжні архіви, зокрема, російські, чеські, німецькі, австрійські, можуть зберігати чисельні документи з питання співпраці М. Грушевського з УПСР, які ще не введені у науковий обіг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф. 4 «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків»

1. Ф. 4, оп. 1, спр. 560. Доклади повномочного представителя УССР в Чехословаччині о проведенной работе, 111 арк.
2. Ф. 4, оп. 1, спр. 615. Переписка с ЦК КП/б/У и НКВД СССР о деятельности украинских националистических организаций в Польше и Чехословаччині, 135 арк.

Ф. 166 «Міністерство освіти України»

3. Ф. 166, оп. 12, спр. 1900. Академіка М. С. Грушевського, 17 арк.

Ф. 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР»

4. Ф. 3543, оп. 1, спр. 3. Розписки, рахунки, банкові повідомлення та інші грошові документи, 6 арк.
5. Ф. 3543, оп. 1, спр. 10. Листування з Михайлом Грушевським, 134 арк.

Ф. 3560 «Животко Аркадій Петрович – (1890 – 1948) культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради»

6. Ф. 3560, оп. 1, спр. 4. Рукопис «Державна незалежність в думках і боротьбі українських соціалістів», 98 арк.

7. Ф. 3560, оп. 1, спр. 7. Друковані статті «Українська партія соціалістів-революціонерів і преса», «Борітеся поборемо», «Держава українського народу – трудова демократія», «За демократію» і інші статті та нотатки до них, 54 арк.

8. Ф. 3560, оп. 1, спр. 8. Друковані статті «З мого щоденника», «Борітеся поборемо», «Початки українського політичного руху і М. Драгоманов», «По ділах їх пізнаймо їх» та інші, 16 арк.

9. Ф. 3560, оп. 1, спр. 64. Листування з Ю. Головацьким, О. Гончар, Н. Григориївим та іншими на літеру Г, 91 арк.

**Ф. 3562 « Григорійв Ничипір (Никифір) Якович – (09.02.1883-05.08.1953)
громадський та політичний діяч, член Української Центральної Ради,
Генеральний суддя та міністр судових справ УНР»**

10. Ф. 3562, оп. 1, спр. 22. Статті «Україна на роздоріжжі», «Революція стихійно розбухла», «Весна української революції», «В Українській Центральній Раді», та ін., 359 арк.

11. Ф. 3562, оп. 1, спр. 27. Статті «Січові стрільці, самостійники і соціалісти», «Соціалізм та національна справа», «Націоналізм світовий та український», «Українські соціалісти і національно-визвольний рух», «Українські соціалісти в боротьбі за національну державу» та ін., 249 арк.

12. Ф. 3562, оп. 1, спр. 31. Статті «Серед української політичної еміграції», «До об'єднання української еміграції», «Гнила еміграція і могутня влада на Україні», «Що мала робити руська еміграція» та ін., 353 арк.

13. Ф. 3562, оп. 1, спр. 43б. Статті «Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном», «Нова партійна програма», «Проект статута закордонної організації української партії соціалістів-революціонерів», «До товаришів членів УПСР» та ін. 142 арк.

14. Ф. 3562, оп. 1, спр. 97. Листування з В. Харламовим, М. Хлюром, М. Храпком, П. Христюком та іншими кореспондентами на літеру «Х», 42 арк.

15. Ф. 3562, оп. 1, спр. 98. Листування з М. Черкавським, С. Черкасином, В. Черновим, О. Черновою, А. Чернявським, П. Чепігою, М. Чечелем, Я. Чижем, Є. Чикаленком та іншими кореспондентами на літеру «Ч», 145 арк.

16. Ф. 3562, оп. 1, спр. 100. Листування з М. Шаповалом, М. Шаповалом, О. Шаповалом, О. Шаповал, Ф. Швецем, С. Шелухіним, В. Шимковичем, І. Шимоновичем, І. Шовгенівим, Л. Шрамченком та іншими кореспондентами на літеру «Ш» і «Я», 408 арк.

Ф. 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882-1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту»

17. Ф. 3563, оп. 1, спр. 28. Рукописи «Ми і вони», «Чого домагається українська партія соціалістів революціонерів», «Наші завдання», «Єдиний фронт», «Український революційно-демократичний союз», «Український революційно-соціалістичний союз» та ін., 139 арк.

18. Ф. 3563, оп. 1, спр. 75. Рукописи: «Т. Г. Масарик як соціолог», «Свято матері» (Софії Русової), «Пам'яті товарища», «Життєпис Віктора Чернова» та інші, 97 арк.

19. Ф. 3563, оп. 1, спр. 78. Рукопис «Закордонна праця» 1921-1927 р., 91 арк.

20. Ф. 3563, оп. 1, спр. 118. Автобіографії та wspomини, 179 арк.

21. Ф. 3563, оп. 1, спр. 119. Щоденник, 164 арк.

22. Ф. 3563, оп. 1, спр. 119а. Щоденник, 225 арк.

23. Ф. 3563, оп. 1, спр. 149. Листи від В. Винниченко, 76 арк.

24. Ф. 3563, оп. 1, спр. 155. Листи від А. Гончаренка, Ю. Гончаренка, А. Грановського, М. Грушевського та інших на літери «Гон», «Гр», «Гу», 148 арк.

25. Ф. 3563, оп. 1, спр. 213. Листи від Миколи Чечеля, 57 арк.

26. Ф. 3563, оп. 1, спр. 240. Копії листів до В. Гадзинського, М. Галагана, В. Гірси, С. Гольдельмана та М. Грушевського, 153 арк.

27. Ф. 3563, оп. 1, спр. 244. Копії листів до В. Харвата, М. Цеглінського, Черкасенко, А. Шрейдера, Ф. Щербини та інших на літери «Ф»-«Я», 139 арк.

**Ф. 3691 «Повноважне представництво УРСР в Чехословаччині,
м. Прага»**

28. Ф. 3691, оп. 1, спр. 1. О заключении временного соглашения с Чехословакией о репатриации и торговых связях, о контрреволюционных украинских эмигрантских группировках; деятельность представительства и его дипломатическая переписка; взаимоотношения УССР с РСФСР в вопросах заключения договоров и др., 383 арк.

**Ф. 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної
республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, з
травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща)»**

29. Ф. 3696, оп. 2, спр. 417. Листування з канцелярією головного отамана військ УНР про антиурядову діяльність українських есерів, Грушевського, Шаповала, Христюка та інших осіб, слабу діяльність представників уряду УНР за кордоном, про реорганізацію армії УНР за кордоном, видання синьо-жовтої книги УНР, про розташування військ Петлюри в таборах Польщі, повернення реквізованого польським урядом майна та інші, 179 арк.

30. Ф. 3696, оп. 2, спр. 466. Листування про діяльність української еміграції в Німеччині, Австрії, Чехословачії, на Балканах, в Румунії та зокрема про діяльність полковника Вишиваного, гетмана Скоропадського та українських соціал-демократів, 101 арк.

31. Ф. 3696, оп. 3, спр. 30. Огляди закордонної преси, 322 арк.

**Ф. 3803 «Юрій Тищенко (Сірій) Юрій Пилипович (1880-1953) журналіст,
публіцист, видавець української літератури за кордоном»**

32. Ф. 3803, оп. 1, спр. 7. Щоденник, 58 арк.

33. Ф. 3803, оп. 1, спр. 8. Щоденник, 44 арк.

Ф. 3850 «Матюшенко Борис Павлович (1883-1944) – державний та політичний діяч, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, професор Українського вільного університету в м. Празі та Української господарської академії в м. Подебрадах»

34. Ф. 3850, оп. 1, спр. 2. Список секретарів тих партій що входять до складу II-го Інтернаціоналу, 8 арк.

Ф. 3863 «Балаш Микола Іванович член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, останній Голова Українського історичного кабінету в м. Празі»

35. Ф. 3863, оп. 1, спр. 15. Листи Тарновського, М. Ю. Шаповала, Цеглинського та інш. на літери Р-Я, 201 арк.

Ф. 3876 «Білецький Леонід Тимофійович (1882-1955) – літературознавець, доктор філології, член Партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі»

36. Ф. 3876, оп. 1, спр. 3. Рукопис праці «Мої спомини» 1917-1926 рр., 150 арк.

Ф. 3878 «Зозуля Яків Максимович (18.03.1893- 06.02.1984) - державний і політичний діяч, правознавець, член Української Центральної Ради, член Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, доктор права Карлового університету, професор»

37. Ф. 3878, оп. 1, спр. 7. Рукопис листа до членів Української партії соціалістів Революціонерів за кордоном: «Не руйнуйте партії», 35 арк.

38. Ф. 3878, оп. 1, спр. 29. Щоденник, 74 арк.

39. Ф. 3878, оп. 1, спр. 30. Щоденник, 88 арк.

40. Ф. 3878, оп. 1, спр. 31. Щоденник, 48 арк.

41. Ф. 3878, оп. 1, спр. 32. Щоденник, 117 арк.

**Ф. 3911 «Працький відділ закордонної організації Української партії
соціалістів-революціонерів, м. Прага»**

42. Ф. 3911, оп. 1, спр. 8. Листування окремих членів Української партії соціалістів революціонерів, 136 арк.

43. Ф. 3911, оп. 1, спр. 10. Книга протоколів загальних зборів членів Працької групи Української партії соціалістів-революціонерів, 66 арк.

44. Ф. 3911, оп. 1, спр. 15. Протоколи засідань президії та загальних зборів Працької групи Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, 74 арк.

45. Ф. 3911, оп. 1, спр. 59. Програм і статут Української партії соціалістів-революціонерів ухвалений на партійному з'їзді у Києві 15-19 липня 1917 р., 13 арк.

46. Ф. 3911, оп. 1, спр. 60. Інформаційні матеріали: «Лист до партійних товаришів Української партії соціалістів-революціонерів, які здовшого часу перебувають за кордоном», «Доповідь про внутрішній стан України», 26 арк.

47. Ф. 3911, оп. 1, спр. 61. Постанова Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, постанови 2 Всеукраїнського селянського з'їзду 10-14 травня 1918 р. Декларація Всеукраїнської Революційної Ради «Врятування Українського народу», задачі Всеславянського с'їзда та інші, 53 арк.

48. Ф. 3911, оп. 1, спр. 62. Копія протокола засідання Віденської організації Української партії соціалістів-революціонерів від 9 грудня 1920 р., 2 арк.

49. Ф. 3911, оп. 1, спр. 64. Листування з Закордонною делегацією Української партії соціалістів революціонерів у Відні, 8 арк.

**Ф. 4465 «Документи і матеріали українських емігрантських установ,
організацій та різних осіб (колекція)»**

50. Ф. 4465, оп. 1, спр. 297. Статут Української партії соціалістів-революціонерів та програма діяльності по відношенню до Української соціалістичної радянської республіки та сучасної влади на Україні, 28 арк.

**Ф. 4547 «Стелецький - генерал, начальник штабу гетьмана
Скоропадського, білоемігрант»**

51. Ф. 4547, оп. 1, спр. 1. Стелецкий. «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. от Грушевского до Петлюры, 170 арк.

**Ф. 4658 «Центральний комітет Української партії соціалістів-
революціонерів, м. Київ»**

52. Ф. 4658, оп. 1, спр. 3. Журнал «Боротьба» № 2-3, 28 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
УКРАЇНИ**

**Ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ),
м. Київ (1918-1991)»**

53. Ф. 1, оп. 6, спр. 13. Протоколи №№ 5, 6, 11-62 засіданий Політбюро ЦК КП/б/ України, 125 арк.

54. Ф. 1, оп. 6, спр. 29. Протоколи №№ 3, 4, 6-26, 28-56 засіданий Політбюро ЦК КП/б/ України, 101 арк.

55. Ф. 1, оп. 6, спр. 30. Протоколи №№ 57-101 засіданий Політбюро ЦК КП/б/ України, 109 арк.

56. Ф. 1, оп. 6, спр. 40. Протоколи №№ 102-120, 1-48 засіданий Політбюро ЦК КП/б/ України, 189 арк.

57. Ф. 1, оп. 7, спр. 20. Протоколи №№ 1-26 засіданий Секретариата ЦК КП/б/України, совещания комиссии по улучшению советской коммунистической печати от 6 июля 1922 г., 50 арк.

58. Ф. 1, оп. 20, спр. 86. Справка /копия/ Закордонного отдела ЦК КП/б/У о составе, политической позиции и партийных группировках украинской эмиграции в Вене, Праге, Берлине, организации дипломатического представительства Советской Украины в Германии, 8 арк.

59. Ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 206. Доклады, сводки Закордонного отдела ЦК КП/б/У /Закордота/ и отдельных коммунистов о политическом положении и работе местных органов Закордота на Правобережной Украине, Киеве, Каменец-Подольске, Крыму и Польше; обращение ЦК КП/б/У к украинским трудящимся, проживающим в Америке; материалы /декларация, обращение/ заграничной делегации Украинской партии эсеров. Бюллетени информационного бюро Закордота ЦК КП/б/У и совместные бюллетени информационного бюро Наркоминделе УССР, Закордота ЦК КП/б/У и регистрота Юго-западного фронта, 170 арк.

60. Ф. 1, оп. 20, спр. 194. Циркуляры ЦК КП/б/У партийным организациям о классовой сущности Украинской партии левых социалистов-революционеров/боротьбистов/. Копия письма ЦК КП/б/У в Исполком Коминтерна о деятельности Украинской партии левых социалистов-революционеров/боротьбистов/. Письмо заграничной группы Украинской партии левых социалистов-революционеров. Докладные записки, письма и другие документы партии боротьбистов, ЦК УКП, синдикалистов, федералистов, еврейского союза «Бунд» в ЦК КП/б/У по вопросам их деятельности. Выписки из протоколов Оргбюро ЦК РКП/б/, ЦК КП/б/У, списки, письма по вопросам ликвидации партии боротьбистов, борьбистов и вступлении их бывших членов в КП/б/У. переписка с губкомами партии об установлении партийного стажа выходцам из других партий. Список ответственных работников бывшей партии боротьбистов, которым зачисляется весь революционный стаж. Документы об исключении из партии руководителя группы национал-уклонистов Г. Ф. Лапчинского, 244 арк.

61. Ф. 1, оп. 20, спр. 408. Протоколы совещания членов ЦК КП/б/У по вопросам работы Закордонного отдела. Доклады, обзоры, письма Закордонного отдела ЦК КП/б/У о его деятельности. Мандаты сотрудников Закордота, 203 арк.

62. Ф. 1, оп. 20, спр. 761. Переписка с губкомами партии, советскими организациями о состоянии партийно-советской школы Николаевской губернии, посылке на учебу коммунистов, взаимоотношениях культотделов профсоюзов и политпросветов и др. агитационно-пропагандистским и хозяйственным вопросам. Статья «Украинская контрреволюция»/автор не указан/, 190 арк.

63. Ф. 1, оп. 20, спр. 1454. Стенограмма и протоколы заседаний Всеукраинских совещаний заведующих агитационно-пропагандистскими и организационно-инструкторскими отделами губкомов КП/б/У и материалы к ним, 241 арк.

Ф. 8 «Українська комуністична партія (УКП) (1920-1925)

(об'єднаний фонд)»

64. Ф. 8, оп. 1, спр. 45. Письма, докладные записки, заявления члена заграничной группы УКП В. К. Винниченко в ЦК РКП/б/, ЦК КП/б/У и ЦК УКП, содержащие его взгляды и взгляды заграничной группы на взаимоотношения с КП/б/У, государственные отношения между РСФСР и Украиной, политическое социально-экономическое и национальное положение на Украине и др. Письмо-воззвание Винниченко к украинским рабочим и крестьянам. Письма представителей заграничной группы УКП в Германии к Винниченко о состоянии работы группы /в деле есть примечания члена реввоенсовета В. Затонского/, 90 арк.

65. Ф. 8, оп. 1, спр. 85. Письма члена заграничной группы УКП В. Винниченко о работе заграничных групп и взаимоотношениях с КП/б/У. Письма, статьи в редакции газет ЦК УКП и заграничным группам УКП по поводу разногласий между УКП и заграничными группами. Доклады в ЦК УКП инициативной группы «галичан» и заграничной делегации УПСР о работе этих

груп. Статті в газеті «Наша правда»/орган Компартии Восточной Галиции/ о политических взглядах УКП, 41 арк.

Ф. 17 «Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт), м. Харків (1921-1929)»

66. Ф.17, оп. 1, спр. 24. Копія повідомлення уповноваженого начальника команди австрійської армії при Українській Центральній Раді о політичних діячах України, 5 арк.

Ф. 43 «Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП (боротьбистів) (1917-1920) (об'єднаний фонд)

67. Ф. 43, оп. 1, спр. 77а. Повестка дня и резолюции партийной конференции заграничной делегации украинской партии социалистов-революционеров, состоявшейся в Праге 14-19 февраля 1920 года, 6 арк.

Ф. 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України»

68. Ф. 57, оп. 2, спр. 233. Копии донесений, приказов, объявлений, телеграмм местных властей, австро-немецких оккупантов, Центральной Рады, гетманского правительства и Директории о сохранении частной собственности на землю, сдаче оружия и контрибуции, росте подпольной деятельности большевистских организаций, забастовочного движения, крестьянских волнений, запрете собраний, митингов и об арестах. Копия декларации I конференции заграничных членов украинской партии социалистов-революционеров, 22 арк.

Ф. 269 «Колекція документів “Український музей в Празі” (1925-1948)»

69. Ф. 269, оп. 1, спр. 151. Листування закордонної (празької) групи УСДРП з іншими групами партії та членами партії на еміграції, українськими емігрантськими організаціями, чеськими соціал-демократами щодо усунення суперечок в соціал-демократичному русі, об'єднання зусиль української еміграції,

спільних виступів проти репресій в Польщі та СРСР щодо українського народу та з інших питань (є документи французькою та чеською мовами). (ксерокопія), 152 арк.

70. Ф. 269, оп. 1, спр. 351. Проекти листів вояків армії УНР на ім'я М. С. Грушевського у зв'язку з його виїздом до радянської України (один з проектів підписаний Є. Маланюком, В. Шевченком і М. Россіневичем), 7 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНИКИ

Ф. 13 «Колекція документів діячів науки та культури на еміграції»

71. Ф. 13, оп. 7, спр. 1. Мазепа І. П. «Боротьба 1919 року» («Творена держава»). Стаття. Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Прага, 1930. Копія, маш., 80 арк.

Ф. 15 «Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном»

72. Ф. 15, оп. 1, спр. 73. «Наш світ» – ілюстрований літературний і популярно-науковий тижневик, Варшава, ч. 1-4, квітень 1924 р.; ч. 7-18, травень, червень, грудень 1924 р., 102 арк.

73. Ф. 15, оп. 1, спр. 120. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва, Париж, том VI: ч. 15-21, квітень-травень 1927 р.; ч. 24-31, червень-липень 1927 р., 220 арк.

74. Ф. 15, оп. 1, спр. 132. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва, Париж, том XVIII: ч. 24-48, липень-грудень 1934 р., 200 арк.

**Ф. 23 «Документи Українського Православного Братства імені
Митрополита Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною
Валентина та Раїси Кохно (США)»**

75. Ф. 23, оп. 1, спр. 21. Загоруйко П. «У селі Гаврилівці», Кубанець С. «Великий патріот (До десятиріччя смерти Михайла Грушевського)». Статті. Маш., 8 арк.

**Ф. 58 «Жук Андрій Ілліч (1880-1968), громадсько-політичний діяч,
дипломат і публіцист**

76. Ф. 58, оп. 1, спр. 4. Уривки, виписки, цитати виписані Жуком А. І. з періодичних та неперіодичних видань про політичне становище СВУ, про Грушевського М. та його відношення до СВУ. Рук. Завірені ксерокопії., 44 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ,
М. КИЇВ**

Ф. 1235 «Грушевські – історики та філологи»

77. Ф. 1235, оп. 1, спр. 44. Короткі автобіографії та заява про зміни у пенсії, 4 арк.

78. Ф. 1235, оп. 1, спр. 56. Резолюції та програми контрреволюційних українських буржуазно-націоналістичних партій УПСР, УСДРП, УДП та інших націоналістичних об'єднань та спілок, 36 арк.

79. Ф. 1235, оп. 1, спр. 57. Бюлетні, інформаційні листи, прес-бюро уряду УНР у Берліні, Відні та Римі; проспекти журналу «Борітеся-поборете» та інших націоналістичних видань; уривки з газет та журналів, 110 арк.

80. Ф. 1235, оп. 1, спр. 61. Матеріали міжнародної конференції соціалістів в м. Люцерні в серпні 1919 р. (Декларація та виступ голови Закордонної делегації УПСР Грушевського М. С. про визнання самостійності України; резолюції конференції про положення в Галичині, Бессарабії, Латвії, Литві, Armenії, Індії та інших країнах, про інтервенцію в Росію та інші матеріали конференції). Французька, німецька, англійська та українська мова, 268 арк.

81. Ф. 1235, оп. 1, спр. 62. Звіт про діяльність закордонного комітету УПСР у Відні, протоколи нарад комітету, резолюція ЦК УПСР про поточний момент, резолюція головного бюро УПСР /на терені/ Польщі з приводу утворення у Відні організаційного комітету УПСР та інші матеріали про діяльність УПСР, 58 арк.

82. Ф. 1235, оп. 1, спр. 63. Листування із закордонними та галицько-волинськими організаціями УПСР про діяльність організацій, їх органа «Боротьба» та Закордонного комітету УПСР, про скликання конференції УПСР в Женеві, про встановлення зв'язків з організаціями, про надання та розподіл допомоги, надісланої від українських емігрантів в США, 81 арк.

83. Ф. 1235, оп. 1, спр. 64. Відозва голови Закордонної делегації УПСР Грушевського М. С. на засудження надзвичайним трибуналом УРСР членів ЦК та Харківської організації УПСР, 10 арк.

84. Ф. 1235, оп. 1, спр. 66. Матеріали про створення та діяльність Українського соціологічного інституту у Відні під керівництвом Грушевського М. С. Проект створення інституту, листування про читання лекцій, видання книг, брошур та часопису «Борітеся-поборете», про організацію бібліотеки інституту; звернення до українських емігрантів у США про надання допомоги інституту та інші матеріали про його діяльність, 317 арк.

85. Ф. 1235, оп. 1, спр. 72. Лист до редакції органу української дрібно буржуазної соціал. демократичної партії «Вперед» (Львів) з поясненням причин відмови від повернення до радянської України в зв'язку з відмовою вийти з рядів УПСР; повідомлення редакції про опублікування листа, 5 арк.

86. Ф. 1235, оп. 1, спр. 93. Листування з відділеннями друкарні, книгарні та книжковими складами Українського (січового) базару у Нью-Йорку, Детройті та інших містах США про видання, продаж та надсилку книг, 206 арк.

87. Ф. 1235, оп. 1, спр. 94. Відкритий лист голові ради народних комісарів УРСР Раковському Х. Г. та листи Торгового представництва УРСР в Чехословаччині про видання та закупку за кордоном книг для УРСР, 25 арк.

88. Ф. 1235, оп. 1, спр. 184. «Загальні завдання партії /УПСР/ й сучасний момент» та «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання». Рукопис та машинопис, 106 арк.

89. Ф. 1235, оп. 1, спр. 186. Стаття «Украина, Польша и Россия», 6 арк.

90. Ф. 1235, оп. 1, спр. 187. Статті «Украинский народ» та «На село! (Чергові завдання української інтелігенції)», 72 арк.

91. Ф. 1235, оп. 1, спр. 266. Листи до Кузіва В., 337 арк.

92. Ф. 1235, оп. 1, спр. 269. Листи до Мазуренка В. П., 2 арк.

93. Ф. 1235, оп. 1, спр. 576. Листи Кузіва В., 137 арк.

94. Ф. 1235, оп. 1, спр. 384. Листи Винниченка В., 49 арк.

95. Ф. 1235, оп. 1, спр. 611. Листи Лозинського М., 15 арк.

96. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1466. Лист М. С. Грушевському від невідомих осіб службового та особистого характеру, 9 арк.

97. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1478. Документи, полученные из Архива Чешской Академии Наук, 21 арк.

**ВІДДІЛ РУКОПИСНИХ ФОНДІВ І ТЕКСТОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ
ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАН УКРАЇНИ**

Ф. 122 «Грушевський М. С.»

98. Ф. 122, спр. 16. Спогади, 139 арк.

99. Ф. 122, спр. 17. Автобіографія, 22 арк.

**ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

**Ф. І «Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання
літературних творів і документів поч. ХІІ-ХХ ст.»**

100. Ф. І, Од. зб. 45062. Академіка УАН М. С. Грушевського [біографія], 1 арк.

101. Ф. І, Од. зб. 26295. Протокол № 184 Совета АН УСРР от 28 января 1924 по поводу: доклада акад. М. В. Птухи о своей командировке на съезд Центр.

Бюро краєведчества; утверждения статута Одеської комісії краєведчества; приезда Романовського; охоронного письма Грушевського М. С. видане Всеукр. ЦИК; приказа наркомпроса от 9 января 1924 г.; расширения прав Археологического комитета; Заповедника им. Шевченка; Международного конгресса механики; пересилки книг за границу и перевозки академич. багажа, 14 арк.

Ф. 357 «Грушевський Михайло Сергійович (17 вересня 1866 – 25 листопада 1934) – український історик, літературознавець, соціолог, письменник, громадський і політичний діяч, академік»

102. Ф. 357, Од. зб. 1-2. Анкета Грушевського Михайла Сергєєвича из дела-формуляра (секретного отдела), 2 арк.

103. Ф. 357, Од. зб. 3. Совет Народных комиссаров УСРР Киевскому губотделу ГПУ Письмо по поводу предоставления Грушевском Михайлу Сергєєвичу права свободного проживания на территории УСРР, 1 арк.

104. Ф. 357, Од. зб. 5. Учетная карточка члена Украинской партии социалистов-революционеров (УПСР) Грушевського Михайла Сергєєвича, 2 арк.

105. Ф. 357, Од. зб. 42. Социалисты-революционеры Грушевскому Михайлу (Сергєєвичу), Председателю Центральной рады обращение по поводу возвращения Грушевського М. С. в Украину, 5 арк.

106. Ф. 357, Од. зб. 70. 1924, 2 січня – М. Грушевський Я. Бідлові. Повідомлення про запланований виїзд у Київ, про наукові й організаційні плани М. Грушевського, 1 арк.

Опубліковані джерела

107. Автобіографія Михайла Грушевського 1914-1919 // Український історик. – 1966 р. – № 1-2 (9-10). – С. 98-101.

108. Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай / С. Білокінь // Український історик. – 1995. – № 1-4(124-127). – С. 180-189.

109. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка; Худож. оформл. О. В. Ковалюк] – Київ: Веселка. – 1992. – 551 с.: іл.
110. Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – Київ: Темпора, 2003. – 288 с.
111. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар. – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – 48 с.
112. Винар Л. Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. – №. 1-4(152-155): Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 431-435.
113. Винар Л. Лист М. Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 року / Л. Винар // Український історик. – 1978. – № 1-3(57-59). – С. 160-162.
114. Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 1982. – № 1-2(73-74). – С. 65-75.
115. Винар Л. Михайло Грушевський: Автобіографія (1926) / Л. Винар // Український історик. – 1979. – № 1-4(61-64). – С. 79-87.
116. Винар Л. Михайло Грушевський: Автобіографія (1926) / Л. Винар // Український історик. – 1980. – № 1-4(65-68). – С. 71-88.
117. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання. – Видання друге, доопрацьоване та доповнене / Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2010. – 560 с.; іл.
118. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. Наукове видання. – Видання друге, доопрацьоване та доповнене / Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2010. – 624 с.; іл.

119. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. Наукове видання. – Видання друге, доопрацьоване та доповнене / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2013. – 796 с.; іл.
120. Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва / І. Гирич // Український історик. – 1995. – № 1-4(124-127). – С. 190-203.
121. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського; М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, І. Гирич, С. Панькова. – Львів: Видавництво «Світ», 2013. – XVIII, 556 с. : іл. – 5000 пр. – (Серія «Суспільно-політичні твори»: листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.).
122. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т.46. Кн. 2 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Грушевський М. С. – Львів: Видавництво «Світ», 2015. – XXVI, 486 с.: іл. – 5000 пр. – (Серія «Допоміжні матеріали: Довідники, покажчики, архіви»: рецензії на праці Михайла Грушевського (1915 – 1938)).
123. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т.47. Кн. 2 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Грушевський М. С. – Львів: Видавництво «Світ», 2016. – 424 с.: іл. – 5000 пр. – (Серія «Допоміжні матеріали: Довідники, покажчики, архіви»: меморіальна грушевськіана).
124. Грушевський М. Лист до редакції щоденника «Вперед» / М. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
125. Грушевський М. С. Автобіографія / М. С. Грушевський. – Київ: Київ-Друк, 1926. – 31 с.

126. Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52-56.
127. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П.Бачинський. – Київ, 1999. – 640 с.
128. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / под редакцией И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. – Москва: ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы, 1942. – 240 с.
129. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1983 р. – № 2-4. – С. 149-161.
130. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 1-2. – С. 75-86.
131. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 3-4. – С. 97-111.
132. Історія Академії наук України, 1918-1923: документи і матеріали / АН України, Ін-т укр. археографії, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису; упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.) [та ін.]; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 575 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
133. Листи Михайла Грушевського до Е. Фариняка // Український історик. – 1976. – № 1-4(49-52). – С. 121-130.
134. Листи Михайла Грушевського до Е. Фариняка // Український історик. – 1977. – № 1-2(53-54). – С. 118-131.
135. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / упорядн., арх. передм. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевич. – Львів – Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1998. – 268 с.
136. Листи Михайла Грушевського до Т. Починка // Український історик. – 1969. – № 4(24). – С. 78-98.
137. Листи Михайла Грушевського до Т. Починка // Український історик. – 1970. – № 1-3(25-27). – С. 168-183.

138. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. Українське історичне товариство; НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 1. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – 399 с. – (Епістолярні джерела Грушевськознавства).

139. Листування Михайла Грушевського. – Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – 640 с. – (Серія: "Епістолярні джерела грушевськознавства". – Т. 6).

140. Литвин М. «Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського...» (Маловідомий виступ Дмитра Ісаєвича на конференції Соцінтерну 1919 р.) / М. Литвин // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15. / Відп. редактор Микола Крикун, заступник відп. редактора Остап Серета. – Львів, 2006 – 2007. – С. 664–674.

141. Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908-1928) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. – 2013. – Випуск 18. – Том 21. – С. 449-513.

142. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): збірник документів і матеріалів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України; упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін.; редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін. – Київ, 1997. – 183 с.

143. Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / Т. Олесіюк / Упорядкування та вступна стаття В. Сергійчука. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 640 с.

144. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра / Упорядник В. Сергійчук. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – Т. III. – 616 с.

145. Семенко Ю. Наталя Павлушкова / Ю. Семенко. – Мюнхен-Львів: Червона калина. – 1999. – 256 с.

146. Стахів М. Деякі документи про діяльність М. Грушевського на еміграції / М. Стахів / Михайло Грушевський. У 110-ті роковини народження,

1876-1976. Статті, спогади, документи і коментарі.– Нью Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1978. – С. 148-174.

147. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.+16 с. іл.

148. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902-1929 роки / Упоряд. та вс. ст. Н. Миронець. – Київ: Темпора, 2010. – 448 с.

149. «Яка страшна річ політика...» Несподіванки еміграційного епістолярію В. Винниченка. (Передмова, упорядкування, примітки В. Панченка) // Вітчизна. – 2003. – № 3-4. – С. 100-117.

Щоденники, спогади

150. Андрієвський В. З минулого / В. Андрієвський. – Берлін: Українське слово, 1923. – Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2: Директорія. – 310 с.

151. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Л. Т. Білецький / Леонід Тимофійович Білецький; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – 239 с.

152. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1920. – Т. 1. / В. Винниченко / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. – 500 с.

153. Винниченко В. Щоденник. 1921 – 1925. – Т. 2. / В. Винниченко / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1983. – 700 с.

154. Винниченко Володимир. Щоденник. 1926-1928 (Т. 3) / В. Винниченко / Передм. С. Гальченка, М. Жулинського. – Київ: Смолоскип, 2010. – 624 с.

155. Винниченко Володимир. Щоденник. 1929-1931 (Т. 4) / В. Винниченко / Передм. С. Гальченка. – Київ: Смолоскип, 2012. – 344 с.

156. Галаган М. З моїх споминів (1980-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / М. Галаган / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – Київ: Темпора, 2005. – 565 с.: іл.

157. Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний. (1917 – 1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время / А. И. Маляревский. Украинский вопрос, Россия и Антанта / К. Вышевич – Репр. изд. – Київ: Академкнига, 2010. – 295 с. – (серия: Голос минувшого: ГС).
158. Грушевський Михайло. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113-155.
159. Десять днів у Києві в січні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 5. – С. 5-8.
160. Десять днів у Києві в січні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 6. – С. 3-6.
161. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років. – 102 с.
162. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 2: З початків відродження Української державності ; Доба Центральної Ради. – 96 с.
163. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). – 122 с.
164. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1924. – Ч. 4: Під Директорією. На чужині (1919–1920). – 100 с.
165. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
166. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д.І. Дорошенко: Наук.-популярне вид. – Київ: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
167. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929 / С. О. Єфремов. – Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.:іл.. – (Серія «Мемуари»).
168. Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 110-121.

169. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина, 1976. – 724 с.
170. Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) / І. Кедрин // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 251-261.
171. Кедровський В. Поворот М. С. Грушевського на Україну / В. Кедровський // Вільна Україна. – 1966. – Ч. 51. – С. 65-66.
172. Кедровський В. 1917 рік / В. Кедровський. – Вінніпег: Видавнича спілка Тризуб, 1967. – 526 с.
173. Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії) / М. Ковалевський. – Інсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.
174. Костюк Г. Зустрічі й прощання / Г. Костюк. – В 2 т. – Т. 1. – Київ: Смолоскип, 2008. – 720 с.
175. Леонтович В. Спогади / В. Леонтович // Тризуб. – 1928. – № 30. – С. 5-11.
176. Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3-х ч. – Ч. 3. / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – 398 с.
177. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Л. Лукасевич. – Нью-Йорк-С. Бавнд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. – 342 с.
178. Мазепа І. Творена держава / З історії Української революції / І. Мазепа. – Прага, 1930. – С. 2-61.
179. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. – 608 с.: іл.
180. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І Майстренко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1985. – 416 с.
181. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт: Видання української вільної громади Америки, 1958. – 628 с.
182. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав / Б. М. Мартос // Український історик. – 1966. – № 1-2(9-10). – С. 73-81.

183. Мицюк О. К. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми / О. К. Мицюк. – Львів, 1939. – 116 с.
184. Онацький Є. Портрети в профіль / Є. Онацький. – Чикаго: Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1965. – 300 с.
185. Осадча-Яната Н. Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського / Н. Осадча-Яната // Український історик. – 1982. – № 3-4(75-76); 1983. – № 1(77). – С. 149-150.
186. Полетика Н. Воспоминания. – Москва (подпольная перепечатка эмигрантского издания), ок. 1978 г. / Режим доступу 19 жовтня 2018 р.: <https://www.rulit.me/books/vospominaniya-read-20955-19.html>.
187. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.
188. Русова С. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3: «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / С. Русова / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. – Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. – 604 с.
189. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – Київ: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
190. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів / М. Стахів // ЗНТШ. – Т. 197. – Нью-Йорк, 1978. – С. 109-147.
191. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Ю. Тищенко (Сірий) / Упорядники О. І. Сидоренк, Н. М. Сидоренко. Передмова М. А. Шудрі. – Київ: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – 112 с.
192. Феденко П. М. Грушевський в науці і політиці / П. Феденко // Вільна Україна. – 1966. – Ч. 52. – С. 1-17.
193. Феденко П. Повстання Нації / П. Феденко / З історії Української революції. – Прага, 1930. – С. 62-95.
194. Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. – Нью Йорк-Філадельфія: Видавництво «Булава», 1960. – 317 с.

195. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919-1920 / Є. Х. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
196. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919) / Є. Чикаленко. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.
197. Чикаленко Є. Щоденник (1921) / Є. Чикаленко / Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. – Київ: Темпора, 2015. – 484 с.
198. Чикаленко Є. Щоденник (1922) / Є. Чикаленко / Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. – Київ: Темпора, 2015. – 372 с.
199. Чикаленко Є. Щоденник (1923-1924) / Є. Чикаленко / Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. – Київ: Темпора, 2015. – 492 с.
200. Шаповал М. Схема життєпису (Автобіографічний шкід) / М. Шаповал / С. Зеркаль (упоряд.). – Новий Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1956. – II+41с.
201. Шаповал М. Ю. Щоденник / М. Ю. Шаповал / С. Зеркаль (упоряд.). – Новий Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. Ч. 1: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – 1958. – 155 с.
202. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Споми́ни і роздуми / М. Шкільник. – Торонто, 1971. – 367 с.
203. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Споми́ни і роздуми / Михайло Шкільник / упорядник Владислав Верстюк. – Київ: Видавництво «Кліо», 2016. – 512 с.
204. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина / О. Шульгин // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. – Т.186. – С. 143-155.
205. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України // Тризуб. – 1934. – № 46-47(452-453). – 16 грудня. – С. 2-5.

Публіцистика

206. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / За редакцією В. В. Біленко, С. А. Гальченко / В. Винниченко. – Київ: Вид. т-во “Криниця” книголюбів України, 1991. – 126 с.
207. Винниченко В. Перед новим етапом / В. Винниченко. – Торонто: Вперед, 1938. – 62 с.
208. Винниченко В. Публіцистика / В. Винниченко / За заг. ред. Віктора Бурбели. – Нью-Йорк–Київ, 2002. – 371 с.
209. Григоріїв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917-1920. Чому українці не вдержали своєї держави / Н. Григоріїв. – Скрантон, 1934. – 47 с.
210. Грушевський М. В дванадцятую годину / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – № 77. – 21 березня. – С. 1.
211. Грушевський М. Метеор / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. LXXIII. – Кн. II. – С. 140-143.
212. Грушевський М. Оздоровлення громадського життя / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – № 66. – 8 березня. – С. 1-2.
213. Грушевський М. По шкоді / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т. LXXII. – Кн. II. – С. 233-243.
214. Грушевський М. Спільний фронт / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – № 57. – 26 лютого. – С. 2-3.
215. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень: Видавництво Донцових, 1921. – 212 с.
216. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – 580 с.
217. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: виклади в Америці / М. Шаповал / Передм. авт. – Прага: Накладом вид-ва «Вільна Спілка» і Укр. робітн. ун-ту, 1927 (Друк. «Вільної спілки»). – 324 с. – Б. ц.
218. Шаповал М. Ляхоманія: Наша доба: соціально-політичний нарис / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1931. – 287 с. – Б. ц.

219. Шаповал М. Новітнє яничарство / М. Шаповал // Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного та економічного життя. – Прага, 1922. – Ч. 8-9. – 1 серпня. – С. 1-6.

220. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського / М. Шаповал // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56-59.

221. Шаповал М. Шлях визволення: сусп.-політ. нариси / М. Шаповал / Передм. авт. – Прага; Берлін: Нова Україна, 1923 (Друк К. І. Редера). – 70 с. – Б. ц.

Газети, журнали

222. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 1: вересень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.

223. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 2: жовтень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.

224. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 3: листопад. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.

225. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 4: листопад-грудень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.

226. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 5: грудень. – Wien [Відень], 1920. – 80 с.

227. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 6: лютий. – Wien [Відень], 1922. – 46 с.

228. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 7: лютий - березень. – Wien [Відень], 1921. – 64 с.

229. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 8: квітень - червень. – Wien [Відень], 1921. – 64 с.

230. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 9: липень - вересень. – Wien [Відень], 1921. – 32 с.

231. Борітеся - поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 10: жовтень-грудень. – Wien [Відень], 1921. – 32 с.

232. Вісті. – 1924. – 9 березня.

233. Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6-7. – С. 35-36.

234. Діло. – 1923. – № 188. – 24 листопада.

235. Діло. – 1923. – № 191. – 2 грудня.

236. Діло. – 1924. – № 72. – 1 квітня.

237. Життя Поділля. – 1919. – № 56. – 25 лютого.

238. Народня воля. – 1918. – № 104 (33). – 29 грудня.

239. Народня воля. – 1919. – № 7. – 11 січня.

240. Народня воля. – 1919. – № 8. – 12 січня.

241. Народня воля. – 1919. – № 9. – 14 січня.

242. Народня воля. – 1919. – № 10. – 16 січня.

243. Народня воля. – 1919. – № 11. – 17 січня.

244. Народня воля. – 1919. – № 12. – 18 січня.

245. Народня воля. – 1919. – № 17. – 25 січня.

246. Народня воля. – 1919. – № 18. – 26 січня.

247. Народня воля. – 1919. – № 19. – 28 січня.

248. Народня воля. – 1919. – № 20. – 29 січня.

249. Народня воля. – 1919. – № 21. – 30 січня.

250. Народня воля. – 1919. – № 22. – 31 січня.

251. Народня воля. – 1919. – № 23. – 1 лютого.

252. Народня воля. – 1919. – № 25. – 5 лютого.

253. Народня воля. – 1919. – № 12 (228). – 11 листопада.
254. Трудова громада. – 1919. – № 33. – 9 серпня.
255. Трудова громада. – 1919. – № 69. – 26 вересня.
256. Трудова Республіка. – 1918. – №. 1. – 18 грудня.
257. Трудова Республіка. – 1918. – №. 5. – 24 грудня.
258. Трудова Республіка. – 1918. – №. 6-7. – 25-26 грудня.
259. Трудова Республіка. – 1919. – №. 11. – 5 січня.
260. Трудова Республіка. – 1919. – №. 13. – 13 лютого.
261. Трудова Республіка. – 1919. – №. 14. – 22 лютого.
262. Трудова Республіка. – 1920. – №. 1 (15). – 20 травня.
263. Червоний шлях. – 1934. – № 11-12. – С. 171.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, нариси, статті

264. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / А. Атаманенко // Український історик. – 2006-2007. – № 4(172) / 1-2(173-174). – С. 154-182.
265. Баран В. Михайло Грушевський – видатний український вчений і громадянин / В. Баран // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). – Київ: Міленіум, 2016. – С. 11-12.
266. Бевз Т. А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів / Т. А. Бевз // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. XXIII – С. 368-385.
267. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Т. А. Бевз. – Київ: ППіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

268. Бевз Т. А. Пошук моделі національно-державного будівництва у добу Директорії / Т. А. Бевз // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 131-140.

269. Бевз Т. А. Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю / Т. А. Бевз // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 110-123.

270. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів / Т. А. Бевз // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 208-216.

271. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – Київ: ІІЕНД, 1999. – 272 с.

272. Білокінь С. Видання «Споминів» М. Грушевського: історія рукопису та видання / С. Білокінь // Український археографічний щорічник. – Нова Серія. – 2010. – випуск 15, С. 697-713.

273. Білокінь С. Михайло Грушевський / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1988. – № 29. – 21 липня. – С. 7.

274. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934) / R. Nowacki (наук. ред.); R. Nowacki та ін. (опрац.). – Opole, 2007. – 375 с.

275. Блохин Д. Державотворча діяльність Михайла Грушевського на тлі української національно-визвольної боротьби (1917-1921) / Д. Блохин // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2017. – Вип. 7. – С. 56–77.

276. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник. – 3-е вид., доп. та переробл. / О. М. Богдашина. – Харків: «Видавництво Сага», 2008. – 214 с.

277. Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії / О. В. Богуславський. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 452 с.
278. Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський / І. Бойко, Є. Кирилюк // Літературна Україна. – 1966. – № 77. – 30 вересня. – С. 3-4.
279. Буряк Л. Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого / Л. Буряк / Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 337-344.
280. Верба І. Маловідомі сюжети з життя Михайла Грушевського (квітень 1918 – квітень 1919) / І. Верба // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 72-76.
281. Верба І. Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919) / І. Верба // Соціальна історія. Науковий збірник. – Київ, 2008. – Вип. III. – С. 53-59.
282. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 1. / В. Верига. – Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місонер», 1998; ілюстр. – 524 с.
283. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 2. / В. Верига. – Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місонер», 1998; ілюстр. – 504 с.
284. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 1. / В. Верига. – Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005; ілюстр. – 472 с.
285. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 2. / В. Верига. – Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005; ілюстр. – 496 с.
286. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського / В. Верстюк // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50

т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4., Кн. 1. – С. V-XVI.

287. Верстюк В. Михайло Грушевський – лідер та ідеолог Центральної Ради / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2016. – Вип. 12. – С. 5-29.

288. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року / В. Верстюк // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4 (152-155). – С. 280-289.

289. Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 37-50.

290. Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 5-30.

291. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – Київ: Либідь, 1996. – 144 с.

292. Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине / Р. И. Ветров, А. М. Черненко. – Днепропетровск, 1983. – 88 с.

293. Винар. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчості / Л. Винар // Український історик. – 1974. – № 1-3(41-43). – С. 103-135.

294. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 1966 р. – № 1-2(9-10). – С. 122-130.

295. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 1984 р. – № 1-4 (81-84). – С. 291-319.

296. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства / Л. Винар // Український історик. – 1996. – № 1-4(128-131). – С. 17-78.

297. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, том 5 / Л. Винар. – Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги. – 1998. – 216 с.

298. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 1984. – № 1-4(81-84). – С. 7-20.
299. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії / Л. Винар // Український історик. – 1991-1992. – № 3-4(110-111) / 1-4(112-115). – С. 13-53.
300. Винар Л. М. Грушевський і «Життя Поділля» / Л. Винар // Український історик. – 2006-2007. – № 4(172) / 1-2(173-174). – С. 95-100.
301. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали) / Л. Винар. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995. – 304 с.: іл.
302. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.) / Л. Винар // Сучасність. – 1984 р. – № 11 – С. 85– 95.
303. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» / Л. Винар // Український історик. – 1996 р. – № 1-4(128-131). – С. 85-87.
304. Винар Л. У 140-ліття народження Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 2006-2007. – № 4(172) / 1-2(173-174). – С. 9-14.
305. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. – Київ: Основні цінності, 2004. – 272 с.
306. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 336 с.
307. Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918-1919 рр.) / П. Гай-Нижник, О. Лейберов. – Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2013. – 214 с.
308. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / І. Гирич // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 85-93.
309. Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. – 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 344-355.

310. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX ст. / І. Гирич // Український історик. – 1996 р. – № 1-4(128-131). – С. 142-187.
311. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації / І. Гирич. – Київ: Смолоскип, 2016. – 840 с.
312. Гирич І. Б. Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві / І. Гирич // Архіви України: Науково-практичний журнал. – Київ, 2016. – № 5–6 (304–305). – С. 20-34.
313. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2002 – Т. 1. – С. 47-62.
314. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею / І. Гирич // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 280-312.
315. Гошуляк І. Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918-початку 1919 рр. / І. Гошуляк // Пам'ять століть. – 2001. – № 5 (32). – С. 3-12.
316. Гошуляк І. Ідея єдності українських земель у творчості Михайла Грушевського / І. Гошуляк // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 230-237.
317. Гошуляк І. Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися» / І. Гошуляк // Віче. – 2004. – № 8 (149). – С. 43-47.
318. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ-Відень: Дніпросоюз, 1921. – 575 с.
319. Гунчак Т. Українська політична думка 20-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Т. Гунчак // Сучасність. – 1986. – Ч. 1(297). – С. 69-78.
320. Давидюк Р. Повернення М. Грушевського в радянську Україну: шлях через Здолбунів / Р. Давидюк / Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XV.: матеріали наукової конференції

«Волинь в Українській революції 1917-1921 рр.» – Рівне: ПП Дятлик М., 2017. – С. 78-82.

321. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.

322. Дашкевич Я. Р. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. / Я. Дашкевич // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 1. – С. 188-197.

323. Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Київ, 1999. – Вип. 30. – С. 136-152.

324. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Київ, 1989. – Вип. 23. – С. 192-201.

325. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках / М. С. Держалюк. – Київ: Оріяни, 1998. – 240 с.

326. Десняк В. Нещасливий рік для української еміграції / В. Десняк // Більшовик. – 1924. – № 1. – С. 2.

327. Джерелознавство історії України: Довідник / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка – кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Національна академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / голова редкол. М. Я. Варшавчик [та ін.]. – Київ, 1998. – 212 с.

328. Дорошенко В. Життя й діяльність М. Грушевського / В. Дорошенко // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. – Нью Йорк, 1960. – С. 11-33.

329. Дорошенко В. Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... / В. Дорошенко // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Т. LXXVI. – Кн. III. – С. 278-280.

330. Дорошенко В. Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист / В. Дорошенко // Овид. – 1957. – № 11. – С. 18-19.

331. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – 2-е вид. – Нью Йорк: Булава, 1954. – 437, XXI с.
332. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 222 с.
333. Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого / О. Дорошкевич // Життя й революція. – 1931. – № XI-XII. – С. 105-116.
334. Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михайл Сергеевич» – Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство "Советская энциклопедия", 1963. – Т. 4. – С. 857-859. / В. Дубровський // Український історик. – 1966. – № 1-2(9-10). – С. 107-111.
335. Животко А. Нарис історії української преси: курс лекцій: на правах рукопису / А. Животко; Укр. техн.-госп. ін.-т позаоч. Навчання в Подєбрадах (ЧСР). – Подєбради: [б. в.], 1937. – 108, IV с.
336. Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людності / М. Г. Жулинський. – Львів: Надстир'я, 1999. – 104 с.
337. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125.
338. Іорданова Ю. Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кін. XIX ст. – 1930-ті рр.) / Ю. Іорданова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 26 / Донецький національний університет імені Василя Стуса; гол. ред. д-р іст. наук, проф. О. В. Стяжкіна; співголова ред. кол. д-р іст. наук, проф. В. А. Моргун. – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. – С. 178-184.
339. Іорданова Ю. В. Батько науки або жертва системи? Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кінець XIX ст. – 1930-ті рр.) / Ю. В. Іорданова // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками

науково-дослідної роботи за період 2015–2016 рр. (15–18 травня 2017 р.): в 2-х т. – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. – 2017. – Т. 1. – С. 100–101.

340. Історичне джерелознавство. Навчальне видання / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. – Київ: Либідь, 2002. – 488 с.

341. Калакура Я. Михайло Грушевський – будівничий Української держави / Я. Калакура // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 144-152.

342. Копержинський К. Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму / К. Копержинський // Життя й революція. – 1932. – № VI-VII. – С. 207-216.

343. Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави / М. Л. Копиленко, О. Л. Копиленко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 28-37.

344. Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти / Г. Корольов. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 250 с.

345. Косіор С. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні / С. Косіор // Червоний шлях. – 1933. – № 8-9. – С. 205-244.

346. Крип'якевич І. Михайло Грушевський: життя й діяльність / І. Крип'якевич. – Львів: Діло, 1935. – 63 с.

347. Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) / П. Кулиниченко // Пролетарська правда. – 1926. – № 228. – С. 2.

348. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 71-88.

349. Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 17. – С. 402-486.

350. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – Київ: Основи, 1996. – 396 с.

351. Кульчицький С. Комуністична революція в Україні / С. Кульчицький // Український історик. – 2006. – № 1-3(169-171). – С. 78-98.
352. Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції / Л. Кутілова// Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118-136.
353. Лакиза І. Михайло Сергійович Грушевський / І. Лакиза // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 99-105.
354. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. / І. Лисяк-Рудницький. – Київ: Основи, 1994. – 554 с.
355. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. / І. Лисяк-Рудницький. – Київ: Основи, 1994. – 573 с.
356. Лозовий В. Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.) / В. Лозовий // Молода нація. – 2004. – № 4(33). – С. 22-27.
357. Луняк Є. М. З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / Є. Луняк. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 165 с.
358. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років: Монографія / О. М. Любовець. – Київ: Основа, 2005. – 311 с.
359. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи / О. М. Любовець. – Київ: Парламентське вид-во, 2012. – 612 с.
360. Любченко М. Чотири роки української еміграції / М. Любченко // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 111-129.
361. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія / Я.Й. Малик.– Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 172 с.
362. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності / Я. Й. Малик. – Львів: Український інститут «Євросоціум». – Серія «Євросоціум: освіта та наука», 2016. – 512 с.

363. Марочко В. І. «Борітеся-Поборете!»: листи Михайла Грушевського на еміграції (1919-1922 рр.) / В. І. Марочко / Україна соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 1. – Київ: Інститут історії НАН України, 2006. – С. 152-160.
364. Марочко В. Невідомі листи першого президента України / В. І. Марочко / Слово Просвіти. – 2004. – ч. 43(263). – 21-27 жовтня. – С. 10.
365. Марочко В. Невідомі листи першого президента України / В. І. Марочко / Слово Просвіти. – 2004. – ч. 44(264). – 28 жовтня-3 листопада. – С. 10-11.
366. Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919-1922 рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 80-93.
367. Масненко В. В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. В. Масненко. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.
368. Матяш І. Український соціологічний інститут М. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / І. Матяш // Український історик. – 2000. – № 4 (174). – С. 44-56.
369. Мельник О. Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921-1924 рр.) з Юрієм Тищенком-Сірим / О. Мельник // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 364-370.
370. Михайло Грушевський: Фотоальбом / Авт. тексту Л. Е. Решодько. – Київ: Україна, 1996. – 140 с.: іл.
371. Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії) / Р. Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – 643 с.

372. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – Торонто: Гомін України, 1970. – Т. 1. – 573 с.

373. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – Торонто, 1973. – Т. 2. – 670 с.

374. Навроцький Б. Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М. Грушевського / Б. Навроцький // Життя й революція. – 1932. – № IV. – С. 40-54.

375. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Київ: Український письменник, 1993. – 413 с.

376. Назарук О. До історії революційного часу на Україні: Українські політичні партії, їх союзи і теорії / О. Назарук. – Вінніпег, 1924. – 181 с.

377. Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – Кн. I. – Київ: Наукова думка, 2011. – 390 с.

378. Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – Кн. II. – Київ: Наукова думка, 2012. – 464 с.

379. Новиченко Л. Ідеологія зради і запроданства / Л. Новиченко // Сучасне і майбутнє. – 1948. – № 10. – С. 11-18.

380. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч / П. Овдієнко // Матеріали міжнародної наукової конференції «М. Грушевський – історик, суспільний і політичний діяч, людина». – Уфа: Изд. Центр Філіала МГОПУ ім. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 40-46.

381. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1966-1934) / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – № 1-2(9-10). – С. 6-14.

382. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) / О. Оглоблин // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 79-85.

383. Панькова С. «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) / С. Панькова // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2013 – Т. 4. Кн. 2. – С. V-XVIII.

384. Пивовар С., Шліхта І. Михайло Грушевський і Дмитро Донцов про перспективи української державності (спроба історико-порівняльного аналізу) / С. Пивовар, І. Шліхта // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 193-201.

385. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19.

386. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу / Р. Пиріг // Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358-364.

387. Пиріг Р. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті / Р. Пиріг // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 88-96.

388. Пиріг Р. Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського / Р. Пиріг // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II Регіон. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2006. – С. 112-120.

389. Пиріг Р. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації / Р. Пиріг // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91/93. – С. 47-50.
390. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 71-83.
391. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: періодична преса / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 4. – С. 132-145.
392. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934) / Р. Я. Пиріг. – Київ, 1993. – 198 с.
393. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 54-66.
394. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто» / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. – 2011.– Вип. 6. – С. 5-20.
395. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – Київ: Либідь, 2017. – 576.: іл.
396. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / В. Піскун. – Київ: МП Леся, 2006. – 672 с.: іл.
397. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії / В. Піскун // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 45-54.
398. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – Київ: Критика, 2011. – 600 с.
399. Політична історія України. ХХ століття: Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – Київ: Генеза, 2003. – 488 с.
400. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – Київ: Наукова думка, 1993 – 416 с.
401. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – Частина I (1918-1930). – Мюнхен, 1955 – 151 с.

402. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48-57.
403. Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури / Т. Приймак // Всесвіт. – 1991. – № 4. – С. 179-190.
404. Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури / Т. Приймак // Всесвіт. – 1991. – № 5. – С. 207-225.
405. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – Київ: Україна, 1996. – 335 с., [16] арк. іл.
406. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – Київ: Критика, 1999. – 353 с.
407. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – Київ-Львів: Критика, 2007. – №12. – С. 170-190.
408. Прокоп М. Про український націонал-комунізм (з приводу праці Джеймза Е. Мейса) / М. Прокоп // Сучасність. – 1986. – Ч. 3(299). – С. 65-78.
409. Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки / Р. Рахманний. – Мюнхен: [б. и.], 1966. – 30 с.
410. Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки / Р. Рахманний // Сучасність. – 1966. – № 1(61). – С. 59-86.
411. Решодько Л. Двічі померлий / Л. Решодько / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка. – 1992. – С. 440-447.
412. Решодько Л. Повернення на Україну / Л. Решодько / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка. – 1992. – С. 381-391.
413. Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса / А. Річицький // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183-190.

414. Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» / М. Рубач // Червоний шлях. – 1932. – № 5-6. – С. 115-136.

415. Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» / М. Рубач // Червоний шлях. – 1932. – № 7-8. – С. 118-126.

416. Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» / М. Рубач // Червоний шлях. – 1932. – № 11-12. – С. 127-136.

417. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 50-70.

418. Садов А. М. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, Ф. 1235) / А. М. Садов // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 697-724.

419. Самчук В. Головні засади громадсько-політичної та наукової діяльності М. С. Грушевського в еміграції / В. Самчук // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Том 3. – С. 200-205.

420. Сарбей В. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського / В. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 114-126.

421. Симоненко Р. Правда історії – вірність історії / Р. Симоненко // Комуніст України. – 1988. – № 9. – С. 76-88.

422. Содатенко В. Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії / В. Содатенко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня

народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 22-36.

423. Солдатенко В. «Проект Україна» 1917-1920 рр. Постаті / В. Солдатенко. – Харків: Фоліо, 2011. – 511 с.

424. Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр. / В. Ф. Солдатенко; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Наукова думка, 2017. – 746, [1] с.

425. Соловей Д. У справі життєпису М. С. Грушевського / Д. Соловей // Вільна Україна. – 1958. – Ч. 17. – С. 9-22.

426. Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна) / П. Солуха. – Б. м., 1973. – 381 с.: іл., фот.

427. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність / П. Сохань // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2002 – Т. 1. – С. 14-46.

428. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – Київ, 1993. – 332 с. – НАН України. – (Ін-т укр. археографії).

429. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. Власними силами / М. Стахів. – Скрантон, 1962. – 273 с.

430. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 2. Україна між двома силами / М. Стахів. – Скрантон, 1963. – 249.

431. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 3. Україна між двома силами / М. Стахів. – Скрантон, 1963. – 277.

432. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 6. Криза на всіх фронтах. – Скрантон, 1965. – 247.

433. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / М. Стахів. – Нью Йорк-Детройт-Скрантон, 1954. – 105 с.

434. Стахів М. Учений і суспільний філософ як Президент держави: Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший президент УНР / М. Стахів // Вільна Україна. – 1958. – Ч. 17. – С. 2-9.

435. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів / М. Стахів / Михайло Грушевський. У 110-ті роковини народження, 1876-1976. Статті, спогади, документи і коментарі. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. – С. 109-147.

436. Стойко В. Михайло Грушевський як державний діяч України (На досвіді його діяльності у Центральній Раді) / В. Стойко // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць міжнар. конф. НТШ до 125-ї річниці з дня народження. – Львів, 1994. – С. 32-42.

437. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – Київ: Четверта хвиля, 1996. – 191 с.

438. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – Київ: Либідь, 1991. – 512 с.: іл.

439. Судин Д. Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 37-50.

440. Судин Д. Ю. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2013. – Вип. 7. – С. 230-244.

441. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 18. – С. 181-203.

442. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року / В. Тельвак // Scriptorium nostrum. – 2015. – №. 1-2. – С. 35-64.

443. Тельвак В. Михайло Грушевський / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 15. – С. 319-395.
444. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / В. Тельвак. – Київ-Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.
445. Тимченко Р. Українська еміграція та політика більшовиків 1921-1923 рр. / Р. Тимченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. – 2014. – Вип. 10. – С. 311-329.
446. Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Троцинський. – Київ: Інтел. – 1994. – 260 с.
447. Україна крізь віки. У 15-ти тт. – Т. 10: Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – Київ: Альтернативи, 1999. – 320 с.
448. Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. – 456 с.
449. Ульяновський В. Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109-123.
450. Ульяновський В. Чому не було створено «празької історичної школи» М. Грушевського / В. Ульяновський // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4 (152-155). – С. 209-256.
451. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі «Борітеся-Поборете!» / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5 (143). – С. 220-228.
452. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала / В. Хоменко // Історична панорама:

Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – Вип. 24. – С. 92-109.

453. Хоменко В. О. До питання про членство Михайла Грушевського в Українській партії соціалістів-революціонерів / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2016. – Вип. 6. – С. 30–40.

454. Хоменко В. О. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії / В. О. Хоменко // Архіви України: Науково-практичний журнал. – Київ, 2018. – № 2–3 (313–314). – С. 157–166.

455. Хоменко В. О. Між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів: політичний вибір Михайла Грушевського / В. О. Хоменко // Сумський історико-архівний журнал. – 2017. – № XXVIII. – С. 70-79.

456. Хоменко В. О. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел / В. О. Хоменко // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць / відп. ред. Є. Г. Сінкевич та ін. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. – Вип. 18. – С. 150-156.

457. Хоменко В. О. Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2017. – Вип. 7. – С. 78–90.

458. Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році: історіографія питання / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1-2 (133-134). – С. 198-206.

459. Хоменко В. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.) / В. Хоменко // Емінак. – Київ; Миколаїв, 2017. – № 2 (18). – Т. 1. – С. 45–49.

460. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції / П. Христюк. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. – Т. 1. – 152 с.

461. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції / П. Христюк. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. – Т. 4. – 192 с.
462. Чумаченко О. А. Еволюція стосунків між М. Шаповалом та М. Грушевським / О. А. Чумаченко // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. – Київ: РВЦ «Київський університет», 1998. – С. 76-78.
463. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
464. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...» / Ю. Шаповал, І. Верба. – Київ: Парламентське видавництво, 2018. – 496 с.
465. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. / Ю. Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – Київ: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-421.
466. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський: еміграція і повернення в Україну (1919 – 1924) / Ю. І. Шаповал // Сіверщина в історії України: наук. вид. / редкол.: І. В. Мошик (голова) та ін. – Глухів; Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – 2018. – Вип. 11. – С. 290–300.
467. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919 – 1924 рр.) / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 4-23.
468. Шевченко В. Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського / В. Шевченко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 131-137.
469. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну / Ф. П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13-30.

470. Щусь О. Й. Березень-листопад 1917 року в житті М. Грушевського-державотворця / О. Й. Щусь // Український історичний журнал. – 1996. – № 1-3. – С. 48-60.
471. Юринець В. Український філософський фронт / В. Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – № 5-6. – С. 181-194.
472. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 376 с.
473. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – Київ: Дух і Літера, 2003. – 767 с.
474. Яневський Д. «Проект Україна» або таємниця Михайла Грушевського / Д. Яневський. – Харків: Фоліо, 2011. – 315 с.
475. Пискун В. Использование культурной антропологии и герменевтики в исследовании события и контекста / В. Пискун // Мавродинские чтения. 2004. Актуальные проблемы историографии и исторической науки: Материалы юбилейной конференции, посвященной 70-летию исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета / Под. ред. А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – С. 168 – 170.
476. Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – 323 p.

Дисертації

477. Гойдало І. В. Погляди про державу і право Михайла Грушевського: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. В. Гойдало. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2017. – 203 с.
478. Зборець С. В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.): історіографія проблеми: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. В. Зборець. – Дніпродзержинськ: Дніпродзержинський державний технічний університет, 2006. – 207 арк.

479. Іващенко К. В. Українські емігрантські політичні партії в І Чехословацькій республіці (1918-1938 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / К. В. Іващенко. – Донецьк: Донецький державний університет, 1999. – 199 арк.

480. Корольов Г. О. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.О. Корольов. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 220 с.

481. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. М. Панькова; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Київ, 2018. – 305 с.: іл.

482. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Р. Я. Пиріг. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. – 353 арк.

483. Піскун В. М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ століття: дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Піскун. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007. – 516 с.

484. Чумаченко О. А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Чумаченко. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002. – 219 с.

Енциклопедії та довідникові видання

485. Большая советская энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1930. – Т. 19. – 459 с.: ил.

486. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – Київ, 1998. – 256.

487. Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР / уклад. С. М. Кіржаєв. – Київ, 1991. – 117 с.

488. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.
489. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.: іл.
490. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл.
491. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл.
492. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.
493. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.: іл.
494. Енциклопедія Українознавства: в 2 т. / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля; Накове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен, Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1949-1952. – 1230 с.
495. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 2: Голинський Петро – Зернов / Гол. ред. В. Кубійович; Заст. гол. ред. М. Глобенко. Накове товариство ім. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1955-1957. – 800 с.
496. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Центральний державний історичний архів України у м. Києві; упоряд.

І. Б. Гирич. – Київ, 1996. – 108 с. – (Науково-довідкові видання з історії України; вип. 39).

497. Михайло Грушевський – перший президент України, академік: біобібліографія, (1885-2000 рр.) / уклад. Б. В. Грановський. – Київ: [б.в.], 2001. – 384 с.

498. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. – Кн. 2: Літери В-Г / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1958. – 300 с.

499. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. – Кн. 15: Літери Ст-Уц / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1966. – 1972 с.

500. Радянська енциклопедія історії України. – Том 1: АБАЗИН — ДЕРЖАВЕЦЬ / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков, О. А. Бородін, І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко, К. Г. Гуслистий, В. Л. Зуц (відп. секр.), М. К. Івасюта, І. І. Компанієць (заст. відп. ред.), С. М. Королівський, Ю. Ю. Кондуфор, П. А. Лавров, Ф. Є. Лось, І. Д. Назаренко, М. І. Супруненко, В. І. Стрельський, В. Я. Тарасенко, П. Т. Тронько, А. Т. Чеканюк. АН УРСР. – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969. – 562 с.

501. Советская историческая энциклопедия. – Москва: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия». – 1963. – Т. 4. – 1072 с.

502. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Голов. ред. УРЕ, 1977-1985. Т. 3: Гердан-Електрографія / Головна редакція Української радянської енциклопедії. – Вид. 2-ге. – 1979. – 551, [3] с., [27] арк. фото: іл.

503. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / Держкомархів України. ЦДАГО України; авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій та ін. – Київ, 2001. – 496 с. – (Архівні зібрання України. Путівники).

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Список публікацій за темою дисертації

№	Назва публікації та вихідні дані	Вид публікації
<i>Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:</i>		
1.	Хоменко В. О. До питання про членство Михайла Грушевського в Українській партії соціалістів-революціонерів / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2016. – Вип. 6. – С. 30–40.	Стаття
2.	Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році: історіографія питання / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1-2 (133-134). – С. 198-206.	Стаття
3.	Хоменко В. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.) / В. Хоменко // Емінак. – Київ; Миколаїв, 2017. – № 2 (18). – Т. 1. – С. 45–49. (PINC, Index Copernicus, Open Academic Journals Index, EBSCO).	Стаття
4.	Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала / В. Хоменко // Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – Вип. 24. – С. 92-109.	Стаття
5.	Хоменко В. О. Між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів: політичний вибір Михайла Грушевського / В. О. Хоменко // Сумський історико-архівний журнал. – 2017. – № XXVIII. – С. 70-79. (Cite Factor, ERIH PLUS, Global Impact Factor, Index Copernicus, MIAR, International Society of Universal Research in Sciences, Journal Index, Open Academic Journals Index, Research Bib, Electronic Scientific Library, Universal	Стаття

	<i>Impact Factor</i>).	
6.	Хоменко В. О. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел / В. О. Хоменко // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць / відп. ред. Є. Г. Сінкевич та ін. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. – Вип. 18. – С. 150-156. (<i>Index Copernicus</i>).	Стаття
7.	Хоменко В. О. Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР / В. О. Хоменко // Література та культура Полісся. Сер.: «Іст. науки». – Ніжин, 2017. – Вип. 7. – С. 78–90.	Стаття
8.	Хоменко В. О. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії / В. О. Хоменко // Архіви України: Науково-практичний журнал. – Київ, 2018. – № 2–3 (313–314). – С. 157–166.	Стаття
9.	Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі «Борітеся-Поборете!» / В. Хоменко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5 (143). – С. 220-228.	Стаття
<i>Опубліковані праці апробаційного характеру:</i>		
10.	Хоменко В. Повернення М. С. Грушевського до України в 1924 році в українській зарубіжній історіографії / В. Хоменко // Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 16 листопада 2016 р. КНУ. – Київ, 2016. – С. 57-59.	Тези
11.	Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 р. в світлі історичних джерел / В. Хоменко // Славістична збірка. – Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – Київ, 2017. – С. 88-100.	Стаття

12.	Хоменко В. О. Матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у фонді Аркадія Животка (ЦДАВОВ України, Ф. 3560) / В. О. Хоменко // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 9-12.	Тези
13.	Хоменко В. О. Чому Михайло Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 році? / В. О. Хоменко // Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29 березня 2017 р.). – Київ, 2017. – С. 86–90.	Стаття
14.	Хоменко В. Співробітництво Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів: свідчення мемуарів, щоденників, спогадів / В. Хоменко // XI Буковинська історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (Чернівці, 20–21 жовтня 2017 р.): тези доп. – Чернівці, 2017. – С. 135–136.	Тези
15.	Хоменко В. Грушевськознавство: до питання партійної біографії Михайла Грушевського / В. Хоменко // Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання» (22 грудня 2017 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп. – Київ, 2017. – С. 88–90.	Тези
16.	Хоменко В. О. Питання співпраці М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів в автобіографічних працях історика / В. О. Хоменко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 203-205.	Тези
17.	Хоменко В. М. С. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал фонду 1235 ЦДІАК України / В. Хоменко // Шевченківська весна – 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. /	Тези

	Колектив авторів – Київ, 2018. – С. 44-46.	
18.	Хоменко В. Співпраця М. Грушевського й Української партії соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал щоденників / В. Хоменко // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2018 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – С. 117-119.	Тези
19.	Хоменко В. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційні можливості публіцистики історика періоду Директорії УНР / В. Хоменко // Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (21 листопада 2018 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп. – Київ, 2018. – С. 68–71.	Тези

Додаток 2.

Відомості про апробацію результатів дисертації

№	Назва конференції, конгресу, симпозіуму, семінару	Місце та дата проведення	Форма участі
<i>Міжнародні конференції:</i>			
1.	XI Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: про що мріяли, що маємо, на що надіємося?»	28 вересня 2016 р., м. Ніжин	очна
2.	Третій Міжнародний науковий Славістичний колоквиум	18 листопада 2016 р., м. Київ	очна
3.	Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної науки»	24-25 лютого 2017 р., м. Дніпро	заочна

4.	Міжнародна науково-практична конференція «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура»	29 березня 2017 р., м. Київ	очна
5.	Міжнародна наукова конференція «Українське зарубіжжя про революційні події в Україні (1917 – 1923 рр.): типологія джерел та оцінка подій»	6 квітня 2017 р., м. Київ	очна
6.	Міжнародний науковий симпозіум «Українські революції: історичний, політичний і міжнародний аспекти» (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» в рамках міжнародної науково-практичної конференції «ОЛЬВІЙСЬКИЙ ФОРУМ» – 2017	червень 2017 р., м. Миколаїв	заочна
7.	XII Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Революційні процеси 1917 – 1921 рр. в країнах Центральної і Східної Європи»	28-29 вересня 2017 р., м. Ніжин	очна
8.	XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції	20-21 жовтня 2017 р., м. Чернівці	очна
9.	Четвертий Міжнародний науковий Славістичний колоквиум	17 листопада 2017 р., м. Київ	очна
10.	Міжнародна наукова конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання»	22 грудня 2017 р., м. Київ	очна
11.	Міжнародна наукова конференція «Розвиток гуманітаристики в українському зарубіжжі: основні	5 квітня 2018 р., м. Київ	очна

	напрямки, установи, постаті»		
12.	XVI міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018»	15 березня 2018 р., м. Київ	заочна
13.	VIII Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки»	27 квітня 2018 р., м. Миколаїв	очна
14.	П'ятий Міжнародний науковий Славістичний колоквиум	16 листопада 2018 р., м. Київ	очна
15.	Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання»	21 листопада 2018 р., м. Київ	очна
<i>Всеукраїнські конференції:</i>			
16.	Всеукраїнська наукова конференції «Сімнадцяті джерелознавчі читання», присвячена 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського	16 листопада 2016 р., м. Київ	очна
17.	Академія пам'яті по Любомиру Винару	31 травня 2017 р., м. Київ	очна
18.	Третя Всеукраїнська наукова конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах»	30-31 березня 2018 р., м. Дніпро	заочна